

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(Інтегрований курс)

Новий час формування
економічний розвиток
фронтір держава мистецтво
Великі географічні відкриття

УДК 94(477)*кл8(075.3)
Щ96

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

**Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 1)**

(авторський колектив програми: Д. О. Секиринський,
Н. С. Власова, О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. Я. Щупак)

Авторський колектив підручника:

Ігор Щупак, Дмитро Секиринський, Наталія Власова, Наталія Добрянська,
Олександр Желіба, Владислав Кронгауз, Анастасія Посунько

Дякуємо за сприяння у створенні підручника
спільноті істориків «ЛКбез. Історичний фронт».

Авторський колектив дякує за зауваження до підручника
Данилу Галушку, учню ліцею № 328 м. Київ

Електронна хрестоматія
(додаток з рубриками
і картами)
[qr.orioncentr.
com.ua/2Xkpn](https://qr.orioncentr.com.ua/2Xkpn)

Повна версія
підручника
[qr.orioncentr.
com.ua/tZyVe](https://qr.orioncentr.com.ua/tZyVe)

ISBN 978-966-991-410-1

© Щупак І. Я., Секиринський Д. О.,
Власова Н. С., Добрянська Н. С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О.,
Посунько А. М., 2025
© УОВЦ «Оріон», 2025

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Дорогі наші юні співгромадяни і співгромадянки! Натхненні і модерні восьмикласники і восьмикласниці!

Раді вітати вас на сторінках нового підручника і разом з усіма вами дізнаватися про нову історичну епоху. За рік, що минув, ми стали мудрішими і мужнішими, витривалішими і відповідальнішими. Адже всі ми, українці й українки, юні й дорослі, зараз відповідаємо за себе, за свою Батьківщину, її минуле, сучасне і майбутнє. Щодня ми разом творимо її історію. Для розуміння багатьох подій та явищ сьогодення ми маємо усвідомити уроки і сенси історії Раннього Нового часу, ранньомодерної історії людства. Вивчення цієї доби є дуже актуальним і необхідним для нас. Чому?

Наше буремне, непросте, героїчне сьогодення закладалося у ті часи. Адже саме тоді Україна стала не просто нашою рідною землею (це було і раніше), а окремим суспільним і політичним утворенням. Українці усвідомили себе окремою спільнотою. Тоді ж утворилося козацтво, яке багато в чому збудувало основу майбутньої української нації. Козацтво створило власне державне утворення — Гетьманщину, прообраз майбутньої української держави.

Сучасна Україна залишається фронтиром, своєрідним кордоном, межею між різними світами, культурами, цивілізаціями. Її фронтирний характер закладений географічно й історично. І зараз ми це розуміємо як ніколи. Через своє розташування і природні особливості українські землі завжди приваблювали загарбників. По-різному склалися відносини українців із сусідніми народами. Це сформувало певні риси українського народу — волелюбність, працьовитість, здатність до спротиву, вміння воювати і водночас цінувати життя, не відкладаючи створення добробуту на спокійне майбутнє. Адже його не варто чекати... Потрібно жити гідно, вільно і повноцінно тут і зараз: серед небезпек, але на рідній землі, захищаючи її і свій маленький острівець щоденної радості. За це агресори нас і ненавидять: бо ми самі обираємо, як нам жити, і захищаємо свій вибір. Ці наші «фронтирні» риси національного характеру були закладені козацтвом і проявляються сьогодні під час війни.

Вивчаючи історію Раннього Нового часу, ми вкотре переконуємось, що Україна є складовою Європи та світової спільноти. Саме за це ми воюємо проти агресорів — за право належати до європейської цивілізації на своїй рідній українській землі, у своєму домі.

Нам здається, що усвідомлення цього, закладене саме в назві нашого курсу «Україна і світ», допоможе нам витримати труднощі, вистояти і перемогти.

Тому з хвилюванням, радістю й надією запрошуємо кожного і кожну з вас на уроки усвідомлення історії в її цілісності і своєї особистої ролі в цій історії.

Навчаючись — перемагаємо!

З повагою
Авторський колектив
Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. «Велика криза» XIV–XV століть	7
--	---

ІСТОРІЯ ПЕРША КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 2. Початок модернізації суспільства	11
§ 3. Загострення конфліктів. «Європа насильства»	14
§ 4. Фронтир і фронтирні спільноти. Козацтво	18
§ 5. Зміни у світогляді й побуті.....	22
§ 6. Зародження держав нового типу. Абсолютизм	26
§ 7. Візантія в оточенні ворогів	30
§ 8. Османська імперія та наслідки османських завоювань. Османи й Україна	33
§ 9. Великі географічні відкриття та початок колонізації Америки	37
§ 10. Наслідки та впливи Великих географічних відкриттів. Великі географічні відкриття й Україна	42
§ 11. Практична робота № 1	44
§ 12. Урок узагальнення: «Вступ. Криза європейського Середньовіччя»	44

ІСТОРІЯ ДРУГА ДЕРЖАВИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 13. Абсолютна монархія в Іспанії.....	45
§ 14. Становлення абсолютизму у Франції.....	49
§ 15. Особливості англійського абсолютизму.....	53
§ 16. Світові колоніальні імперії. Колоніалізм.....	58
§ 17. Континентальні імперії Раннього Нового часу.....	63
§ 18. Самодержавна монархія. Московське царство.....	69
§ 19. Становлення Російської імперії	74
§ 20. Річ Посполита: «шляхетська демократія»	78
§ 21. Українські землі у складі Речі Посполитої.....	84
§ 22. «Військові» держави Центрально-Східної Європи	91
§ 23. Кримське ханство.....	95
§ 24. Військо Запорозьке — колиска майбутньої української державності	100
§ 25. Практична робота № 2	105
§ 26. Урок узагальнення: «Держави Раннього Нового часу».....	105

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ ЕКОНОМІКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 27. Демографічні процеси та міграції населення.....	106
§ 28. «Революція цін» та її впливи на різні регіони Європи.....	110
§ 29. Капіталізм та ринкове господарство.....	115
§ 30. «Аграрна революція» та її впливи.....	118
§ 31. «Індустріальна революція». Мануфактура і фабрика.....	122
§ 32. Процес урбанізації. Міста у Ранній Новий час.....	125
§ 33. Практична робота № 3.....	125
§ 34. Урок узагальнення: «Економіка Раннього Нового часу»	125

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 35. Процес модернізації — руйнування традиційного суспільства. Нові соціальні верстви.....	126
§ 36. Козацтво — від спільноти фронтиру до нового суспільного стану.....	131
§ 37–38. Реформація і Контрреформація у Західній Європі. Протестантизм	136
§ 39. Реформація і Контрреформація у Речі Посполитій. Становище православної церкви	143
§ 40–41. Берестейська унія та її наслідки.....	149
§ 42. Ренесанс та його впливи.....	158
§ 43. Ренесанс в українських землях.....	158
§ 44. Суспільні конфлікти Раннього Нового часу.....	158
§ 45. Козацькі повстання.....	162
§ 46. Революція в Нідерландах.....	167
§ 47. Англійська революція та її наслідки.....	171
§ 48–49. Козацька революція 1648–1657 рр. в Україні.....	176
§ 50. Військо Запорозьке — українська козацька держава.....	186
§ 51–52. Доба Руїни в українських землях.....	190
§ 53. Релігійні війни в Європі. Тридцятирічна війна.....	200
§ 54. Війна за іспанський спадок та Північна війна.....	205
§ 55. Україна у Північній війні. Іван Мазепа та Пилип Орлик.....	208
§ 56. Американська революція й утворення США.....	212
§ 57. Практична робота № 4.....	217
§ 58. Урок узагальнення: «Суспільство та соціальні процеси Раннього Нового часу».....	217

ІСТОРІЯ П'ЯТА
«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»
ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 59. Ідеологія Просвітництва та її впливи.....	218
§ 60. Епоха бароко та класицизму.....	224
§ 61. Європейські світоглядні впливи на Україну.....	228
§ 62. «Освічений абсолютизм» в Австрійській імперії та Пруському королівстві...234	
§ 63. Російська імперія — «освічене самодержавство»	239
§ 64. Імперський наступ на права Гетьманщини.....	243
§ 65. Завершення інкорпорації Української козацької держави та Кримського ханства до Російської імперії	248
§ 66. Криза Речі Посполитої у XVIII ст.	253
§ 67. Українські землі у складі Речі Посполитої у XVIII ст.	257
§ 68. Поділи Речі Посполитої та зміна мапи Європи	263
§ 69. Практична робота № 5	268
§ 70. Урок узагальнення: ««Освічений абсолютизм» та зародження модерного суспільства»...268	

ІСТОРІЯ ШОСТА
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

§ 71. Побут сільського населення	269
§ 72. Особливості повсякдення українських селян	272
§ 73. Повсякдення міського населення	275
§ 74. Особливості українського міста	279
§ 75–76. Духовний світ селянина і містянина.....	283
§ 77–78. Побут і повсякдення української еліти	288
§ 79–80. Духовний світ еліти. «Світоглядна революція»	292
§ 81. Жінки і діти у Ранній Новий час	298
§ 82–83. Освіта і виховання у місті та на селі. Елітарна освіта	298
§ 84. Освіта і виховання у Ранньомодерній Україні.....	298
§ 85. Практична робота № 6	298
§ 86. Урок узагальнення: «Повсякденне життя людей Ранньомодерної доби»	298
§ 87. Урок узагальнення: «Ранньомодерні Європа й Україна»	299

ВСТУП

§ 1

«ВЕЛИКА КРИЗА» XIV–XV СТОЛІТЬ

Пригадайте. За яких обставин зароджувалася Європейська цивілізація? Якими були умови життя людей у країнах Європи та світу в часи Середньовіччя?

Протягом XIV–XV століть суспільство Європи жило в остраху, очікуючи кінця світу. Чому це відбувалося? Гостра криза розхитала основи середньовічного суспільства, спричинила глибокі зміни у релігії, політиці, господарстві, укладі життя. Було зруйновано звичні зв'язки між людьми, змінювався їхній світогляд.

1. КЛІМАТИЧНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ. ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ

Крах середньовічного світу багато в чому мав *екологічну природу*. Після відносно теплого періоду 800–1300 рр., завершеного відносно заможним XIII ст., почалося чергове похолодання, яке отримало серед істориків назву «*малий льодовиковий період*».

У 1400–1800 рр. середня температура на планеті була на 2–3 градуси нижче сучасної

Через холодні зими та нестабільну погоду влітку врожайність вкрай знизилась, що призвело до голоду

Європою поширювався страх всесвітньої катастрофи. Зокрема, у православної Русі чекали його в 1492 р. (початок VIII тисячоліття від сотворіння світу)

Кількість населення протягом XIV–XV ст. значно зменшувалася, зберігалася висока дитяча смертність

?

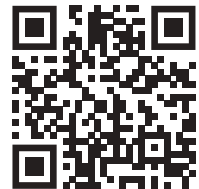
Поміркуймо!

Чому, на ваш погляд, серед населення середньовічної Європи побутували думки про близький «кінець світу»? Яким був вплив релігії на середньовічне суспільство?

2. «ЧОРНА СМЕРТЬ» ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

За період XIV ст. населення Європи скоротилося на третину, а у деяких регіонах — удвічі. Крім голоду, однією з головних причин катастрофи була «*чорна смерть*» — страшна епідемія бубонної чуми. До Західної Європи чума потрапила з Криму, де у 1347 р. під час облоги Кафи монголи перекидали через міські мури тіла людей, померлих від чуми. У тому ж році генуезькі

Відео «Чума, 120/80»

qr.orioncentr.com.ua/aoJVU

кораблі «завезли» чуму до Сицилії та Південної Італії. У 1348 р. епідемія охопила Італію, Францію та Південну Німеччину, у 1349 р. дісталася Північної Німеччини та Англії, а в 1350 р. — Скандинавії та Східної Європи. Чума стала для Європи катастрофою, що тривала до 1720 року. У 1352 р. епідемія досягла земель Русі, спустошила Київ, Чернігів, Переяслав, Глухів, Смоленськ. Але на просторах і нещільно заселених руських землях втрати від неї були меншими, а період поширення — коротшим.

Найбільше постраждали міста, у яких до великої скупченості населення додавалася ще і жахлива антисанітарія. Населення європейських міст скоротилося на 60 %

Хвороба спричиняла швидкоплинну смерть протягом 24–36 годин після зараження і супроводжувалася психічними розладами

Чума в Європі

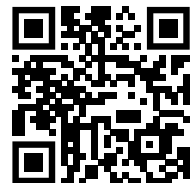
Втрати від чуми дуже відрізнялися у різних регіонах, але в середньому становили приблизно половину населення. А в Англії досягли 70 %, кількість населення зменшилася з 7 млн до 2 млн осіб.

Епідемії чуми, а також дифтерії, тифу та інших хвороб, що супроводжувалися голодом, породжували в суспільстві відчуття суцільного жаху та сприймалися як передвістя «кінця світу».

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/dYdkL

1. Перейдіть за QR-кодом або покликанням і за допомогою платформи Mozaik 3D перегляньте сцену «Чорна смерть — пандемія чуми». Підготуйте коротку розповідь про захворювання.
2. За допомогою QR-кода або покликання скористайтеся картою і складіть розповідь про шляхи поширення чуми в Європі у Середньовіччі.

Карта
«Поширення
чуми в Європі
в XVI ст.»

qr.orioncentr.com.ua/GHSUM

3. ВІЙНИ — НАСЛІДОК ЗАГОСТРЕННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ КОНФЛІКТІВ

Формування централізованих держав призвело до початку *«міждержавних»* війн, таких як Столітня війна між Англією та Францією.

З появою вогнепальної зброї, гармат і пороху значно змінилися військові технології. Постали фортеці з протигарматними мурами, лицарську кінноту замінили *професійні наймані армії*, де надважливу роль відігравали піхота та артилерія. Попри шляхетне по-

ходження більшості кінних воїнів, лицарство втратило свою роль єдиного військового стану. Війна перетворилася на засіб заробітку для професійних військових. У XV ст. всі європейські держави вже мали свої постійні армії, перерви між війнами ставали коротшими, а кількість жертв воєн — більшою.

4. «ЗАХІДНА СХИЗМА» 1378–1417 рр. ТА ПОЧАТОК КРИЗИ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ

Поміркуймо!

Пригадайте, коли і за яких умов сталося перенесення резиденції Папи Римського з Рима до Авіньйона. Чому цю подію називають «авіньйонським полоном»?

Перенесення папського престолу до Авіньйона перетворило Папу на французького придворного єпископа і посилювало релігійну кризу XIV ст. Папа Григорій XI хотів подолати занепад папської влади і 1376 р. повернувся до Рима. Але після його смерті 1378 р. було обрано двоє Пап одночасно: у Римі та Авіньйоні. Так почалася «Західна схизма» (розкол у римо-католицькій церкві).

Західна схизма

- Обидва Папи відлучили один одного від церкви
- Сумніви серед вірян: який Папа «правильний»?
- Страх, що ніхто більше не потрапить до Раю
- Реакція на кризу: поява «нових ересей»
- Єретики піддавали сумніву авторитет Папства і Церкви
- Вищим авторитетом вони визнавали церковні Собори, світську владу або «християнський світ» загалом

Хоча 1417 р. «Західну схизму» було подолано, католики не змогли повернути попередній рівень впливу Папства. Криза охопила і православну церкву, більшість пастви якої перебувала під пануванням мусульман. Ця велика криза змусила європейські спільноти шукати нові шляхи розвитку.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/0WWO2

Розгляньте історичну карту **Західної схизми** (рожевим позначені країни — прибічниця Авіньйона, фіолетовим — Рима), подану в електронній хрестоматії. Поміркуйте, як релігійний розкол вплинув на політичну ситуацію в середньовічній Європі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «малий льодовиковий період», «Західна (Велика) схизма».
2. Якими були природно-кліматичні зміни наприкінці епохи Середньовіччя? Як вони позначилися на житті європейського суспільства?
3. Які виклики постали перед людьми наприкінці Середньовіччя?
4. За яких обставин розпочалася доба Раннього Нового часу?

II. Обговорюємо у групі

1. У 2019 р. в газетах була опублікована стаття дослідників з Університетського коледжу Лондона, в якій науковці висловили припущення, що малий льодовиковий період XVI–XVII ст. міг стати причиною винищення американських індіанців. Чи погоджуєтеся ви із такою думкою?
2. Пригадайте причини «Великої схизми» 1054 р. Встановіть логічний зв'язок із подіями «Західної схизми» 1378–1417 рр. Обговоріть значення та наслідки кожної «схизми» для європейської історії.

III. Мислимо творчо

Розгляньте зображення середньовічного лікаря. Опишіть його зовнішній вигляд (одяг). Які уявлення про поширення та лікування інфекційних хвороб мали середньовічні люди? Створіть коротку історію методом сторітелінгу про лікування та поширення епідемії чуми у середні віки.

Капелюх із широкими полями

(у ті часи ідентифікував людину як лікаря)

Помандер

(шкатулка з ароматними травами)

Скальпель

Часник
(лікар мав постійно жувати часник)

Палиця

(лікарі намагалися оглянути пацієнта не торкаючись його тіла)

Маска у формі пташиного дзьоба

(люди вірили, що чума передається через «зіпсоване повітря», а маска мала відігнати чуму очима з червоного скла та страшним пташиним дзьобом; дзьоб маски наповнювали ароматичними травами)

Довгий плащ

ІСТОРІЯ ПЕРША

КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§2

ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

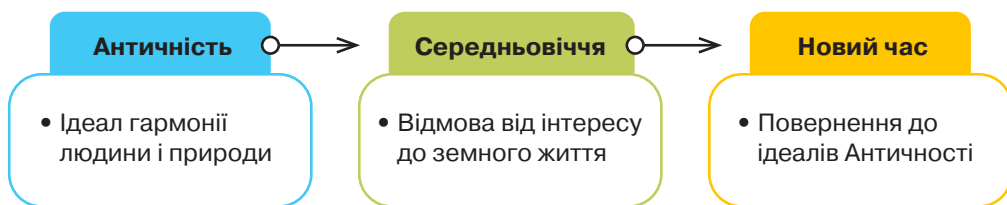
Пригадайте. Що таке «традиційне суспільство» та які його основні ознаки?

Протягом XIV–XV ст. в умовах кризи середньовічного суспільства почали з'являтися перші ознаки нового етапу розвитку людства. А наприкінці XV ст. європейські мислителі епохи Відродження назвали його **Новим часом**, намагаючись відмежувати «нову добу прогресу» від «середніх віків».

1. НОВИЙ ЧАС. ПЕРІОДИЗАЦІЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Для гуманістів Відродження поняття «новий час» було позначенням нового, третього етапу історії людства, який вони ділили на стародавній, середній і новий. На їхню думку, головними ознаками «нового часу» були посилення світського характеру культури та мистецтва, звільнення від релігійного контролю, а також поява зацікавленості до античної цивілізації. На думку сучасних істориків, *межа, що відокремлює Середньовіччя від Нового часу, була позначена цілим комплексом глибоких змін у всіх сферах життя суспільства.*

Історична періодизація в уявленнях гуманістів

Варто запам'ятати!

Новий час (або **Модерна доба**) — період в історії людства (кінець XV — початок XX ст.), протягом якого відбувся перехід від традиційного (аграрно-ремісничого) до модерного (індустріального) суспільства; період становлення сучасної європейської цивілізації.

В історії Нового часу історики виокремлюють два періоди: **Ранній Новий час** (*Ранньомодерна доба*) та **власне Новий час** (*Модерна доба*).

Більшість істориків рамки Раннього Нового часу позначає так: *кінець XV — XVIII ст.* Цей період можна вважати *перехідним від традиційного середньовічного домодерного суспільства*. З кінця XVIII до початку XX ст. тривала *Модерна доба*, у яку було створене модерне суспільство.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації або чату GPT дізнайтеся, які дати пропонували історики для позначення початку / завершення періоду Ранньомодерної доби. Чи різняться вони для західноєвропейських країн і України?

Ранньомодерна доба

кін. XV — сер. XVIII ст.

- Перехід від доби Середньовіччя до Нового часу
- Перехід до передіндустріального суспільства

Модерна доба

кін. XVIII — поч. XX ст.

- Формування індустріального суспільства
- Формування засад демократичної системи суспільних відносин

Поняття «новий час» багато в чому залишається умовним — не всі народи долучилися до модернізації одночасно. Тому особливу увагу ми звертаємо на зміни в житті саме *європейського суспільства*, яке пішло шляхом *модернізації* всіх сфер життя. Так виникла нова європейська цивілізація, що розпочала експансію в інші регіони світу.

Натомість більшість неєвропейських країн і спільнот дотримувалися «звичного» стилю життя, тому залишалися *традиційними*. Саме з цієї різниці *почалася доба лідерства Європи у світовому розвитку*.

Поміркуймо!

Чому народи не можуть розвиватися рівномірно? Чому ті, що модернізуються першими, отримують більше переваг?

2. ОСНОВНІ РИСИ ПОЧАТКУ

МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Які ж зміни відбувалися в Європі на початку Раннього Нового часу? Чим жило в цей час населення українських земель?

1. Найважливішою особливістю цього періоду було *розширення світу у свідомості людства* — відбулися відкриття і колонізація Америки, зросли стійкі контакти між раніше ізольованими частинами земної кулі. Європейська цивілізація поширила свій вплив на *Новий світ* — *Америку* та менш доступні раніше регіони Азії.

2. Великий вплив на повсякдення мав *розвиток техніки* на межі XV–XVI століть. Одним із найважливіших винаходів того часу стало *книгодрукування*, яке прискорило поширення інформації та зробило

її доступнішою. Головним джерелом енергії все ще залишалася фізична сила людей і тварин, але **збільшилося використання енергії води та вітру**, вдосконалювалися знаряддя праці.

3. Навіть у галузях, де технічний прогрес порівняно з Середньовіччям був незначним, відбулися суттєві зміни завдяки **новій організації праці**. На зміну ремісничому виробництву прийшло **мануфактурне**. На мануфактурах праця залишалася ручною, але для виконання окремих операцій запроваджувався розподіл роботи між працівниками. Завдяки цьому значно зросли **продуктивність і товарність виробництва**.

4. **Торгівля набула світового характеру** — для європейських торговців привабливими напрямками стали Америка, Індія, Китай. Почали поширюватись і багатіти об'єднання купців — **торговельні компанії**. З'явилися нові форми організації торгівлі та її обслуговування — **біржі й банки**.

5. З появою нових соціальних верств ускладнювалася **соціальна структура суспільства**. Словом «**буржуазія**» тепер називали не просто міських жителів, а людей, які накопичували гроші та вкладали їх у виробництво товарів для продажу й отримання прибутку. **Наймані працівники** мануфактур не мали власності, тому працювали на власника задля заробітку. Також суспільство все більше потребувало освічених фахівців — механіків, юристів, лікарів, учителів, що утворювали нечисленну верству **інтелектуалів**. Традиційні станова структура й ієрархія поступово «розмивалися».

6. У політичному житті закінчення Середньовіччя позначилося зростанням і зміцненням **централізованих держав**. Яскравими прикладами цього зростання є завершення аристократичних усобиць і посилення влади монархів.

7. Якщо **світогляд** селян залишився майже незмінним, то в уявленнях освічених верств населення і городян відбулися суттєві зміни. Людина почала все більше відособлюватись від громади та сподіватися на власні сили, тож почали змінюватись її **цінності**.

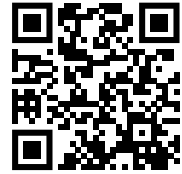

Поміркуймо!

Як ви розумієте висловлювання про тогочасний світогляд історика Жака Ле Гоффа, який зазначав, що люди почали «спускатися з Неба на Землю»?

Презирливе ставлення до світського життя відійшло в минуле. Турбота про порятунок душі залишалася важливою, але тепер вона поєднувалася з піклуванням про земне життя. Проявом цього стала відмова від категоричного засудження всього нового. Вже не вважалося гріховним заробляти гроші та займатися підприємництвом. Зросла

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.
com.ua/c0WRI

повага до освіти та пізнання світу як Божого творіння. При визнанні цінностей спільноти і громади виникла увага до потреб окремої особистості.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення поняттю «*новий час*». Визначте його характерні риси.
2. За допомогою матеріалів параграфа намалюйте у зошиті або нотатнику схему «Періодизація історії Нового часу».

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Створіть інфографіку на тему «Основні риси модернізації європейського суспільства». Представте свою роботу в класі.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністами / хроністками на межі XV–XVI століть. Як би ви описали у своїй хроніці зміни у світогляді людей цього періоду? Напишіть коротку замітку, скориставшись матеріалами параграфа та додатковими джерелами інформації.

§ 3

ЗАГОСТРЕННЯ КОНФЛІКТІВ. «ЄВРОПА НАСИЛЬСТВА»

Пригадайте. Які конфлікти існували у середньовічному суспільстві? Якими були основні причини виникнення конфліктів та як їх намагалися подолати?

«Велика криза» XIV–XV ст. загострила старі й породила нові конфлікти. *Релігійний конфлікт* між католиками і православними посилювався після захоплення Константинополя хрестоносцями під час IV Хрестового походу 1202–1204 рр. *Цивілізаційний конфлікт* між християнами і мусульманами поглибився після османської агресії проти Європи та падіння Константинополя у 1453 р. У самій Європі війни стали *міждержавними*, а суспільства поглинули численні внутрішні конфлікти. Європу охопило насильство.

1. СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ

Як вам уже відомо, середньовічні люди ретельно дотримувалися давніх звичаїв і традицій. Тому середньовічні селяни довгий час не вважали свої нелегкі повинності несправедливими, оскільки вони регулювалися звичаями та залишалися незмінними із покоління у покоління.

З розвитком міст землевласницькі та селянські господарства все більше втягувалися у торговельні відносини. Розвиток торгівлі призвів до появи нових товарів, які неможливо було виробити у власному господарстві. Дорогі тканини, вина, предмети розкоші можна було придбати тільки за гроші, а їх не вистачало.

Нестача грошей

Землевласники почали замінювати селянські відробітки грошовим податком

Відмовлялися від особистої залежності селян (всюди, крім Східної Європи)

Від селян вимагали значного грошового викупу за звільнення, поширилося явище захоплення селянських і громадських земель

Зміни сприймалися селянами не лише як порушення звичаю, а й порушення Божого порядку. **Відповіддю стали селянські повстання**

Поміркуймо!

Чому особиста залежність селян була неефективною і стала непотрібною?

Безпосереднім поштовхом до конфліктів була епідемія чуми («чорна смерть»), коли через високу смертність та нестачу робочої сили сеньйори почали вимагати від селян збільшення платежів та повернення до примусових відробітків.

Додатково загострили ситуацію жахіття Столітньої війни. Так, французькі села були розорені внаслідок бойових дій та підвищення податків і повинностей. У 1358 р. у Північній Франції спалахнуло селянське повстання, яке охопило значну територію. Повсталі вбивали сеньйорів та їхні родини, руйнували і грабували маєтки, знищували майно. Проте повстання було придушене — воювати з лицарським військом селяни не вмiли. Але налякані землевласники були змушені частково задовольнити вимоги селян.

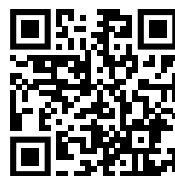
Варто запам'ятати!

Жакерія — назва селянського повстання у Франції 1358 р., що охопило значну частину держави і було зумовлене тяжким становищем селян на тлі Столітньої війни та «чорної смерті». Назва повстання «Жакерія» походить від французького «*Jacques bonhomme*» — Жак-простак, так феодали жартома називали селян.

Подібна ситуація склалася в Англії. Повинності й податки постійно зростали, багатьох селян забирали до ополчення, і вони мали залишати свої господарства.

Свідчать документи

qr.orioncentr.com.ua/XJ0wT

- Оголошення чергового нового податку в **1381 р.** призвело до **повстання**, що охопило майже половину королівства;
- Очолені сільським ремісником **Вотом Тайлером**, повстали руйнували замки і маєтки лицарів та баронів;
- Повстали вимагали загальної рівності, «гідної справжніх християн»;
- Коли повстанці увійшли до Лондона, наляканий король пообіцяв знизити податки та скасувати відробітки;
- Частина повсталих повірила королю і розійшлася по домівках;
- Під час наступних переговорів з королем Вотом Тайлера було підступно вбито, а розгублених повстанців розігнали зібрані королівські війська.

**Діємо:
практичні
завдання**

qr.orioncentr.com.ua/SLR7w

Незважаючи на повсюдну поразку, селянські повстання XIV–XV ст. суттєво вплинули на долю європейського селянства — *сеньйори були змушені обмежити свої претензії і шукати нові джерела прибутків.*

Усвідомлення неефективності праці залежних селян і нестача вільних земель змусили землевласників перейти до використання вільнонайманої праці. До кінця XV ст. у Західній Європі майже не залишилося залежних селян, а примусові відробітки скасували. Сільське господарство ставало все більш *товарним.*

Проте у Центральній і Східній Європі, зокрема на руських землях, зростання товарності господарства мало інші наслідки — через велику кількість вільної землі, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію і нестачу робочої сили залежність селян посилилася.

2. КОНФЛІКТИ У МІСТАХ ТА МІСЬКІ ПОВСТАННЯ

- 1337 р.** Під гаслом «Роботи і свободи!» повстали текстильники Гента
- 1353 – 1356 рр.** Повстали в Льежі намагалися створити справедливе суспільство
- 1356 – 1358 рр.** Через збільшення податків під час Столітньої війни повстали містяни Парижа
- XIV ст.** У німецьких землях було зафіксовано понад 250 повстань
- 1378 р.** У Флоренції відбулося повстання чомпі («чесальників вовни»; лахмітників)

У Флоренції наймані працівники сукнарського виробництва, об'єднані в таємні товариства, страйкували через низьку платню. Вони захопили ратушу, взяли правління у свої руки й утворили нове ополчення. Проте міська верхівка за три з половиною роки придушила повстання.

3. ГОНІННЯ НА «ІНШИХ»

Під час кризи загострилося вороже ставлення до *«інших»* — людей чи спільнот, не схожих на більшість. Люди вважали їх винними у власних нещастях. «Іншим» міг бути мешканець іншого села чи міста, чужоземець. Але найбільш ворожими вважали іновірців. Мусульман вважали зовнішніми ворогами християнства, а юдеї, які жили

в Європі, сприймалися як внутрішні вороги.

Переслідування юдеїв часто призводило до погромів і вигнань, як це сталося в Англії 1290 і Франції 1306 року. Вороже ставлення до юдеїв також пропагувала католицька церква. У XIV ст. юдеїв почали звинувачувати у поширенні хвороб, особливо в епідемії чуми, і переслідувати. Так постало ганебне явище **антисемітизму** — упереджене ставлення до євреїв, їх дискримінація та переслідування. Найбільша акція виселення юдеїв відбулася після утворення Іспанського королівства у 1492 р. Спочатку у Венеції, згодом у низці інших міст і країн юдеїв ізолювали в окремих районах міста — **гетто**. Для безпеки єврейські громади часто самі підтримували відособленість від християн. Найбільш толерантним було ставлення до юдеїв у Королівстві Польському.

У XIV–XV ст. виник ще один прояв насильства — боротьба з чаклунством. Люди вірили, що їм могли завдати шкоди **відьми**, які займалися магією, змінювали свою зовнішність і літали на свої зібрання. «Полювання на відьом» розгорнулося у XV–XVII ст. та набуло ознак масового психозу. На вогнищах загинули тисячі жінок, у деяких поселеннях їх майже не залишилось. Посилена атмосфера загальної підозрливості й жаху.

Історичні
подробиці

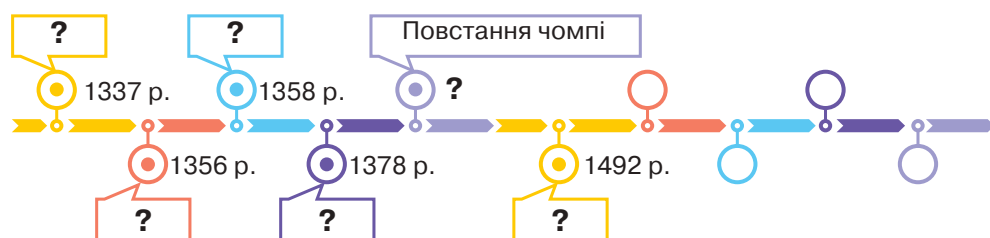

qr.orioncentr.com.ua/cjLle

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

За матеріалами параграфа встановіть події, які пропущені на лінії часу. Усно доповніть її.

II. Обговорюємо у групі

Зверніть увагу на назву параграфа. Як ви розумієте вислів «Європа насильства»? Обговоріть це поняття в групах і проведіть у класі дебати на тему: «Конфлікти в Європі: закономірний історичний процес чи наслідки Великої кризи».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе мешканцем / мешканкою Європи XIV–XV ст. Чи могли б ви стати жертвою гоніння? Як формувався образ «іншого» у тогочасної людини?

§ 4

ФРОНТИР І ФРОНТИРНІ СПІЛЬНОТИ. КОЗАЦТВО

Пригадайте. З курсу історії 7 класу пригадайте, що таке Великий кордон. Як це поняття дотичне до історії України / Європи?

Особливий тип суспільства склався у регіонах, які знаходились на **порубіжжі** — різних природно-кліматичних зон (степу і лісостепу); осілого та кочового способів життя; землеробського і тваринницького типів господарства; різних релігій, культур і цінностей; різних політичних традицій. Такі зони історики називають **фронтиром**.

Варто запам'ятати!

Фронти́р (від англ. *Frontier* — «кордон», «пограниччя») — територія на межі різних суспільств. Являє собою перехідну зону, яка характеризується постійною взаємодією різних культур.

1. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ФРОНТИР ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Типи фронтирів

Географічний

Політичний

Економічний

Етнічний

Цивілізаційний

Різні типи фронтирів на певній території майже завжди накладаються один на одного, формуючи своєрідні комплекси, наприклад «ліс — землеробство — християнство» чи «степ — скотарство — язичництво (або іслам)». У цих випадках доречно говорити про **Великий фронтір («Великий кордон»)**.

Одним із прикладів був **Великий фронтір Європи** у XV–XVIII ст., що простягався від Італії через Балканський півострів та Північне Причорномор'я до Дону. Протягом кількох століть після XV ст. на християнсько-мусульманському порубіжжі Європи склалася зона постійної конфронтації і військової напруги. Українські землі стали її частиною, але частиною специфічною. Вони і раніше входили до споконвічного **Великого степового фронтіру**.

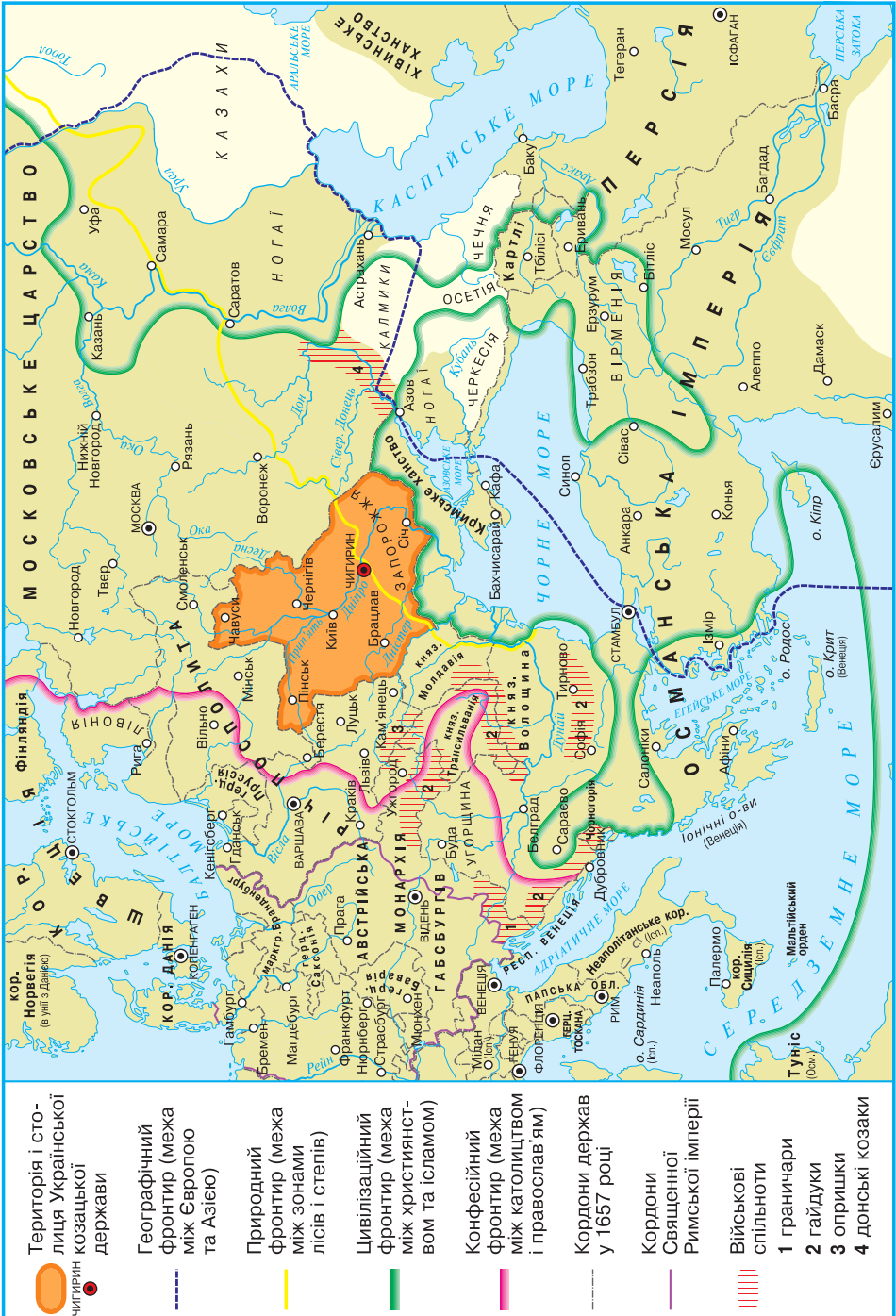
Кордон не був постійним і чітким, рухаючись у різні боки, і слугував зоною активної взаємодії між різними «світами» — осілим і кочовим; слов'янським і тюркським; християнським, мусульманським і юдейським, які співіснували — співпрацювали, а часом ворогували.

Робота з картою

Визначте, з яких фронтирів складався український «Великий фронтір». Яке значення, на вашу думку, мав кожний з них в історії України?

«ВЕЛИКИЙ ФРОНТИР» В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

На початку Раннього Нового часу українських Великих фронтів було кілька: один пролягав між землеробами та скотарями; другий — між світом християнства та ісламу; третій — між західним і східним християнством; четвертий — між європейською та азійською політичними традиціями.

2. КОЗАЦТВО — ФРОНТИРНА СПІЛЬНОТА

На фронтірі постійно виникала потреба в захисті від сусідів. Значні терени Приазов'я та Північного Причорномор'я у XV–XVI ст. були *Диким Полем* — нерозораною, слабозаселеною, спірною територією.

Кримськотатарські кочовища починалися приблизно за 200 км на південь від Канева

Посередині пролягала смуга земель, на яких кочівники випасали худобу, а міщани прикордонних руських міст займалися «уходництвом»: полювали, рибалили, займалися бджільництвом та іншими промислами

Своєрідною межею були дніпровські пороги — гранітні скелясті гряди, що перетинали Дніпро

За порогами починався **Дніпровський Низ**, або **Великий Луг**, з густими дубовими лісами, багатими на дитичину, та плавнями, багатими на рибу, що приваблювали сміливців з обох боків Дикого поля

Боротьба за землі породжувала конфлікти. Для охорони північних рубежів з боку Кримського ханства було збудовано кілька невеликих фортець — Іслам-Керман, Джан-Керман (Очаків) тощо. З руського боку Дикого Поля також знаходились оборонні замки — Канів, Черкаси, Вінниця, Брацлав.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/Ybkho

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відеоролик. Що нового про походження українського козацтва ви дізналися? Складіть коротку історичну довідку до української «Вікіпедії» на тему: «Виникнення козацтва».

- Слово «**козак**» вперше зафіксовано у кримських текстах XIII ст. для позначення охоронця, вартового, найманого вояка, а трохи пізніше ним же позначають розбійників, вигнанців та авантюристів

- **1492 р.** у джерелах вперше згадуються **козаки-християни**

- Згодом поняття «**козак**» набуло ще одного значення — «**нікому не підлегла, вільна людина**», а саме слово стало застосовуватися переважно до християн

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Нічії люди на нічійй землі — ось головна суть «людей Поля», які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, збройні навички та спосіб виживання».

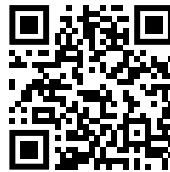
? Як ви розумієте думку історикині? Що вам відомо про виникнення українського козацтва з корсів історії та літератури?

Селян серед козаків було мало — малорухливі та прив'язані до землі, вони зазвичай не наважувались на такий спосіб життя, на відміну від воєнізованих і постійно озброєних міщан прикордонних міст. Керівну ж роль у козацьких ватагах найчастіше брали на себе професійні вояки — **бояри**. Саме вони з часом принесли до козацтва претензії на «лицарський статус».

Діємо:
практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/pymHV

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/19zxw

Отже, на фронтах між кочовою і землеробською цивілізаціями виникла контактна зона, освоєна відчайдушними та волелюбними авантюристами з обох боків кордону. Поява українських козаків витворила новий простір, на якому поєдналися спосіб життя у степу з цінностями осілого християнського світу.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Порубіжна степова смуга, на якій сформувалося козацтво, була не «територією між Сходом і Заходом», а органічною частиною Сходу, де тюркські народи віками жили й мали свої держави... Тут, отже, крім боїв точилися постійні побутові контакти між степовиками й русинами — на переговорах, у торгівлі, у спілкуванні з узаємозахопленіми невільниками, особливо жінками, що ставали дружинами й матерями серед чужого народу...»

? Спираючись на матеріал параграфа та додаткові джерела інформації, підтвердьте або спростуйте точку зору історикині.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/BxZHj

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-сцену «Український козак (XVII століття)». Як, на вашу думку, спосіб життя козаків міг впливати на їхні зовнішність, звичаї, особливості побуту та військової організації?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття «фронтир», «Дике Поле», «уходництво», «козак».
2. Чи можна вважати козаків фронтірною спільнотою? Відповідь аргументуйте.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи і за допомогою додаткових джерел інформації дослідіть історію розташування й особливості Запорозьких Січей за весь період їх існування. Створіть коротку історичну довідку. Озвучте свою роботу в класі.

III. Мислимо творчо

qr.orioncentr.com.ua/QNFWz

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте зображення комплекту одягу, озброєння та спорядження козака-реєстровця армії Богдана Хмельницького (*реконструкція Тараса Тимчака*). Встановіть назви кожної деталі одягу, представлені на зображенні. Порівняйте зображення з образом козака, який вам відомий з художніх фільмів, відеоігор тощо. Що нового про вигляд та одяг українського козацтва ви дізналися?

§ 5**ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ Й ПОБУТІ**

Пригадайте. Що таке єресь? Які середньовічні єресі вам відомі?

У Середньовіччі вважалося, що людина і Всесвіт створені Богом за єдиним планом, тож між ними панувала гармонія. Нерівність між людьми вважалася справедливою, бо так хотів Бог. Кожному слід було сумлінно виконувати свою роль, зосереджуючись на спасінні душі. На межі Раннього Нового часу цей світогляд почав поступово змінюватися.

1. ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ ЄВРОПЕЙЦІВ XIV–XVI ст.

У Середньовіччі всі вірили в Бога, але релігія освічених відрізнялася від віри простолюду. Прості люди не знали латини, не могли читати Біблію й не розуміли церковних обрядів. Вони жили у світі «*народного християнства*», яке поєднувало християнство з язичництвом. Люди вірили в демонів, воскресіння мертвих і у зв'язок земного життя з потойбічним.

Наприкінці епохи Середньовіччя людина почала більше відособлюватися від громади та розраховувати на власні сили, що призвело до зміни цінностей. Освічені люди звернули увагу на біблійний опис

створення людини «за образом Божим». Це показало людину не як слабку й грішну істоту, а як найкраще Боже створіння, подібне Всевишньому. Це стало основою *християнського гуманізму*, який підкреслював повагу до людини та її інтересів. *Гуманізм не протистояв релігії, але виводив людину на чільне місце у світі.*

Варто запам'ятати!

Християнський гуманізм — течія релігійної думки, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини як найкращого творіння Божого, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Вплив християнського гуманізму на світогляд європейців

Відмова від засудження нового

Цінувалися розум, освіта і пізнання Всесвіту як Божого творіння

Уявлення, що спасіння душі потребує турботи і про земне життя

З'явилося переконання в цінності окремої особистості

2. РУХ ЗА РЕФОРМУВАННЯ ЦЕРКВИ

Наприкінці XIV — на початку XV ст. у Європі розгорнувся рух за реформу Церкви, покращення її організації та викорінення зловживань духівництва, який отримав назву *Реформація*. Ідейне коріння його проростало із середньовічних ересей, а особливо з поглядів Джона Вікліфа та Яна Гуса.

Початком Реформації вважають 1517 рік. Саме тоді католицький монах і професор Віттенберзького університету Мартін Лютер проголосив свої **95 тез** — програму реформування католицької Церкви. Її загальний сенс полягав у *запереченні провідної ролі Церкви у рятуванні душі християнина та необхідності її посередництва між Богом і людиною.*

Прибічників Лютера почали називати *лютеранами*. Пізніше з'явилися прибічники й інших поглядів на вдосконалення релігійного життя. Утворився новий напрям у християнстві, що отримав назву *протестантизм*. Віра перестала бути традиційною, успадкованою від предків, а змінилася на особистий вибір людини.

Варто запам'ятати!

Реформація — рух за зміни всередині католицької церкви, переосмислення її ролі у суспільстві та житті християн.

Протестантизм — один із трьох основних (поряд з католицизмом і православ'ям) напрямів християнства, що виник у XVI ст. внаслідок Реформації.

Єдиним авторитетом
у справах віри
є Святе Письмо

Церква не є
посередницею між
Богом і людьми

Вчення
Мартіна Лютера

Тільки через віру
людина може
врятуватися

Спасіння людина
отримує лише через
милість Божу

З релігійною єдністю Заходу було покінчено, всі суспільні і політичні суперечності з XVI ст. неодмінно набували релігійного забарвлення. Це призвело до численних релігійних конфліктів і війн у Європі.

3. ЗМІНИ У ПОБУТІ. ЖІНКИ І ДІТИ

Після «Великої кризи» у XVI–XVII ст. населення Західної Європи зростало. Цьому сприяли технічні винаходи, розвиток торгівлі, нові сільськогосподарські культури, поліпшення харчування та збільшення народжуваності. За два століття (1600–1800 рр.) **населення Західної Європи зросло зі 100 до 211 млн осіб**. Тривалість життя подовжилася, багато людей доживали до 60–70 років. Водночас смертність від епідемій та дитяча смертність залишалися високими — до віку 10 років доживала лише 1 дитина з 10.

У XVI ст. подвоїлось населення міст Західної Європи. Більшість із них зберігали середньовічний вигляд і були невеликими — до 5 тис. жителів. Виняток становили великі міста, серед яких — *Париж (300 тис.), Лондон, Амстердам, Антверпен, Мілан, Брюгге, Генуя, Прага*. Ці міста були **центрами європейської торгівлі, розвитку культури, політичними центрами**.

Завдяки залізним кріпленням і столярним пилкам дерев'яні житла стали міцнішими. У містах почало активно розвиватися кам'яне будівництво. Одяг простолюду залишився без змін, але представники вищих верств почали одягатися розкішніше та різноманітніше. Раціон знаті теж змінився — зменшилося споживання злаків і збільшилося споживання м'яса. У побуті почали з'являтися технічні пристрої, зокрема механічні годинники, що змінили уявлення про час.

Повільно відбувалися зміни у родинному житті та становищі жінок. Поряд з безумовною владою чоловіків визрівало визнання жінки у багатьох сферах суспільного життя — у релігійних рухах, ремісничих цехах (допускалося навіть існування «жіночих цехів»).

?

Поміркуймо!

Розгляньте репродукції картин. Подумайте, до якого суспільного стану могли належати зображені на полотнах люди. Як можна описати тогочасний одяг, побут?

- 1) Портрет хлопчика (Якоб Баккер, бл. 1633–1635 рр., м. Краків, Польща)
- 2) Молочниця (Ян Вермер, 1657–1660 рр., Державний музей Амстердама, Нідерланди)
- 3) Молитва без кінця (Ніколаес Маес, 1656 р., Державний музей, Амстердам, Нідерланди)

Змінилося й ставлення до дитини: виховання залишалося суворим, з беззаперечною владою батька, але дитинство почали визнавати окремим етапом життя. Дитину більше не сприймали як «маленького дорослого».

● **ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ** ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення поняттям: «християнський гуманізм», «Реформація», «протестантизм».
2. Як змінився світогляд європейців у XIV–XVI ст.?
3. Як релігія впливала на статус і ставлення до жінок / дітей у XIV–XVI ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації створіть колажі на теми: **1)** «Жінки у XIV–XVI ст.»; **2)** «Діти та родина у XIV–XVI ст.»; **3)** «Зміни у світогляді європейців у XIV–XVI ст.». Представте результати роботи в класі. Методом сторітелінгу «озвучте» колажі.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе жителем / жителькою європейського міста XVI ст. Яким міг би бути ваш побут, якщо ви: **1)** чоловік, представник вищого стану; **2)** жінка, представниця вищого стану; **3)** дитина, народжена в родині середнього достатку; **4)** дівчина / хлопець, представник / представниця сільської родини?

§ 6

ЗАРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВ НОВОГО ТИПУ.
АБСОЛЮТИЗМ

Пригадайте. Що таке монархія? Які особливості мала монархічна влада в країнах Західної Європи?

У пошуках виходу з «Великої кризи» західноєвропейське суспільство створило новий тип держави — *абсолютну монархію*. Абсолютизм визначав політичні відносини Ранньомодерної доби в Західній Європі, зокрема в Іспанії, Франції та Англії, а у XVIII ст. поширився на німецькі землі. Інші регіони світу цього типу держави не зазнали.

Варто запам'ятати!

Абсолютна монархія — форма монархічної влади, за якої вся політична влада зосереджується в руках монарха.

Абсолютизм — форма державного правління у країнах Західної Європи за Раннього Нового часу, за якої верховна влада належить монарху та здійснюється без участі представницьких органів.

1. СТАНОВЛЕННЯ АБСОЛЮТНИХ МОНАРХІЙ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

У ранньому Середньовіччі монархи перетворилися з військових ватажків на вищих феодалних сеньйорів та «Божих помазанців» зі спадковою владою. Однак у час політичної роздробленості їхня реальна влада обмежувалася лише власними родовими володіннями. Вони залежали від підтримки прямих васалів, яка часто була непевною. Впливова аристократія не дуже зважала на монарха, сприймаючи його лише як «першого серед рівних».

Поміркуймо!

Пригадайте, чому заможна аристократія вважала монарха тільки «першим серед рівних». Які особливості соціального становища надавали заможним і знатним родинам можливість не дослухатися до монархів?

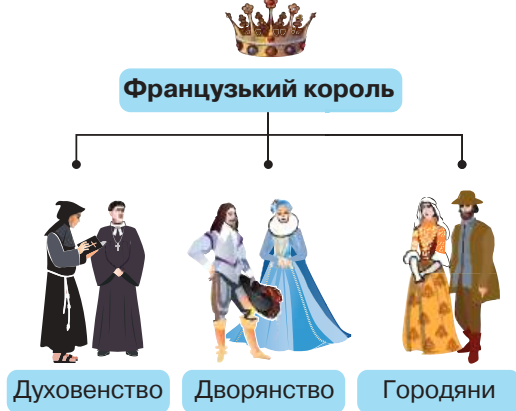
Щоб зміцнити владу, монархи спиралися на стани — духівництво, шляхту та містян, які прагнули обмежити свавілля вищої аристократії. З XIII ст. у Європі з'явилися *станові збори*: *парламент* (Англія), *Генеральні штати* (Франція), *кортеси* (держави Піренейського півострова), *сейм* (Польща). Вони скликалися нерегулярно і мали обмежені функції, але *без їхнього схвалення монархи не могли запроваджувати податки*. Державний апарат був недостатньо розгалуженим, тому королі покладалися на освічених церковників-урядовців. Попри конфлікти, вищі аристократи зберігали значний вплив, і монархам доводилося з ними домовлятися.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте мініатюру і схему «Генеральні штати». Яким міг бути вплив станових представницьких органів влади на монархів? Чому монархи змушені були зважати на інтереси різних станів суспільства?

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ

Генеральні штати у Турі 1468 року (мініатюра на пергаменті, бл. 1510–1530 рр., Старовинна колекція Томаса Добрі)

Велика криза XIV–XV ст. змусила шукати нові форми державного управління. **Великі землевласники** стали офіцерами, державними службовцями, придворними і вправними господарями на своїй землі, перетворившись **із сунерників королівської влади на її опору**.

Термін **«абсолютизм»** є умовним, оскільки жодна монархія в Західній Європі не мала абсолютної влади у вигляді необмеженого деспотизму. Монархи, як і всі інші, були обмежені правом і законами, мали не тільки права, а й численні обов'язки. **Абсолютна монархія в Західній Європі діяла в межах правових норм, політичних традицій та моральних настанов християнства.**

* Свідчать документи

Жан Боден, французький юрист і філософ XVI ст.: «Жоден володар у світі не має права на свій розсуд накладати податки на свій народ або свавільно відбирати майно в інших, оскільки суверенний володар не може порушувати закони природи, встановлені Богом — чиїм представником на Землі він є».

? Про яке ставлення до монарха свідчить документ? Як ви розумієте вислів Жана Бодена «закони природи»? Про які саме порушення з боку володаря міг говорити автор документа?

2. СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ РИСИ АБСОЛЮТНИХ МОНАРХІЙ

Головним завданням абсолютних монархій було **відновлення та підтримка суспільного ладу**. Сильна держава мала контролювати

дотримання законів, придушувати повстання, стримувати невдоволення та забезпечувати баланс між землевласниками й буржуазією.

З хаосу і безладу Столітньої війни, Війни Троянд і Реконкісти одночасно виникли «нові» монархії Людовіка XI у Франції, Фернандо та Ізабелли в Іспанії, Генріха VII в Англії.

Спиралися на **римське право**, яке з XII ст. поширювалося Західною Європою та стало основою абсолютизму

Римське право визнавало **абсолютність приватної власності**, що відповідало економічним потребам

Абсолютні монархії

Відродження **античних правових та політичних традицій** Римської імперії стало ідеалом для абсолютних монархів

Монархії спиралися на нову верству освічених **юристів**, які формували державний апарат

?

Поміркуймо!

Пригадайте, як називалися продаж і купівля церковних посад у середні віки. Як ви розумієте поняття «корупція»? Чи існує подібне явище у сучасному світі?

Абсолютистські держави створили **постійні професійні армії**, чисельність яких сягала від 60 до 300 тис. солдатів і офіцерів. Оскільки монархи не довіряли простолюду, армії склалися переважно з іноземних найманців: швейцарців, німців, ірландців, волохів, угорців, албанців, італійців і запорозьких козаків.

*

Свідчать документи

Нікколо Мак'явеллі, мислитель XVI ст.: «Володар не повинен мати ані інших думок, ані інших турбот, ані інших справ, крім війни, військових настанов та військової науки — війна є природним обов'язком, який правитель не може покласти на іншого».

? Яке ставлення до війни демонструє автор? Подумайте, чому війні надавалося таке велике значення. Чому, на вашу думку, війни між державами стали частішими?

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/IOBz

Загальнодержавна податкова система стала ще однією ознакою абсолютизму. Підвищення податків спричиняло більшість протестів і повстань Ранньомодерного часу. Основний тягар податків лягав на простолюду — селян, ремісників і буржуазію, тоді як землевласники та церква майже всюди були від них звільнені.

Важливою новацією у державній політиці стало втручання держави в економічні відносини та формування державної економічної політики. Така політика отримала назву **меркантилізм**.

МЕРКАНТИЛІЗМ

- Зняття обмежень на торгівлю всередині держави
- Скасування внутрішніх мит
- Державна підтримка мануфактур
- Протекціонізм, заохочення вивозу (експорту) та обмеження завезення (імпорту) іноземних товарів

- Розвиток промисловості і торгівлі
- Створення єдиного внутрішнього ринку
- Створення королівських мануфактур

Варто запам'ятати!

Меркантилізм (фр. *mercantile* — торговець, від лат. *mercari* — торгувати) — державна політика, яка передбачає втручання держави в економічні відносини, торгова та фінансова політика абсолютистських держав XVI–XVIII ст.

Розвивалася **дипломатія** як система перемовин у міжнародних відносинах. У Ранній Новий час з'явилися постійні посольства, канцелярії іноземних справ і таємні дипломатичні контакти. **Держава все ще визначалась монархом і династією**, а не територією і кордонами, тому основними дипломатичними засобами залишалися династичні шлюби, а війни часто велися за династичний спадок.

Отже, абсолютистська держава, як і взагалі Ранньомодерний час, була перехідною: **нова економічна система і соціальна структура формувалися в межах старої політичної системи**, що для свого захисту і стабілізації стала більш централізованою. **Абсолютні монархії створили постійні армії, державний апарат, загальнодержавне оподаткування, кодифіковане законодавство та сприяли господарському розвитку і торгівлі.**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Дайте визначення поняттям: «абсолютизм», «меркантилізм», «протекціонізм», «дипломатія».
2. Якими були основні риси абсолютних монархій у Європі?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть, про які складові абсолютистської держави ви дізналися з матеріалів параграфа. За результатами обговорення створіть інфографіку. Продемонструйте (прокоментуйте) результати роботи у класі.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе правителем / правителькою європейської держави XVI ст. Які рішення / дії ви мали б здійснити, щоб побудувати абсолютну владу та перетворити державу на абсолютну монархію?

§ 7

ВІЗАНТІЯ В ОТОЧЕННІ ВОРОГІВ

Пригадайте. Який тип держави позначають поняттям «імперія»? Визначте особливості державного устрою Східної Римської (Візантійської) імперії. Яку роль вона відігравала у середньовічному світі? Що вам відомо про IV Хрестовий похід?

1. ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ. ВІДРОДЖЕННЯ ВІЗАНТІЇ

Страшного удару Візантійській імперії завдали хрестоносці під час IV Хрестового походу. У квітні 1204 р. вони захопили Константинополь, пограбували та сплюндрували його. Вперше з часу свого заснування місто стало здобиччю ворогів. Крах імперії зруйнував уявлення про її святість і визначну роль у тогочасному світі, а для ромеїв це виглядало як кінець світу.

Поміркуймо!

Розгляньте мініатюру та проаналізуйте карту «Хрестові походи», скориставшись QR-кодом або покликанням. Чому під час IV Хрестового походу хрестоносці змінили свій маршрут? Які наслідки мала ця подія для сучасників?

Завоювання хрестоносцями Константинополя
(мініатюра, XV ст.)

qr.orioncentr.com.ua/Uqsnl

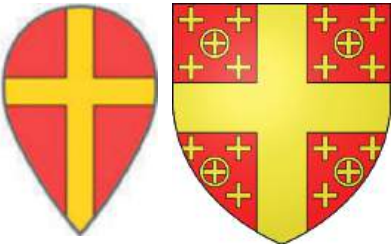
Відео «Архітектура Константинополя (XIV–XV ст.)»
(ютуб-канал «Quidam Graecus»)
qr.orioncentr.com.ua/8Plaj

Захопивши Константинополь, хрестоносці (для візантійців — *латиняни*) створили **Латинську імперію**, яку сучасники називали *Романією*. Завойовники встановили свої порядки: селяни потрапили в залежність від феодалів, а патріархом Константинополя став католик. Сучасники писали, що на Балканах виникла «Нова Франція». Протириччя між православними і католиками переросли в запеклу ненависть, де католик став символом пекельних сил і найбільшим ворогом.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте герб Візантійської та Латинської імперій. Уявіть себе науковцем / науковицею, який / яка досліджує герби. За допомогою додаткових джерел інформації «розшифруйте» герб Латинської імперії. Чому у зображенні використані відповідні кольори / символи? Що вони позначають у геральдиці?

Гіперон карбований за правління Балдуїна II де Куртене зберігає традиційний для монет Візантії дизайн

Хрестоносцям не вдалося створити міцну державу, і вона розпалася на Фессалонікійське королівство, Афінське герцогство та Ахейське князівство. Тим часом на незайнятих землях ромеї створили Епірське царство, Нікейську та Трапезундську імперії. Найсильнішою стала **Нікейська імперія**. Завдяки родючим землям та розвинутим містам вдалося укріпити кордони, відновити флот і армію. До Нікеї переїхали найбільш впливові аристократи, вище православне духовенство, вчені та митці, вона перетворилася на центр візантійської культури.

У середині XIII ст. візантійці почали повертати території, і в серпні 1261 р. нікейський імператор **Михайло VIII Палеолог** урочисто вступив у Константинополь, відновивши імперію. Однак *відроджена Візантія вже не мала колишньої могутності*: незалежними залишалися Трапезундська імперія, Епірське царство, Афінське герцогство та Ахейське князівство. *Зі світової імперії Візантія перетворилася на невелику грецьку державу*, що володіла частиною Балкан, деякими землями в Малій Азії та кількома островами в Егейському морі. Від імперії залишилася лише назва.

2. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У XIII–XV ст. ОСМАНСЬКА ЗАГРОЗА

Відроджена імперія залишалася слабкою через внутрішні проблеми: ворожнечу між знатними родами, спустошення сільських районів, хабарництво, контроль торгівлі генуезцями і венеційцями, спорожнілу скарбницю. Це призвело до занепаду, чим скористалися сусіди.

Першими відокремилися болгари, утворивши наприкінці XII ст. **Друге Болгарське царство**. Нове царство деякий час було найбільшою державою на Балканах, але в XIV ст. розділилося на окремі князівства. Сербія також здобула незалежність. Король Сербії Стефан Душан створив потужну державу, проголосив себе імператором сербів та греків.

У XIII ст. до Малої Азії прийшли втікачі від монголів — нові тюркські племена. На прикордонні Візантії вони утворили свої держави — *емірати*. Один з еміратів, заснований Османом, підкорив майже всі інші. Емір **Османської держави** прийняв титул *султана*.

У середині XIV ст. османи почали нападати на слабку Візантію та Балканські країни. Добра організація війська і держави, віротерпимість, менші податки, робили османів привабливими. Коли завойовники-османи повертали селянам відібрану ромейською знаттю землю, їх вітали як визволителів.

Слов'янські країни теж не могли протистояти завойовникам. Наприкінці XIV ст. османи захопили Болгарію, яка майже на 500 років потрапила під їхню владу. У 1389 р. серби зазнали поразки в битві на Косовому полі, а їхня держава також потрапила під владу османів. Османська загроза нависла над Угорським королівством. Для антиосманського хрестового походу король Угорщини, Чехії та імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембург зібрав 60 тисяч лицарів, але 1396 р. османи їх розгромили. До кінця XIV ст. *Османська держава володіла більшою територією в Європі, ніж в Азії*.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncenter.com.ua/vrQ00

Здавалося, Візантії загрозувала загибель, оскільки османи підійшли до Константинополя. Але у 1402 р. султан Баязид, який одночасно завойовував Малу Азію, зазнав поразки від Тимура (Тамерлана). Султан потрапив у полон, і Османська держава тимчасово занепадала.

3. ОСТАННІ СПРОБИ ВРЯТУВАТИ ВІЗАНТІЮ. ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 року

Почав нову хвилю
завоювань

Османське військо
відновило контроль
над територіями
і почало загрожувати
Константинополю

МУРАД II
(1421–1451 рр.)

Візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог намагався отримати допомогу з Заходу, яка могла бути надана лише за умови об'єднання православної церкви з католицькою під контролем Папи Римського

У **1439 р.** православні ієрархи підписали Флорентійську церковну унію, яка мала відновити єдність церкви під владою Риму

Але фактичного об'єднання не сталося. Західноєвропейські правителі не були готові воювати з османами, а візантійські православні відкидали компроміс із католиками, вважаючи Папу Римського більшим ворогом, ніж османів.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів візантійців: «Краще тюрбан, ніж тіара»? З якими подіями пов'язаний цей вислів?

У 1451 р. османський престол посів султан **Мехмед II**, який отримав прізвисько *Завойовник* — за його 30-річне правління османи не зазнали жодної поразки. Головною своєю справою новий султан вважав захоплення Константинополя. Збудувавши у 1452 р. фортецю Румелі Хісари, османи відрізали Константинополь від Босфору та виходу до моря.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Де і коли виникла Латинська імперія?
2. Чому в середині XIV ст. посилилася османська загроза? Які держави були підкорені османами?
3. Назвіть причини та наслідки підписання Флорентійської унії.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Подискутуйте на тему: «Чому Візантію не вдалося врятувати?». Спирайтеся на матеріали параграфа та додаткові джерела інформації.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністом / хроністкою турецького султана XIV ст. Які історичні події ви внесли б до своєї хроніки?

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

ТА НАСЛІДКИ ОСМАНСЬКИХ ЗАВОЮВАНЬ. ОСМАНИ Й УКРАЇНА

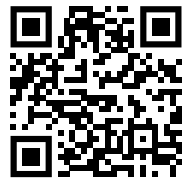
§ 8

Пригадайте. Як і коли було утворено Османську державу? Чим завершилася битва при Нікополі?

1. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У квітні 1453 р. османи оточили Константинополь і ввели флот у Мармурове море. Перетягнувши кораблі до бухти Золотий Ріг, вони визначили долю столиці. 29 травня 1453 р., незважаючи на запеклий опір захисників, османи захопили місто. Свята Софія — головний храм православного світу — була перетворена у мечеть. Константинополь було перейменовано на **Істамбул**, і місто стало столицею Османської імперії. *Візантійська імперія припинила існування.*

Свідчать
документи

[qr.orioncentr.
com.ua/zOkUN](http://qr.orioncentr.com.ua/zOkUN)

ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНІВ

Приєднали Боснію, Герцеговину, Албанію, а до 1460 р. підкорили всю Грецію

У другій половині XV ст. васалами султана стали Кримське ханство, Молдова та Волощина

На піку своєї могутності Османська імперія простягалася від Дунаю до Нілу та від Євфрату майже до Гібралтару

Населення імперії, що сягало понад 50 млн осіб, було строкатим.

Тут жили мусульмани (турки, кримські татари, араби, курди, туркмени, бербери, босняки, албанці і болгари), християни (греки, серби, волохи, румуни, вірмени, грузини) та юдеї

Після падіння Константинополя Європа втратила столицю імперії та центр світового православ'я. Головну роль у формуванні майбутнього Європи почав відігравати католицький Захід.

2. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК ТИП ДЕРЖАВИ

Панівною силою в Османській імперії були османи: *султан-падишах* (з перської — «імператор»), державні службовці, військова та цивільна еліта. Мова еліти османів мала значні перські та арабські запозичення. Це не дивно, оскільки мовою релігії була арабська, а мистецтва — перська. Слово «турок» використовували як зневажливу назву для неосвічених селян, а їх мова вважалася грубою і «низькою».

Османська держава була типовою державою осілих кочовиків, тому і вона, і всі її землі вважалися особистою власністю султана. Для уникнення усобиць існувала практика вбивства братів султана та їхніх нащадків.

Основою османської держави була армія. Османські воїни вирізнялися дисциплінованістю, відданістю султану, мужністю та безстрашністю.

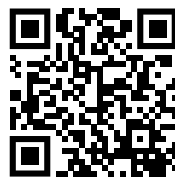
Зміцненню Османської імперії сприяли три фактори: *ефективна податкова система, відсутність родової аристократії та релігійна толерантність*. Християни та юдеї не зазнавали утисків, лише сплачували окремий податок.

У мусульманських провінціях османи зберігали традиційну систему управління, тоді як у християнських землях контроль був жорсткішим, але з певним самоврядуванням і релігійною свободою. У більшості країн прихід османів сприяв добробуту, розвитку торгівлі, стабільності та безпеки.

Османська імперія успадкувала від Візантії територію, віротерпимість, грецьку мову для дипломатії, податкову систему та придворний церемоніал. Багато в чому османи стали спадкоємцями старої імперії.

3. ОСМАНИ Й УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

У 1475 р. османи захопили генуезькі міста в Криму включно з Кафою. Князівство Феодоро чинило опір шість місяців, але теж було завойовано. Південне узбережжя Криму стало османською провінцією з центром в Кефе (Кафі). У 1478 р. кримський хан Менглі-Герай визнав залежність від османів. Але статус кримців був особливим — Герая були Чингізидами,

Відео
«Білгород-
Дністровська
фортеця
[Паспорт
твоєї
ідентичності]»

qr.orioncenter.com.ua/hEowr

тому зберегли ритуальні почесті. Формально вони вважалися союзниками, а не підданими султана, карбували монету та мали дипломатичні відносини.

Крім Південного Криму, османи поширили свою владу на велику частину Північного Причорномор'я.

1484 р. — османи відвоювали у господаря Молдови фортеці Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський) та Кілію, які стали центрами округів Османської імперії

Початок XVI ст. — кримський хан поступився фортецею Джан-Кермен, яка стала османським Очаковом і центром ще одного округу

XVI ст. — важливим портом османів на Чорному морі вже в XVI ст. став **Хаджибей** (сучасна Одеса), через який проходила османська торгівля

Османські володіння в українських землях, відомі як **Буджак і Очаківська земля**, охоплювали територію від Дністра і Бугу до Чорного моря, на сході — до Дніпра і на півночі — до річки Ягорлик.

Населення цих земель складалося переважно з кочових племен ногайців, частина яких була васалами кримського хана, а частина утворила Буджацьку орду під османським протекторатом. З часом ногайці почали осідати і створювати постійні поселення.

У XVI ст. з'явилися і козаки-русини (українці), які осіли на північному та західному кордонах османських володінь. На османській службі вони несли прикордонну варту, за що мали податкові та інші пільги. Українські землі Північного Причорномор'я османи розглядали переважно як військову базу для подальшого просування в Центральну Європу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Як та коли було утворено Османську імперію?
2. Охарактеризуйте Османську імперію як державу. Які особливості влади й управління вона мала?
3. За матеріалами параграфа укладіть у зошиті таблицю «Завоювання османів» за зразком:

Дата	Подія	Наслідок
------	-------	----------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи й обговоріть особливості політичної і військової організації Османської імперії. Результати своєї роботи оформіть у вигляді інфографіки, постера або мапи думок. Представте матеріали в класі.

III. Мислимо творчо

Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Османська імперія: держава кочовиків чи спадкоємиця Візантії?».

§ 9

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ПОЧАТОК КОЛОНІЗАЦІЇ АМЕРИКИ

Пригадайте. Яким уявляли світ європейці у періоди Античності та Середньовіччя? Як тогочасна людина ставилася до образу «іншого»?

1. ПЕРЕДУМОВИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

У Новий час відбулися значні зміни: суспільство перейшло від натурального господарства до капіталістичних відносин, що спричинило розширення торгівлі й пошук ринків збуту. Європейці прагнули знайти цінні метали для карбування монет і нові шляхи торгівлі зі Сходом.

Організація морських експедицій потребувала значних коштів, тому мандрівники зверталися до монархів Іспанії, Португалії та Англії, зацікавлених у розширенні володінь і ресурсів. Інтерес до нових територій проявляла католицька церква, яка прагнула поширення християнства та свого впливу. Європейська шляхта, збідніла під час кризи, шукала нових земель і заробітку.

Розвиток науки й техніки робив можливими далекі морські подорожі. Це, зокрема, уявлення про кулястість Землі та технічні відкриття кінця XV ст.

Поміркуймо!

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, як винаходи, зображені на колажі, сприяли початку та успіху Великих географічних відкриттів.

2. ПОДОРОЖІ ЄВРОПЕЙЦІВ У ПОШУКАХ НОВОГО СВІТУ

Час відкриття Америки є дискусійним, оскільки вважається, що раніше її могли відвідувати фінікійці та нормани. Однак загально визнаним першовідкривачем континенту вважається генуезький моряк на службі королів Іспанії **Крістобаль Колон (Христофор Колумб)**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відеоролик. Що нового ви дізналися про життя та подорожі Христофора Колумба? Складіть коротку довідку про мандрівника до української «Вікіпедії».

Відео «Відкриття Америки. Христофор Колумб»

У 1492 р. Христофор Колумб, підтриманий іспанськими монархами Фернандо та Ізабеллою, на трьох суднах вирушив у морську експедицію. Він відкрив один із Багамських островів — Сан-Сальвадор, а також о. Кубу та о. Гаїті. День відкриття Сан-Сальвадору, **12 жовтня 1492 р.**, вважають офіційною датою відкриття Америки.

У нових землях Христофор Колумб **не знайшов очікуваних багатств**. Але повернувшись до Іспанії, почав готуватися до нової експедиції

Іспанські монархи проголосили його **віцекоролем** нових земель і своє право на всі відкриті території

Колумб здійснив **ще три подорожі**, відкрив Ямайку, Пуерто-Рико і Тринідад. До самої смерті він вірив, що відкрив Індію, не усвідомлюючи, що змінив хід світової історії

Відкриття Колумба загострили конфлікти між Іспанією та Португалією, які змагалися за право відкривати нові землі. Щоб вирішити суперечку, за сприяння Папи Римського Олександра VI, 7 червня 1494 р. було укладено **Тордесільяський договір**. За ним, землі та води на захід від 30° з. д. відходили Іспанії, а на схід — Португалії. Договір став **першим колоніальним поділом світу**.

Португальські мореплавці шукали шлях до Індії. У 1488 р. **Бартоломеу Діаш** проплив уздовж західного узбережжя Африки та відкрив мис Доброї Надії. У 1497–1498 рр. експедиція **Васко да Гама** досягла індійського порту Калікут. Хоча 1499 р. до Лісабона повернулися лише один корабель і третина екіпажу, ціна прянощів, привезених з Індії, значно перевищувала вартість експедиції. Після цієї подорожі східний шлях до Індії опинився під контролем португальців.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/FFBSy

У 1519 р. із Севільї вирушила експедиція на п'яти кораблях під командуванням **Фернана Магеллана**. Флотилія пройшла протоку біля південного краю Америки, яку назвали Магеллановою. Перетнувши океан, що через відсутність штормів отримав назву Тихий, експедиція 1521 р. досягла Філіппін. Там Магеллан загинув у сутичці з тубільцями. У 1522 р. єдиний вцілілий корабель «Вікторія» повернувся до Іспанії, завершивши першу навколосвітню подорож.

Історичні подробиці

Капітан «Вікторії» Хуан Себастьян Елькано за свою подорож отримав від іспанських монархів герб, який відображав його досягнення.

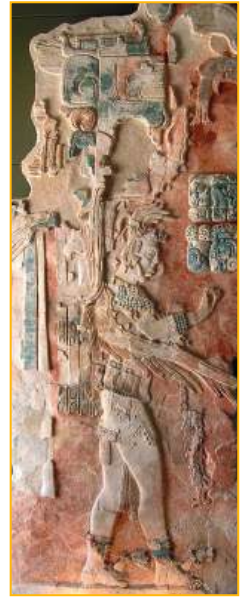

? З'ясуйте, що символізують елементи герба капітана «Вікторії».

3. ПОЧАТОК КОЛОНІЗАЦІЇ АМЕРИКИ

До відкриття Америки Колумбом на її території існували місцеві цивілізації з розвинуеною, унікальною культурою. У сучасних Мексиці та Гватемалі жили племена *майя*, які будували міста, розвивали землеробство, релігію й мистецтво. Вони створили власний календар та ієрогліфічну писемність.

У долині Мехіко жили племена *ацтеків*. Їхня столиця, місто Теночтітлан, була розташована на острові посеред озера. Ацтеки називали свою країну «островом Ацлан», що перекладається як «місце, де живуть чаплі».

Відео
«Український слід
в історії давніх
мая»

[qr.orioncentr.
com.ua/8uaqO](http://qr.orioncentr.com.ua/8uaqO)

Барельєф, який зображує
Упакала Кініча,
сина Кініча Ахкала Мо На
(Музей Паленке, Мексика)

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/4mTOf

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте анімацію «Воїн ацтеків». Що ви дізналися про військову організацію ацтеків? Чому, на вашу думку, європейці легко змогли підкорити ці войовничі племена?

Ще однією цивілізацією доколумбової Америки були *інки*, які населяли територію сучасних Перу й Еквадору. Інки створили розвинену цивілізацію, мали укріплену столицю (м. Куско) та писемність — вузликівне письмо.

Варто запам'ятати!

Конкіста — епоха завоювання іспанцями та португальцями територій Центральної і Північної Америки наприкінці XV — на початку XVI ст.

Зустріч цивілізацій — вислів, який застосовують до періоду Великих географічних відкриттів, позначаючи початок контактів між європейською та доколумбовими цивілізаціями Америки, а згодом — взаємодію країн Європи, Азії та Америки.

Першими завойовниками Америки були іспанці та португальці, переважно збіднілі шляхтичі, зацікавлені в збагаченні та пошуку нових земель. Наприкінці XV ст. вони розпочали епоху **Конкісти** — завоювання Центральної та Південної Америки. Зустрілися європейська та доколумбові цивілізації Америки.

Європейські завойовники (**конкістадори**) швидко підкорили народи майя, ацтеків та інків. У 1519–1521 рр. **Ернан Кортес** захопив ацтеків та майя, а **Франсіско Пісарро** 1532 р. — інків. Європейці не цінували культуру та мистецтво тубільців, переплавляючи золоті вироби та руйнуючи столиці. Уціліло лише 3 % корінного населення. До кінця 1520-х рр. іспанці контролювали території від Мексиканської затоки до Тихого океану і більшу частину Центральної Америки, португальці заволоділи землями, які пізніше отримали назву Бразилія.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/7dLGP

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео з циклу «Одна історія. Як завойовник Ернан Кортес задовольняв свої матеріальні та військові потреби». Які висновки про хід і наслідки Конкісти можна зробити? Що нового ви дізналися про конкістадорів та Ернана Кортеса? Розгляньте картини. Які події вони зображують?

Романтизований портрет Кортеса (М. Коксхед, ілюстрація, 1909 р.)

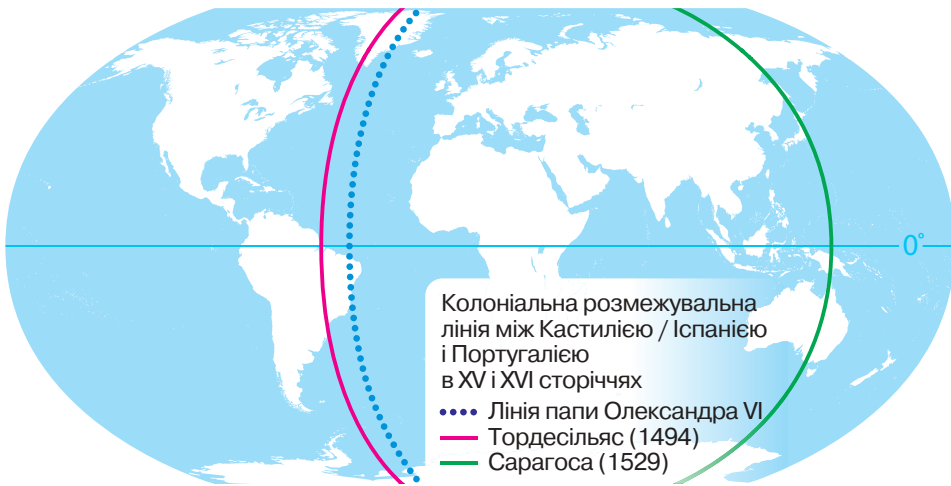

Ернан Кортес і посланці Монтесуми (Хосе Галофре, 1854 р., Головний Архів Індій, Севілья, Іспанія)

У 1529 р. Сарагоська угода поглибила колоніальний поділ, розділивши сфери впливу між Іспанією і Португалією в Тихому океані. Почали утворюватися колоніальні імперії.

Чи мала Конкіста позитивні наслідки? Думку аргументуйте.

Варто запам'ятати!

Колоніальна імперія — імперія, яка заснована на експлуатації підкорених земель — колоній.

Колонія — територія або країна, яку силою позбавили незалежності та яка потрапила під владу іншої держави.

Із середини XVI ст. конкістадори не лише грабували, але й почали освоювати підкорені території, будуючи копальні, збираючи врожаї з плантацій і використовуючи працю рабів-індіанців. Європейські імперії отримували прибутки через контроль над цінами на товари. До колонізації поступово приєдналися Англія, Голландія і Франція.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні передумови Великих географічних відкриттів.
2. Які морські подорожі були здійснені іспанцями і португальцями під час Великих географічних відкриттів?
3. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю:

Дата	Подія	Наслідок
------	-------	----------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи й обговоріть причини і наслідки Конкісти. Виділіть позитивні й негативні наслідки. Представте результати роботи у вигляді мапи думок або інфографіки.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе представником / представницею племен доколумбової Америки. Створіть коротку історію про завоювання Нового світу методом сторітелінгу.

§ 10

НАСЛІДКИ ТА ВПЛИВИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ Й УКРАЇНА

Пригадайте. Якими були передумови Великих географічних відкриттів? Які морські експедиції іспанців і португальців вам відомі?

1. НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Великі географічні відкриття, безумовно, справили величезний вплив на політичну й економічну ситуацію в Європі.

Варто запам'ятати!

Револуція цін — процес значного підвищення цін на товари внаслідок падіння вартості дорогоцінних металів (золота).

Внаслідок географічних відкриттів у Європі відбулися значні *соціальні зміни*. «Револуція цін» погіршила становище землевласників, селян і найманих робітників, але сприяла збагаченню торговців, промислової буржуазії та заможних селян. Значна частина шляхти розорилася, а серед селянства відбулося розшарування, що прискорило розпад традиційного суспільства. *У промисловості та сільському господарстві почали зароджуватися капіталістичні відносини.*

Політичні наслідки Великих географічних відкриттів проявилися в боротьбі європейських держав за колонії та ринки збуту товарів, що загострило міжнародні конфлікти. Спочатку перевагу здобули Іспанія та Португалія, які витіснили італійські міста-держави — Венецію та Геную. Згодом до лідерів приєдналися Англія та Голландія, а пізніше — Франція.

Поміркуймо!

Як ви розумієте думку англійського економіста Джона Кейнса, що «золото і срібло Перу фактично сприяло створенню Британської імперії»? Відповідь обґрунтуйте.

Переміщення торговельних шляхів із Середземномор'я в Атлантику призвело до економічного занепаду одних країн і піднесення інших. Виникла світова колоніальна система, яка включала **перші великі колоніальні імперії**: іспанську, португальську, голландську, англійську та французьку.

Місцеве населення Нового світу жорстоко експлуатувалося на плантаціях цукрової тростини, що призвело до його масового вимирання (наприклад, за другу половину XVI ст. у Перу та Чилі його кількість зменшилася в 5 разів). Європейці також завезли хвороби, від яких тубільці не мали імунітету — грип, віспу, кір, що спричинило додаткові втрати. Щоб врятувати ситуацію, до Америки почали масово завозити африканських рабів. **Торгівля людьми та рабовласництво** були надзвичайно вигідними, тому стали дуже поширеними.

2. ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Великі географічні відкриття мали надзвичайно важливе значення не лише для європейської, але й для світової економіки.

Значення Великих географічних відкриттів	Виникли нові економічні зв'язки	→ До кінця XVI ст. площа відомої європейцям поверхні Землі збільшилася шестеро
	Розширилися зовнішні ринки	→ Збільшення попиту спричинило зростання виробництва
	З'явилися торговельні монополії	→ Найбільш потужними з них стали голландська та англійська Ост-Індські компанії, яким вдалося монополізувати індійський ринок
	Відбувся переворот в європейській торгівлі	→ Центр торгівлі переміщується із Середземного моря в Атлантичний, Індійський, а пізніше Тихий океани
	Виникнення територіального поділу світу	→ 1494 р. Папа Римський скріпив своєю печаткою перший договір про поділ світу між Іспанією та Португалією
	Поштовх до нових досліджень	→ Розпочинаються пошуки легендарного Південного материка (Австралії)
	Відчуття єдності європейців	→ Європа стала ядром, навколо якого сформувалася світова економічна система

Отже, наприкінці XV ст. світ наближався до великих змін. Великі географічні відкриття не лише розширили межі відомого світу та уявлення про нього, але й суттєво змінили сам світ, ставши визначною епохою в історії європейських народів і світової цивілізації.

Поміркуймо!

Як ви розумієте тезу сучасного українського історика Ярослава Грицака: «Без Колумба не було б України»? Відповідь аргументуйте.

3. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ Й УКРАЇНА

Великі географічні відкриття

Західна Європа почала впливати на решту світу

Це було зумовлено доступом до природних і людських ресурсів

Країни Західної Європи збагатилися завдяки колоніям та стали випереджати сусідів в економічному, військовому та культурному розвитку

Східна Європа стала основним постачальником сировини і продуктів сільського господарства

Родючі українські землі теж були дуже привабливими для освоєння та заселення — продукція, яку на них виробляли, внаслідок «революції цін» почала приносити величезні прибутки

Завдяки цьому почалося господарське відродження південних земель Русі (України)

Західна Європа перетворилася на нову цивілізацію, що здобула світове домінування

• ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ •

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Якими були наслідки Великих географічних відкриттів для світу / Європи / України?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи і обговоріть значення Великих географічних відкриттів для історії людства. Проведіть у класі дебати на тему: «Великі географічні відкриття: великий прорив чи знищення унікальних цивілізацій?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністом / хроністкою Христофора Колумба. Зробіть «запис» у хроніці, що міг би бути підсумком відкриттів, які здійснив великий мореплавець.

§ 11

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1: «ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЗАВОЮВАННЯ НОВОГО СВІТУ»

qr.orioncentr.com.ua/yD2Mu

§ 12

УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ВСТУП. КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

qr.orioncentr.com.ua/RPqKa

ІСТОРІЯ ДРУГА ДЕРЖАВИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 13

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ В ІСПАНІЇ

Пригадайте. Що таке Реконкіста? Дайте характеристику причинам, етапам і наслідкам Реконкісти.

1. ОСОБЛИВОСТІ ІСПАНЬСЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ

Могутність Іспанського королівства ґрунтувалася на величезних ресурсах як у Європі, так і за її межами. Завдяки династичним шлюбам іспанські монархи отримали значні території в Європі, а завоювання та колонізації в Новому Світі дозволили створити «*імперію, над якою ніколи не заходить сонце*». Колонії в Новому світі стали джерелом великого припливу дорожніх металів. Однак надмірне багатство призвело до поступового згасання внутрішніх стимулів для розвитку іспанського суспільства, що врешті стало причиною його занепаду.

Іспанська абсолютна монархія *спиралася на аристократію і стримувала розвиток ринкових відносин*. Монархи зосереджувалися на війнах заради територіальних захоплень. Вони загарбали королівства Південної Італії і Португалію. Всі сусіди — Франція, Англія, німецькі князівства — постійно зазнавали іспанських атак, а іспанський флот панував у Атлантичному океані та патрулював Середземне море.

Іспанська абсолютистська держава виникла у 1469 р. від союзу піренейських королівств через шлюб Ізабелли Кастильської та Фернандо Арагонського. Незважаючи на те, що Іспанське королівство стало однією з наймогутніших держав Європи XVI — початку XVII ст., воно було досить «крихким» за внутрішньою структурою й об'єднувалося більше особистістю монарха, ніж розвинутими інститутами держави. Найбільшою та найбагатшою частиною королівства була *Кастилія* з населенням 5–7 млн осіб.

Карта
«Іспанське королівство
наприкінці
XV ст.»

qr.orioncentr.com.ua/RyBAD

ГРАНДИ

Родова аристократія

Становили 2 % населення

Володіли 97 % земель, які використовували для вівчарства та виробництва вовни на експорт

ІДАЛЬГО

Бідне «служиле» дворянство

Несли військову службу для заробітку

КОРТЕСИ

Представницькі органи

Збиралися нерегулярно та не мали чітко визначених повноважень

Поміркуймо!

З курсу історії Середніх віків пригадайте, які представницькі органи влади виникли у європейських країнах у XIV–XVI ст. Як такі органи могли впливати на владу монархів?

Арагон потерпав від нестачі сільськогосподарських земель і загальної бідності. З населенням менше 1 млн осіб він не міг бути рівноправним партнером Кастилії. Арагон зберіг окрему систему управління, податкову, правову системи та грошову одиницю. В Арагоні не робилося спроб розбудувати структури абсолютної монархії, оскільки тут були сильні та впливові кортеси.

Поміркуймо!

Чому іспанські кортеси ускладнювали формування абсолютної монархії? Якою має бути влада правителя, щоб держава вважалася абсолютистською?

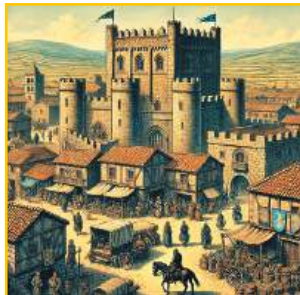
Політика іспанських монархів у Кастилії

Військові ордени (нащадки хрестоносців) були підкорені державі, а їхню власність конфіскували

Замки аристократів були зруйновані, приватні армії заборонені

Міста опинилися під управлінням королівських чиновників

Католицька церква фактично перетворилася на частину державного апарату

Аристократія зберегла свої земельні володіння, а задушені податками міста не могли скласти торгової конкуренції

Кортеси поступово перестали скликатися

Королівська рада позбулася впливу аристократів — їхнє місце зайняли професійні чиновники та юристи

Іспанська монархія не наважувалась остаточно розсваритися із впливовою аристократією

Вищі військові та дипломатичні посади обіймали представники аристократії

Отже, **основною твердинею для абсолютних монархів Іспанії стала Кастилія.**

2. ІСПАНЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ ЗА КАРЛА V ТА ФІЛІППА II

У 1516 р. престол Іспанії перейшов до **Карла Габсбурга**, онука Ізабелли та Фернандо. Від батька він успадкував землі у Священній Римській імперії та був обраний **імператором під ім'ям Карл I**. Від матері до нього перейшли іспанські землі, і він став **королем Іспанії Карлом V (1516–1556 рр.)**.

При дворі домінували фламандці, німці й італійці

Монарх майже весь час перебував у Північній Європі

Страта простолюдинів Кастилії (Антоніо Гісберт, 1860 р.)

Влада Іспанії тепер сприймалася як «іноземна», підвищилися податки

Народні виступи, найбільшим із яких було повстання **комунерос** (1520–1521 рр.)

Основний спротив чинили у містах, які зрештою були розгромлені королівськими військами за допомогою аристократії.

КАРЛ V

Експлуатація колоній

Забезпечували великі зовнішні запозичення та державний борг, що збільшувало «паразитизм» економіки

Значне розширення володінь

До Іспанії приєдналися Нідерланди та міста Північної Італії, Мексика і Перу

Управління цією величезною імперією ставало дедалі складнішим

- ▶ Не вдалося зупинити Реформацію на Півночі Німеччини, і контроль над нею був втрачений
- ▶ Францію здолати не вдалося
- ▶ В Нідерландах почався спротив
- ▶ Утримання величезної армії (150 тис. осіб) вимагало постійного зростання податків

З 1570 р. Іспанія змушена була закуповувати зерно за кордоном. Лише третина населення працювала в сільському господарстві, а 40 % не брали участі у виробництві взагалі. Мануфактури не розвивалися і не витримували конкуренції на європейських ринках

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Американський історик Перрі Андерсон:

«Іспанія стала Америкою в Європі, колоніальним смітником для іноземних товарів. І сільське, і міське господарства згоріли у полум'ї американського золота».

? Скориставшись додатковими джерелами інформації, аргументовано підтвердіть або спростуйте думку дослідника.

Якщо американські колонії лише послаблювали іспанську економіку, то європейські володіння Габсбургів занести Іспанію. Усвідомивши свою неспроможність управляти імперією, **Карл V 1556 р. зрікся влади, розділивши володіння між спадкоємцями**. Його брат Фердинанд отримав німецькі та угорські землі, Чехію, Австрію і титул імператора Священної Римської імперії. Іспанію, Нідерланди, володіння в Італії та американські колонії успадкував син Карла, **Філіпп II (1556–1598 рр.)**.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Постійна столиця — місто Мадрид, де розміщувався центральний уряд

Державна рада, у якій домінували аристократи, отримала противагу у вигляді Королівського секретаріату

Автономія Португалії та права Арагону зберігались і поважались

Створено велику сучасну армію (ідальго + найманці)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Зупинення просування османів на Середземному морі після розгрому османського флоту у битві при Лепанто у 1570 році

Приєднання династичним шляхом Португальського королівства з його величезними колоніями в Азії, Африці та Південній Америці

Зазнав поразки у Нідерландах, які стали головним театром воєнних дій і проблемою держави

Невдала морська атака на Англію, що завершилась загибеллю Великої Армади у 1588 році

Філіпп II

А тим часом економічний стан стрімко погіршувався: поставки срібла до початку XVII ст. стали рекордними та збільшили королівську казну в 4 рази, але вони не покривали військових видатків, і 1596 р. держава фактично стала банкрутом.

3. ІСПАНЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ У XVII ст.

Іспанія пройшла шлях від величі до занепаду менше ніж за століття. На початку XVII ст. вона зазнала принизливих поразок, включно з миром з Англією у 1604 р. та перемир'ям з Нідерландами у 1609 р. Американські колонії стали економічно самостійними і не потребували іспанських товарів, а місцева аристократія — *креоли*, що були нащадками давніх європейських переселенців, поступово брали під контроль місцеве господарство. Поклади срібла виснажувалися, а видобуток скорочувався. Іспанська торгівля з колоніями скоротилася на 60 % і була заміщена товарами англійських та голландських купців.

Останньою спробою відновлення могутності Іспанії стала *Тридцятилітня війна* (1618–1648 рр.), яка завершилася поразкою іспанського абсолютизму. Після війни колись велична Іспанія стала другорядною європейською державою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «гранди», «ідальго», «кортеси», «комунерос», «креоли».
2. Визначте основні особливості іспанського абсолютизму.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи й обговоріть політику Карла V і Філіппа II. За результатами роботи створіть інфографіку та представте результати роботи в класі. Проведіть короткі дебати і визначте, хто із двох монархів справив більший вплив на формування Іспанії як абсолютної монархії.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе представником / представницею: **1)** грандів; **2)** ідальго; **3)** кортесів. Яким було б ставлення до іспанського абсолютизму у кожного з них?

§ 14

СТАНОВЛЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ У ФРАНЦІЇ

Пригадайте. Якими були причини, результати і наслідки Столітньої війни для Французького королівства?

Франція не мала великих колоній, які б забезпечували заможність, як в Іспанії, але їй не стикалася з труднощами об'єднання регіонів із різними традиціями. Розширення Французького королівства відбувалося поступово, більшість герцогств і графств здавна визнавали королівську владу, що сприяло формуванню централізованої держави.

1. ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ АБСОЛЮТНОЇ МОНАРХІЇ У ФРАНЦІЇ

На шляху централізації Франції виникали свої перешкоди. Населення у 20 млн осіб удвічі переважало іспанське, а контроль королів над регіонами вирізнявся нерівномірністю. Тому рух до абсолютизму був поступовим і тривалим.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/Mo9Vx

У першій половині XVI ст. Франциск I та Генріх II керували успішним королівством. Генеральні штати більше не скликалися, оскільки королі не потребували підтримки станів. Управління країною здійснювали численні державні службовці, які звільнялись від податків і служби у війську й отримували шляхетські титули. За це їх називали «*шляхетством мантиї*» на відміну від традиційного «*шляхетства шпаги*». На території Франції королі взяли під контроль католицьку церкву і домоглися від Папи права призначати ієрархів на церковні посади.

Поміркуймо!

Як ви розумієте поняття «*шляхетство шпаги*» і «*шляхетство мантиї*»? Чому поступово Генеральні штати почали втрачати свій вплив на владу та монархів?

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ПРОДОВЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ АБСОЛЮТИЗМУ

Смерть Генріха II у 1559 р. та початок правління малолітнього Карла IX (за регентства вкрай непопулярної королеви Катерини Медичі) *привели до громадянської війни у Франції*, що тривала майже 40 років (1562–1598 рр.). Внаслідок послаблення королівської влади загострилась боротьба за владу впливових аристократичних родів. В умовах Реформації конфлікт набув релігійної форми.

Громадянська війна у Франції

Перші 10 років війни минули без суттєвих загострень. Проте спроба примирення через шлюб лідера гугенотів Генріха Бурбона і сестри ко-

роля Маргарити завершилася різаниною гугенотів, які прибули на весілля, католицькими загонами герцога Гіза. Це сталося 24 серпня 1572 р., в день Святого Варфоломія, і увійшло в історію під назвою *Варфоломійська ніч*.

Війна між *Католицькою лігою* та *Конфедерацією Півдня* тривала до 1588 р. Після смерті короля Карла IX і вбивства його наступника Генріха III династія Валуа перервалася. Послаблене громадянською війною, селянськими та міськими повстаннями королівство опинилося під загрозою іспанського вторгнення. Аристократія мусила досягти компромісу. 1589 р. Генріх Бурбон був проголошений королем Франції під ім'ям **Генріх IV**, відбулося заснування *династії Бурбонів*. Завдяки цьому абсолютизм у Франції відродився, але у 1610 р. Генріх IV «Добрий» був убитий релігійним фанатиком-гугенотом.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/n7lch

У 1598 р. король видав Нантський едикт

3. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ

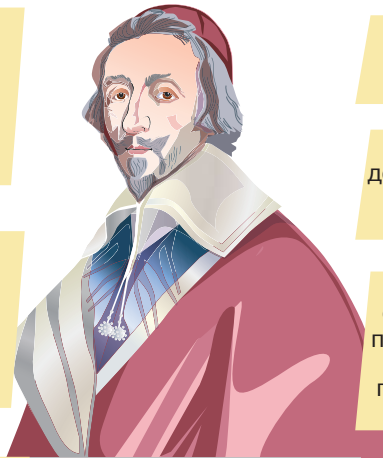
За наступного короля — **Людовіка XIII** фактичним керівником держави став перший міністр та очільник католицької церкви у Франції **кардинал Рішельє**. Він скасував автономію гугенотських провінцій та придушив їхній спротив. «Нантський едикт» було замінено «*Едиктом милості*» 1629 р., який *залишив гугенотам тільки право на вільне сповідання своєї віри*.

Жорстоко покарав учасників кількох закатів, заборонив дуелі та зруйнував замки аристократів

Розширив повноваження інтендантів (ці посади тепер не продавалися, на них призначав особисто монарх)

Заохочував розвиток торгівлі та промисловості, завдяки чому прискорилося формування французької буржуазії

кардинал Рішельє

Для зовнішньої торгівлі створювались великі торговельні компанії

Франція активно долучалась до колоніальних захоплень у Канаді, Західній Індії, Марокко

У 1635 р. було засновано Французьку академію наук, почався друк першої газети, держава фінансувала письменників, художників, науковців

З 1634 до 1640 р. податки зросли у 4 рази (йшли на утримання величезної регулярної армії)

Після смерті Людовіка XIII у 1643 р. на престол зійшов його п'ятирічний син **Людовік XIV** (1643–1715 рр.). Під час його правління відбувся останній спалах аристократичного спротиву в абсолютній монархії, відомий як **Фронда** (1648–1653 рр.). Громадянська війна не принесла перемоги аристократії, і наступник Рішельє — кардинал Мазаріні придушив Фронду. З 1661 р. Людовік XIV узяв державу під повний контроль. **Його правління стало «вершиною» французького абсолютизму** та зразком для інших європейських монархій. За це Людовіка XIV називали **«Королем-сонцем»**. Саме Францію за Людовіка XIV історики вважають державою **«класичного абсолютизму»**.

- Незалежних від короля органів самоврядування у державі не залишилося
- Центром ухвалення всіх рішень стала нова королівська резиденція — **Версальський палац**
- При королі діяли Державна Рада та Рада Фінансів, якою керував талановитий адміністратор **Жан Батист Кольбер**
- Країна була поділена на 32 генералітети, місцеве управління контролювалося особисто королем

Людовік XIV

- Ворогами короля були Іспанія, Швеція, Голландія, більшість князівств Священної Римської імперії, Північна Італія

- 1667 р. була створена постійна **поліція**, чисельність армії досягла 300 тис. осіб
- Дотримання політики **меркантилізму** забезпечувало стаке економічне зростання, уряд заохочував розвиток мануфактур і торгівлі
- 1685 р. почалися гоніння на гугенотів, внаслідок чого більше 200 тис. осіб покинули країну
- Найбільш небезпечними конкурентами впливу Франції в Європі і світі стали Англія, Священна Римська імперія, Північна Італія

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/vgsdG

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте карту «Франція за Людовіка XIV». Визначте, як змінилися кордони Франції за правління Людовіка XIV. Які військові конфлікти припали на правління монарха? Чим вони завершилися?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть терміни: «гугеноти», «Варфоломійська ніч», «едикт милості».
2. За матеріалами параграфа заповніть таблицю:

Правлячий монарх	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика
------------------	----------------	--------------------	-------------------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації створіть інфографіку «Громадянська війна у Франції». Визначте позиції у війні: **1)** прихильників Гізів; **2)** прихильників Бурбонів. За результатами роботи укладіть коротку історичну довідку для української «Вікіпедії».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе мешканцем / мешканкою Парижа. Як ви могли б описати події Варфоломійської ночі з погляду: **1)** гугенотів; **2)** католицького священника; **3)** представника династії Бурбонів; **4)** герцога Гіза.

§ 15

ОСОБЛИВОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ

Пригадайте. Яке значення для Англії мала Велика хартія вольностей? Якими були результати війни Червоної і Білої троянд для Англійського королівства?

У Середньовіччі англійська монархія була могутнішою за французьку. Проте найсильніша «королівська держава» породила найслабший і недовговічний варіант абсолютизму. В Англії склався «м'який» варіант абсолютизму, що зробило перехід від Середньовіччя до Раннього Нового часу найбільш швидким і радикальним.

1. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ АБСОЛЮТИЗМУ В АНГЛІЇ

Англійське королівство було порівняно невеликим за розмірами та островним. Норманська аристократія завойовників, яка сприймалася англійцями як чужоземна, *гуртувалася навколо монарха.*

Англійські землевласники були васалами короля, а міста від самого початку вважалися частиною королівського домену без повноцінного самоврядування. Церква також суттєво залежала від монарха. Отже, *проти ваги королівській владі в Англії практично не було.*

Поміркуймо!

Чому норманська аристократія сприймалася англійцями як завойовники? Якими були взаємні обов'язки васала і сеньйора у Середньовіччі? Поміркуйте, чому саме Англія зберегла монархію до сьогодення.

Англійський парламент вважають унікальним, оскільки він був єдиним для всієї країни, без місцевих представницьких органів у графствах. До того ж парламент був не опорою короля у боротьбі з аристократією, а засобом об'єднання панівних верств. Централізація не врятувала Англію від поразки у Столітній війні, де ресурси Франції з більшим у 5 разів населенням переважали можливості небагаті Англії. Поразка призвела до глибокої кризи та Війни Троянд, яка розорила країну і майже повністю знищила англійську аристократію. У 1485 р. влада перейшла до нової династії — **Тюдорів**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Схарактеризуйте систему управління в Англії у XIV–XV ст. Чи мала вона ознаки абсолютизму? Відповідь аргументуйте.

2. АНГЛІЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ ПРИ ПЕРШИХ ТЮДОРАХ

Першим королем нової династії став Генріх VII (1485–1509 рр.), який зосередився на *відновленні централізованої влади.*

На початку правління парламент скликався щорічно, але з 1497 р. до кінця правління Генріха VII — лише один раз

Управління здійснювалось через невелике коло радників

ГЕНРІХ VII

Боротьба з бунтами проводилася через «Зіркову палату», яка поєднувала функції вищого суду і таємної поліції

Був відновлений контроль над місцевими судами, привілеї аристократів скасовані

Міжнародні позиції Англії порівняно з Іспанією та Францією були слабкими, тому королівство зосередилося на безпеці Британських островів і не мало потреби у великій армії

Відсутність можливостей для військової кар'єри змусила багатьох англійських землевласників зосередитися на господарстві. Обмежені ресурси та несприятливий клімат ускладнювали землеробство, тому *провідною галуззю стало вівчарство*. З кінця XV ст. попит на вовняне сукно в Європі зростав, і до середини XVI ст. воно становило 80 % англійського торгового експорту.

Розведення овець вимагало розширення пасовищ, що призвело до вигнання селян із земель та обгороджування земельних ділянок як пасовищ для худоби. Цей процес отримав назву *обгороджування*.

Переробка сировини та виробництво сукна

Заснування нових мануфактур

(належали не заможним містянам, а шляхтичам — землевласникам)

«**Нове шляхетство**», або **джентрі**
(стали основою англійського капіталізму)

позбавлені землі селяни за низьку плату ставали **найманими робітниками мануфактур** або **жебраками — пауперами**

Для боротьби із жебрацтвом король запровадив «**Криваві закони**», що під загрозою покарання зобов'язували пауперів працювати на будь-яких умовах.

- Відновив активну зовнішню політику та втягнувся у конфлікти з Францією
- Збільшив фінансові витрати на створення регулярної армії і флоту
- Для зміцнення своєї влади використав ідеї Реформації, підпорядкувавши собі Церкву

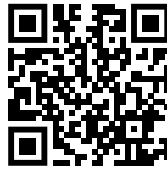
Генріх VIII

- Акт про супрематію 1534 р. зробив його главою незалежної Англійської церкви
- Розпуск монастирів і конфіскація церковної власності покращили фінансовий стан держави
- Було створено дієву державну службу і таємну поліцію

Історичні
подорожні

qr.orioncentr.com.ua/X7qLK

Діємо:
практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/qJdKH

3. АНГЛІЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ ЗА ЄЛИЗАВЕТИ I ТА ЙОГО ЗАНЕПАД ЗА СТЮАРТІВ

Після смерті Генріха VIII в англійському королівстві почалися заворушення через спроби відновлення католицької церкви. У 1558 р. королевою стала Єлизавета I (1558–1603 рр.), правління якої вважають «вершиною» англійського абсолютизму. Королева проводила зважену політику, впроваджуючи *меркантилізм* і *протекціонізм*, підтримуючи розвиток виробництва й торгівлі. Держава сприяла розвитку мануфактур і торговельних компаній, як-от Ост-Індська, Гвінейська, Марокканська та Московська. Завдяки цьому *англійська промисловість і торгівля стали найрозвинутішими в Європі*.

Відновила державний статус англіканської церкви, але за дотримання політики віротерпимості та визнання прав католиків

Двоюрідна сестра Єлизавети — королева Шотландії, ревна католичка **Марія Стюарт**, була звинувачена у державній зраді та страчена за вироком суду

Правила, спираючись на Таємну Раду

Сухопутна армія налічувала до 20 тис. осіб

ЄЛИЗАВЕТА I

Відносини з країнами-сусідками будувала засобами дипломатії

Постійне пограбування іспанських колоній і кораблів та розвиток англійського піратства

Почалося створення власних колоній у Північній Америці, першою з них стала Вірджинія у **1588** р.

Друга в історії навколосвітня подорож, здійснена Френсісом Дрейком у **1577–1580** рр. відкрила нові перспективи на Сході

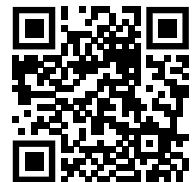
Головною перемогою було знищення Іспанської Великої Армади у **1588** р., що остаточно перетворило Англію на потужну морську державу

До кінця правління Тюдорів було досягнуто інтеграції Вельсу до складу Англії та повністю підкорено Ірландію.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/Ob5XV

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте офіційний трейлер до художнього фільму «Марія — королева Шотландії» (режисер Джозі Рурк, 2019 р.). Яке враження справив на вас трейлер фільму? За допомогою додаткових джерел інформації або покликання дізнайтеся історію страти Єлизаветою I своєї сестри Марії. Якби ви знімали художній фільм на цю тему, яким міг би бути слоган / постер до нього?

У 1603 р. Єлизавета I померла без спадкоємців, і трон успадкував її родич, шотландський король **Яків Стюарт** (1603–1625 рр.), який об'єднав *Англію, Вельс, Ірландію* та *Шотландію*. Але шотланець Стюарт не розумів, що в Англії парламент давно став важливим центром влади, і не міг збагнути роль джентрі для добробуту держави. Взірцем для нього була іспанська монархія, з якою він і намагався укласти союз.

Для англійської ж шляхти був важливим принцип взаємин із монархом на основі Великої хартії вольностей. У цих умовах абсолютна монархія ставала просто зайвою — жодна з її традиційних функцій в Англії не була потрібна суспільству.

Отже, коли в 1625 р. наступний король, **Карл I Стюарт**, почав активно впроваджувати абсолютистську політику в Англії, це призвело до краху монархії взагалі.

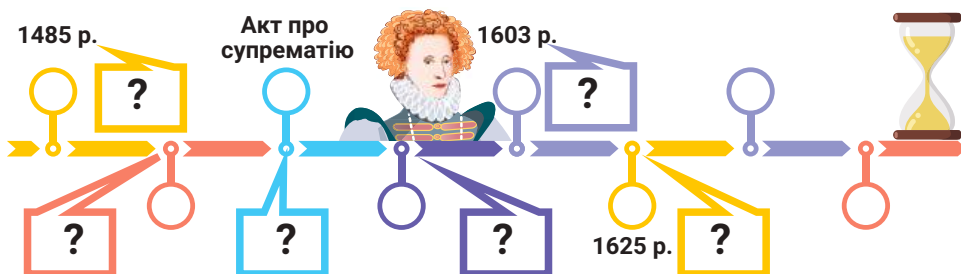
Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа визначте причини і передумови початку занепаду абсолютної монархії в Англії у часи правління династії Стюартів. Результати роботи представте у вигляді інфографіки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «Зіркова палата», «обгороджування», «джентрі», «паупери», «Криваві закони», «Акт про супрематію», «англійська церква».
2. За допомогою матеріалів параграфа доповніть лінію часу. Прокоментуйте події, зазначені на лінії часу, вказавши їхні наслідки для формування абсолютизму в Англії.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа визначте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Англії у XV–XVI ст. Оцініть становище мешканця / мешканки Англії цього періоду з погляду: **1)** джентрі; **2)** представника «старого шляхетства»; **3)** члена королівської родини; **4)** паупера.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе юристом / юристкою. Оцініть «Криваві закони» з погляду порушення прав людини і громадянина. Чому в Англії у XV–XVI ст. допускалося існування подібного законодавства? Наскільки, на вашу думку, дотримання прав людини можливе в абсолютній монархії? Відповідь аргументуйте.

§ 16

СВІТОВІ КОЛОНІАЛЬНІ ІМПЕРІЇ. КОЛОНІАЛІЗМ

Пригадайте. Якими були передумови, етапи і наслідки Великих географічних відкриттів?

1. ЗАВДАННЯ Й ОСОБЛИВОСТІ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ

Перші колоніальні держави виникли у стародавньому світі, зокрема у Фінікії, Стародавніх Греції та Римі. Однак справжня епоха **колоніальних імперій** почалася з Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Які товари найбільше цікавили європейців? Чому через бажання бути монополістами на ринку між державами точилися колоніальні війни? Прокоментуйте інфографіку та методом сторітелінгу опишіть особливості економіки колоніальних імперій.

Будь-яка колоніальна імперія створювалася з метою **використання людських і природних ресурсів підконтрольних територій**. Європейці прагнули отримати дорогі метали, унікальні та рідкісні

товари. Свій вплив вони зміцнювали через свою культуру, обмежуючи культуру, мову і віру місцевих народів.

Варто запам'ятати!

Колоніалізм — політика економічно та політично розвиненої держави, спрямована на включення до кола свого впливу, остаточне підкорення інших держав або народів та експлуатацію їх ресурсів.

2. ПОРТУГАЛЬСЬКА ТА ІСПАНСЬКА КОЛОНІАЛЬНІ ІМПЕРІЇ

У 1415 р. початок колоніальній експансії поклали португальці. Спочатку вони «освоювали» західне узбережжя Африки, поступово просуваючись на південь. У 1440-х рр. португальські мореплавці досягли Гвінейського узбережжя, і в Португалію почали поступати золото, слонова кістка та раби.

Другий етап колоніальної експансії почався *відкриттям морського шляху до Індії* Васко да Гамою у 1497–1499 рр. Для збереження впливу португальці створили ланцюг баз — *факторій* від узбережжя Африки до Бомбея. У XVI ст. португальські фортеці й торгові поселення з'явилися на Малайському архіпелазі, в Китаї, Японії, Бірмі. У 1500 р. **Педру Кабрал** випадково відкрив східне узбережжя Південної Америки, яке пізніше було назване Бразилія і яке згодом стало єдиною португальською колонією в Америці.

Оскільки шлях на Схід через Африку перегородили португальці, кораблі Іспанії рушили на захід. Відкриття Колумба започаткували Іспанську колоніальну імперію з першими європейськими поселеннями на островах Карибського моря. Відкриття іспанцями Тихого океану спричинило розмежування сфер впливу з Португалією: іспанські володіння в Азії обмежилися Філіппінами.

Іспанія запровадила порядок управління, який став зразком для інших колоніальних імперій. Указ 1520 р. проголошував *усі нововідкриті землі власністю корони*. Король надавав іспанським переселенцям земельні ділянки, що ставали їхньою власністю, а корінне населення опинялося в залежності.

Сучасна португальська монета із зображенням Педру Кабрала

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/My0d3

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Як були вибудовані відносини між метрополією та колоніями?

Із кінця XVI до початку XVII ст. провідну роль у колоніальній політиці перебрали на себе більш активні Голландія та Англія.

3. ГОЛЛАНДСЬКА, АНГЛІЙСЬКА ТА ФРАНЦУЗЬКА КОЛОНІАЛЬНІ ІМПЕРІЇ

Колоніальна система Англії, Голландії і Франції відрізнялася від португальсько-іспанської, зосереджуючись на **отриманні прибутків з торгівлі**. Територіальні захоплення здійснювалися для забезпечення монопольного становища торговельних факторій та витіснення конкурентів.

Головним провідником колоніальної політики стали **приватні торговельні компанії**, як-от Голландська Ост-Індська компанія, яка мала

монополне право на торгівлю, утримання військ, оголошення війни, будівництво фортець і навіть карбування монети. Голландська колоніальна імперія включала території Індонезії, Гвіани, Індії, Тайваню та Цейлону (Шрі-Ланки).

Англійському впливу в Новому Світі заважала могутня Іспанія. У початковий період боротьби за колонії (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) провідну роль відігравали королівський двір і знать. Англійська влада **надала право піратам захоплювати іспанські кораблі**, що перевозили золото з Америки. Відкрита війна розпочалася 1588 р., коли англійці знищили іспанський флот «Велику Армаду». Це спричинило в Іспанії кризу, і вона поступилася лідерством Англії в колоніальній гонці.

- Отримала торгові привілеї від держави

- Постійно відчувала фінансові труднощі, змагалася з іншими англійськими компаніями і залежала від королівської влади

- Індійські вироби заборонили ввозити до Англії, тоді як англійські товари вільно постачалися до Індії

Ост-Індійська компанія (заснована в 1600 р.)

- На початку XVIII ст. компанія зміцнила свої позиції, а через деякий час продала свої володіння британській короні

- Це сприяло розквіту англійських мануфактур завдяки дешевій сировині та споживачам із колоній, що розширило ринок і призвело до збільшення зовнішньої торгівлі в 4 рази

Колоніальна політика стала ключовим джерелом накопичення капіталів та економічного зростання Англії.

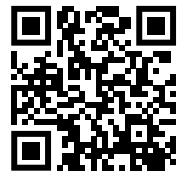

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/xmjzw

Подумайте, чому європейські монархи у XVI–XVII ст. не тільки не переслідували, а й заохочували деяких мореплавців займатися піратством. Які наслідки це мало для колоніальної політики?

3D-сцена «Історія піратства» (платформа Mozaik 3D).

Піратський цвинтар на острові Сент-Марі в Індійському океані біля північно-східного узбережжя Мадагаскару (сучасне фото)

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/dw7p7

Французька колоніальна імперія почала складатися 1535 р. з відкриття Жаком Картьє Канади. За правління Людовіка XIV 1664 р. була заснована **Французька Ост-Індська компанія**, були створені перші опорні пункти в Індії, захоплені території в Північній Америці й Антильські острови. Компанія перебувала під повним контролем уряду, тому виявилася слабшою за англійську конкурентку. Протягом XVIII ст. Англія захопила Гібралтар і здобула право постачати рабів до іспанських колоній в Америці. Франція втратила Канаду, низку островів у Вест-Індії і в 1763 р. була змушена відмовитись від індійських володінь. Отже, в колоніальній гонці Французьке королівство поступилось першістю Британії, однак зберегло значні території по всьому світу.

ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «колонія», «колоніалізм», «метрополія», «колоніальна імперія», «експансія».
2. За матеріалами параграфа заповніть у зошиті або нотатнику таблицю за зразком:

Назва торговельної компанії	Дата створення	Становище компанії (ступінь самостійності, фінансове становище тощо)
-----------------------------	----------------	--

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За матеріалами параграфа і за допомогою додаткових джерел інформації визначте основні етапи формування португальської та іспанської колоніальних імперій. Результати роботи представте у вигляді схеми інфографіки / ментальної карти.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе кінокритиками. За допомогою мережі «Інтернет» або застосунків ШІ знайдіть художні фільми, сюжети яких присвячені діяльності торговельних компаній (наприклад, «Пірати Карибського моря» — зображено співпрацю Ост-Індської компанії з піратами). Критично оцініть роботу режисерів. Чи правдиво відображено діяльність торговельних компаній? Як би ви представили їх у художньому історичному фільмі?

§ 17

КОНТИНЕНТАЛЬНІ ІМПЕРІЇ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Пригадайте. Що таке імперія? Які імперії існували у Стародавньому світі й Середньовіччі? Які спільні риси мають держави імперського типу?

Колоніальні імперії, що виникли після періоду Великих географічних відкриттів, не слід плутати з **континентальними (або класичними) імперіями**, що існували з давніх часів. Колоніальні імперії були інструментом економічної експлуатації колоній метрополією, а континентальні — засобом політичного панування центру над регіонами у межах однієї держави.

1. КОНТИНЕНТАЛЬНІ ІМПЕРІЇ ЯК ТИП ДЕРЖАВНОГО УТВОРЕННЯ

Сенс існування стародавніх і середньовічних імперій був переважно релігійний: вони прагнули не просто захоплювати землі, а створити на них Всесвітнє Царство, в якому мав панувати «єдино правильний» світогляд.

Імперії створювалися через воєнні захоплення, але їх єдність зберігалася завдяки іншим методам. Вводилося **гнучке управління**, дозволяючи місцевим народам зберігати звичаї, традиції, мову, подекуди самоврядування. За допомогою завоювань імперія забезпечувала для центральних і місцевих еліт **певний рівень добробуту**.

Проте час існування імперій завжди обмежений. Із завершенням завоювань імперії занепадали або ставали жертвами амбітних сусідів.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Польський історик Анджей Новак:

«У Західній Європі на той час також були імперії: не континентальні “суцільні”..., а заморські, колоніальні. Можливе відторгнення колоній не мало порушувати політичну структуру метрополії. Англія, Франція..., Іспанія, Португалія, Нідерланди МАЛИ імперії. Могли б не мати — і продовжували б існувати. З іншого боку, Росія, а також Австрія та Османська Туреччина БУЛИ імперіями. Розставання з імперською структурою було для них незрівнянно тяжчим, якщо взагалі неможливим...».

? У чому історик бачить відмінності між типами імперій? Як вони, на вашу думку, впливали на долю підкорених територій та їхнього населення?

Варто запам'ятати!

Континентальна імперія — велика монархічна держава з багатонаціональним населенням, створена внаслідок приєднання або завоювання сусідніх країн чи земель.

Ознаки континентальних імперій

Проголошення державної влади священною — тобто владою, що здійснює освячену Богом волю імператора, висловлювану ним у формі законів та указів

Етнічна строкатість населення
за політичного панування у країні одного з етносів

Здійснення **політики експансії** та включення до свого складу більш слабких у військовій та економічній сферах країн

Централізоване управління й розвинутий державний апарат; поступове встановлення **офіційно** панівних **релігії, мови та культури**

2. РОЗКВІТ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Згадайте, коли і за яких умов було утворено Османську імперію.

Посилення та розширення Османської імперії продовжилося за султанів **Селіма I Грозного (1512–1520 рр.)** і **Сулеймана I Пишного (1520–1566 рр.)**. Не всі європейські держави чинили їй опір. Союзниками османів були Франція та протестантські країни, які не мали кордонів з Османською імперією і бажали послаблення Габсбургів.

ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Війни з Персією

Завойовані Ірак з містом Багдад, Азербайджан з виходом на Каспійське море, Західна Грузія

Перемога над Єгипетсько-Сирійським султанатом, де правили черкеси (мамлюки)

У 1516 р. Селім I розгромив мамлюків, приєднав до імперії більшість арабських земель та перебрав на себе титул халіфа — голови всіх мусульман світу та намісника Аллаха на Землі

Під контроль османів перейшли головні святині мусульман — Мекка і Медина, а в 1574 р. Туніс і майже вся Північна Африка

Сулейман I в 1521 р. захопив Белград та здобув базу для вторгнення до Угорщини

У серпні 1526 р. угорська армія була розбита при Мохачі. Угорщину було поділено між Османською та Священною Римською імперіями. Васальними князівствами османів стали Молдавія, Валахія і Трансильванія

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Лорд Кінросс:

«Вступ турків до Європи не був якимсь раптовим вторгненням, подібним до монгольського походу через Азію. Найімовірніше, це був процес поступового проникнення внаслідок занепаду і краху Візантійської імперії. Цей процес збігся з відсутністю, швидше через релігійні, а не політичні причини, єдності серед християнських держав — Захід був проти Сходу, католики — проти православних, римляни — проти греків».

? Чим історик пояснює успіхи османських завоювань в Європі? Чи погоджуєтеся ви з його думкою?

? Поміркуймо!

На брамі фортеці Бендери в Молдові за наказом Сулеймана I було зроблено напис: «У Багдаді я шах, у візантійських землях — кесар, а в Єгипті — султан». Що, на вашу думку, хотів підкреслити Сулейман цим написом?

За дорученням Сулеймана I було упорядковано османське законодавство. Оскільки **султани перешкоджали створенню турецької аристократії**, практично всі посадовці були слов'янами, греками або вірменами.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Агатангел Кримський:

«Через династичні зв'язки османських султанів із сербськими володарями та ще більше через яничарське військо, на вербоване із слов'ян... Османська держава сильно послов'янилася в своїх найвищих верствах... Густо-рясно було в Туреччині ще й іншого слов'янського люду — українського, а саме серед невільників. Невільниками-українцями Туреччина аж кишила».

? Як історик пояснює роль слов'ян в Османській імперії? У чому він бачить особливості становища українців?

Історичні подробиці

У найближчому оточенні Сулеймана була українка за походженням — одна з його дружин та матір його наступника Селіма — Хюррем Султан. Вона була родом з Галичини, тому увійшла до історії під ім'ям Роксолана.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте портрети Сулеймана I і Хюррем Султан, відеофрагмент і кадр із сучасного художнього фільму «Величне століття» (Туреччина, 2011). Залучивши додаткові джерела інформації, підготуйте есе на тему: «Роксолана: легенди і факти».

qr.orioncentr.com.ua/odW3M

Портрети Сулеймана I і Хюррем Султан (Матео Пагані, 1540–1550 рр., Британський музей)

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Агатангел Кримський:

«Постійні, довгі війни Сулеймана Пишного та... його розкішне будівництво кінцеві кінцем фатально відбилися на його скарбниці. Сулейманове панування вважається за апогей турецької слави, але ж не дешевою ціною дістався турецькій державі той апогей, хоч відгуки ці як слід відчули тільки вже далші османські покоління».

? Як історик пояснює причини послаблення Османської імперії? Які ще причини ви можете назвати?

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Все більшого клопоту завдавали османам українські козаки

У **1614** р. козаки спалили базу османського флоту — порт Сіноп

Спроба встановити проректорат над Правобережною Україною в **1668** р.

Початок війни з Річчю Посполитою, а потім — з Московським царством

Чергова спроба захопити Відень закінчилася повним крахом

12 вересня **1683** р. османську армію розгромило військо польського короля

Поміркуймо!

На думку англійського історика Нормана Дейвіса, «імперія існує, доки веде експансію, з припинення експансії починається розпад імперій». Чи погоджуєтесь ви з думкою історика? Підтвердіть чи заперечте наведену тезу на прикладі відомих вам імперій.

Початок послаблення Османської імперії не означав втрату її впливу. Імперія залишалася активною в міжнародній політиці ще 250 років. Але динамічна християнсько-мусульманська імперія поступово перетворювалася на *централізовану ісламську*.

3. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІЇ

Пригадайте, коли і за яких умов було утворено Священну Римську імперію. Як відбувалися вибори імператора Священної Римської імперії?

Священна Римська імперія намагалася об'єднати західноєвропейський християнський світ. У період найбільшого розквіту вона включала території сучасних Німеччини, Австрії, Ліхтенштейну, Швейцарії, Люксембургу, Нідерландів, Бельгії, Монако, Сан-Марино, Ватикану, Чехії, Словенії, Північної і Середньої Італії, частини західної Польщі та частини східної Франції.

Проте імперія залишалася децентралізованим утворенням зі складною ієрархічною структурою, що об'єднувала сотні державних утворень. *Імператорська посада була виборною і обмежувалася великою аристократією*. Внаслідок цього імперія втратила спроможність до експансії та ведення наступальних війн.

Історичні подробиці

Остаточну форму назви імперія отримала вже на початку XVI століття: в 1512 р. Максиміліан I у своєму зверненні до рейхстагу вперше офіційно використав назву «Священна Римська імперія німецької нації». Імперію стали сприймати як німецьке державне утворення.

Поміркуймо!

Деякі сучасники казали, що Священна Римська імперія більше не є «ні священною, ні римською, ні імперією». Подумайте, з чим пов'язана така думка.

Жителі Священної Римської імперії не підкорювалися безпосередньо імператору, а мали власних правителів: світських або церковних князів, імперських лицарів чи міських магістратів. Це створювало два рівні влади — *імперський* і *територіальний*, які часто конфліктували. Із 1437 р. на чолі імперії була династія Габсбургів, що правила імперією до її розпаду. Столицею імперії став Відень, де розташовувалися імператорський двір та органи управління.

1495 р. Вормським рейхстагом була затверджена так звана «**Імперська реформа**»

Максиміліан I

Передбачала формування десяти **імперських округів** — регіональних органів управління, **Вищого імперського суду** — верховного органу судової влади для всієї імперії, а також **Імперського управління** — імперського уряду

Рейхстаг перетворився в орган законодавчої влади, який став центром здійснення імперської політики

Карл V

Хоча не всі органи нової імперії працювали ефективно, вони підтримували єдність і спокій в Німеччині. Реформи залишились незавершеними, тому до кінця існування імперія не набула атрибутів єдиної держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «експансія», «континентальна імперія».
2. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю за зразком:

Правитель	Роки правління	Зовнішня політика	Внутрішня політика
-----------	----------------	-------------------	--------------------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте особливості системи управління Священної Римської імперії. За матеріалами параграфа та додатковими джерелами інформації створіть мапу думок на тему «Священна Римська імперія німецької нації».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе біографом / біографинею Сулеймана Пишного. Напишіть короткий історичний есей «Історія кохання, яка підкорила світ».

§ 18

САМОДЕРЖАВНА МОНАРХІЯ. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

Пригадайте. Поясніть слова російського філософа XIX ст. Георгія Федотова: «Хан переїхав до Кремля, тобто Москва омонголилась, і російський цар, російський великий князь — це хан».

1. УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА. ІВАН IV ГРОЗНИЙ

До кінця правління Івана III (1462–1505 рр.) в Московському князівстві встановилося *самодержавство*. Ця система, успадкована від ханів Золотої Орди, відрізнялася від європейського абсолютизму тим, що *московський монарх не мав жодних зобов'язань перед підданими*. Самодержавство постало у боротьбі з родовою аристократією — удільними князями та боярством і спиралося на залежне від монарха дворянство та православну церкву.

Варто запам'ятати!

Самодержавство — система влади в Московії та Росії, за якої держава вважається власністю монарха, а його влада необмежена.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, князі та боярство намагалися опиратись самодержавній владі монарха, а дворянство і православна церква її підтримували?

За правління **Василя III** (1505–1533 рр.) Московське князівство розширилося і стало найбільшою державою Європи. Після його смерті на престолі опинився трирічний син **Іван IV** (1533–1584 рр.). На кілька років держава потрапила під фактичне правління вищого боярства, але у 1547 р. Іван IV перебрав на себе самодержавну владу і за зразком ординських ханів проголосив себе «царем». Відтоді московські дипломати розпочали боротьбу за визнання їхньої країни *Московським царством*.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Як великі князі московські, Іван IV і його наступники не мали визнаних прав на титули, які вони звичайно вживали... Титул «цар», «самодержець» і навіть «Росія» вони самі собі повигадували, й довгий час у Європі їх ніхто не сприймав серйозно. Надто нахабними видавались їх претензії полякам, бо велика частина територіальних надбань царя насправді належала Речі Посполитій і ніколи не належала Московії».

Чим ви можете пояснити імперські претензії московських монархів?

Спирався на групу однодумців, відому як «**Вибрана Рада**»

Регулярно скликалися **Земські собори** — дорадчі збори представників дворянства, боярства і духівництва

1550 р. затвердив новий «**Судебник**» — збірку законів, які посилювали централізацію державного управління

«**Судебник**» сприяв посиленню залежності селян від землевласників. Він підтвердив право переходу селян від одного пана до іншого один раз на рік, у Юр'їв день, але збільшив розмір викупу, який треба було сплатити при переході

ІВАН IV

Створені нові органи центрального управління — **прикази**, підконтрольні царю; кожен приказ керував певною галуззю державного господарства

Проведена військова реформа — створено піхотне військо **стрільців**, яке доповнювалось «**виборною тисячею**» — особистою царською гвардією з дворян

У 1556 р. скасував систему «**кормління**», за якою місцеву владу здійснювали намісники з бояр на утриманні місцевих мешканців

Місьцеве управління було передано **царським воєводам**

Варто запам'ятати!

Земський собор («зібрання всіх земель») — дорадчий станово-представницький орган Московії у XVI–XVII ст., який складався з представників різних суспільних станів: аристократії, духівництва, іноді вільного простоліуду.

Поміркуймо!

Пригадайте, що таке станово-представницька монархія. Чи можна, на вашу думку, вважати Московську державу XVI ст. станово-представницькою монархією? Відповідь аргументуйте.

Було вжито низку заходів з метою обмеження зростання боярських вотчин та збільшення помість — дворянських земельних володінь, що надавалися за службу царю.

У 1551 р. **Стоглавий церковний собор** встановив обов'язкові для всієї держави церковні обряди та єдиний пантеон святих. «Єдино правильним» православ'ям проголошувалося московське, навіть православні з Великого князівства Литовського не визнавалися за єдиновірців, від них вимагалось повторне хрещення за московським обрядом.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Ален Безансон:

«У результаті цього російська держава оформилась у закриту спільноту. Впродовж двох століть ця спільнота добровільно замикалася в собі. Ані католики, ані юдеї не могли там перебувати. Для європейців Росія була незвіданою зоною...».

Як історик оцінює Московську державу з релігійно-культурного погляду? До яких наслідків, на вашу думку, призводило таке становище?

Зовнішня політика Івана IV мала виразно загарбницький характер.

Зовнішня політика Івана IV

Іван IV

1552 р. після тривалого опору було підкорено Казанське ханство

1556 р. без спротиву було захоплено Астраханське ханство

Це не тільки відкрило шлях для подальшого завоювання Сибіру (яке почнеться з 1582 р.), а й дозволило московському царю задовольнити свої претензії на ординський спадок

1571 р. кримський хан захопив і спалив Москву, змусивши царя поновити сплату данини

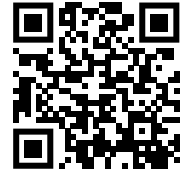
Лівонська війна (1558–1583 рр.) завершилася поразкою

На боці Лівонії виступили Королівство Польське, Велике князівство Литовське, Шведське і Данське королівства. Конкурувати з європейськими державами Московське царство поки що не могло. Під час війни Іван IV влаштував справжній погром у Новгороді, мешканці якого викликали підозру у симпатіях до Великого князівства Литовського. Новгородці були вирізані, а найцивілізованіше місто Московії — перетворене на згарище

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/XbWuE

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і розгляньте карту «**Московське царство у XVI — на початку XVII ст. Іван IV**». Покажіть на карті кордони Московського царства за Івана IV. Які нові землі були приєднані за його правління?

Невдачі в Лівонській війні призвели до введення *опричнини*. Державу розділили на *земщину* з традиційним управлінням і *опричнину* — особисті володіння царя. В опричнині діяло *військо опричників* — особиста гвардія царя, яка здійснювала терор, страти, конфіскації земель, знищувала ворогів царя. Жертвами опричнини стали понад 10 тис. бояр, простолюду, навіть московський митрополит. У 1572 р. Іван Грозний (таке прізвисько пізніше йому дадуть російські історики) скасував опричнину, але країна була виснажена, а сила держави підірвана.

Варто запам'ятати!

Опричнина (від «опричник», «той, що поруч царя») — система заходів Івана IV у Московії з метою зміцнення своєї влади.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Ален Безансон:

«Іван Грозний залишається поза межами психологічного пояснення. Складний як у своєму божевіллі, так і в своїй політиці; зробивши зі свого царювання і ... зі своєї країни зразок кошмару... суміш Монголії і Візантії; ... монстр із нападами демонічного гніву і мерзенної меланхолії... — він відчував пристрасть до злочинів».

? Як оцінює історик особистість Івана IV? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Що ви можете до неї додати?

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/TFMRU

2. СМУТНИЙ ЧАС

На початку XVII ст. Московське царство переживало кризу, відому як *Смутний час*. Після смерті Івана IV на престол зійшов його син **Федір Іванович** (1584–1598 рр.). Він був людиною слабкою та вразливою, тому реальну владу перебрав на себе брат дружини царя боярин **Борис Годунов**. Після жахів опричнини йому вдалося стабілізувати державні справи. У 1591 р. за непевних обставин загинув молодший син Івана Грозного Дмитро. Після смерті синів Івана IV династія Рюриковичів перервалася, виникла *династична криза*.

Варто запам'ятати!

Смутний час — період династичної кризи у Московському царстві у 1598–1613 рр.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/gZUHK

Земський собор обрав новим царем **Бориса Годунова** (1598–1605 рр.). Новому монарху не пощастило — у 1601–1603 рр. внаслідок різкого похолодання Московське царство зазнало великого голоду. Поширилися думки про те, що голод є Божою карою за возведення на престол «несправжнього царя», людини немонаршої крові. І в цей час з'явився чоловік, який оголосив себе сином Івана Грозного — Дмитром, тобто законним спадкоємцем престолу. Історики сперечаються з приводу справжньої особи цього юнака — можливо, він дійсно був Дмитром, але більшість усе ж вважає його самозванцем. Супротивники претендента на московський престол назвали його Лжедмитрієм I.

ЛЖЕДМИТРІЙ I

Вирушив на Москву із 4-тисячним загоном (переважно з українських козаків)

Невдовзі стало відомо про смерть Годунова, і в **червні 1605 р.** Лжедмитрій триумфально увійшов до Москви та **посів престол**

Але московські бояри не збиралися поступатися владою. Вибухнув заколот на чолі з боярином Василем Шуйським, внаслідок якого у **травні 1606 р.** Лжедмитрія вбили

ЛЖЕДМИТРІЙ II

Повсталі рушили на Москву, але зазнали поразки. А тим часом з'явився **Лжедмитрій II** — новий самозванець. У січні **1608 р.** він з новим військом підійшов до Москви і став табором у селі Тушино. Держава розкололась остаточно — частина земель визнавала Шуйського, частина — самозванця

Новим царем проголосили **Василя Шуйського** (1606–1610 рр.), але всім було зрозуміло, що прав на престол він не мав

Козаки і дворяни, підтримані частиною селян, об'єднались навколо **Івана Болотникова**, який проголосив себе «**воєводою** **другий раз врятованого Дмитрія Івановича**»

Потребуючи допомоги, Шуйський уклав союз зі Швецією, і до Московії прибули шведські війська. Але це викликало втручання поляків, бо Річ Посполита не могла допустити посилення свого традиційного ворога — Швеції. Король Сигізмунд оголосив війну Московському царству. В такій ситуації московські бояри усунули Шуйського з престолу і утворили тимчасовий уряд — «**Семибоярщину**». На московський престол вони вирішили запросити польського **королевича Владислава**, який і був коронований у 1610 р. Польський гарнізон увійшов до Москви, *на допомогу йому рушило військо українських козаків*. Одночасно північ країни окупували шведи.

Загроза покатоличення та втрати держави викликала піднесення патріотизму. У 1610–1611 рр. сформувалися ополчення, в яких взяли участь різні верстви московського населення. У 1612 р. вони захопили Москву, а в січні 1613 р. Земський собор обрав царем 16-річного **Михайла Романова**. Він був племінником останнього царя династії Рюриковичів і сином впливового митрополита Філарета. Так почалося правління нової династії — **Романових**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чим відрізнялось становище бояр і дворян у Московській державі?
2. Що таке самодержавство? Чим воно відрізняється від абсолютизму?
3. Якими були причини і наслідки Смутного часу?
4. Складіть розгорнутий план доповіді «Реформи Івана Грозного».

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Порівняйте устрій Московського царства з устроєм Османської імперії та абсолютистських монархій Європи. Результати роботи представте у вигляді інфографіки.

III. Мислимо творчо

qr.orioncentr.com.ua/zn0WF

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте постери до різних художніх фільмів про Бориса Годунова. Яким хотіли показати режисери царя? Яке ставлення до постаті Бориса Годунова демонструють постери? Уявіть себе кінорежисером / кінорежисеркою. Створіть свій постер до фільму про Бориса Годунова за будь-яким із запропонованих жанрів: **1)** історичного; **2)** фантастичного; **3)** детективного; **4)** комедійного.

§ 19

СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Пригадайте. Яка держава може мати назву «імперія»? Які ознаки має імперія?

1. ПЕРШІ ЦАРІ ДИНАСТІЇ РОМАНОВИХ

Першим царем династії Романових став **Михайло Федорович** (1613–1645 рр.). Фактичним правителем був його батько, патріарх Філарет Романов. Їхніми головними завданнями були припинення воєн та відбудова країни. В 1617 р. Московія уклала мир зі Швецією, відмовившись від претензій на Балтійське узбережжя. Війна з Річчю Посполитою завершилася 1618 року, коли королевич Владислав відмовився від прав на московський престол, а Московія втратила Смоленщину та Чернігівщину. Зміцнення держави продовжилося за **Олексія Михайловича Романова** (1645–1676 рр.).

Олексій Михайлович Романов

ПОНОВИВ САМОДЕРЖАВСТВО

Земські Собори скликалися все рідше, поки в 1654 р. їх скликання не припинилось

Боярська дума виконувала функції уряду, основного впливу в ній набули дворяни

1649 р. був прийнятий новий звіт законів — «Соборне уложення», яким остаточно було запроваджено кріпацтво селян

Це викликало низку повстань, найбільше з яких було козацьке повстання під проводом Степана Разіна (1667– 1671 рр.)

Втрутився у конфлікт українських козаків з Річчю Посполитою під час Хмельниччини

1667 р. за Андрусівським перемир'ям Україна була поділена по Дніпру

1654 р. Москва оголосила війну полякам і прийняла військо Запорізьке «під високу руку государеву»

Приєднання українських земель загострило проблему релігійної єдності

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Проте перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою...»

Формула «Московія + Україна = Росія»... має фундаментальне значення. В такому разі справжнім засновником Російської імперії був Олексій Михайлович, а не його... син Петро».

? Як бачить історик значення України для формування Російської держави? У який спосіб він намагається аргументувати свою позицію?

Приєднання українських земель загострило проблему релігійної єдності, оскільки обряди московської церкви відрізнялися від інших православних. **Патріарх Никон** за підтримки царя запровадив нові правила: хреститися трьома пальцями, скоротити богослужіння та виправити церковні книги. Це збурило прибічників старих традицій, яких називали *«старообрядцями»*. Стався **церковний розкол**. Держава жорстоко придушила старообрядців, які були змушені втікати у віддалені райони. Проте цар усунув занадто активного Никона, і Московська держава зберегла свій деспотичний характер.

Варто запам'ятати!

Церковний розкол — невизнання частиною вірян настанов церковної влади та створення окремої церкви.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій:

«Московська Русь перейняла багато важливих елементів монгольської культури та мислення. Серед таких запозичень — концепція, що вся земля належить правителю; структура боярської думи; ...надання землі на умовах військової служби. Монголи також справили великий вплив на структуру і тактику московського війська».

Робота з картою

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте карту «**Російська держава за Олексія Михайловича та Петра I**». Покажіть на карті, як змінилися кордони Московського царства протягом XVII ст. В якому напрямку будуть відбуватись територіальні зміни надалі?

2. ПЕТРО I

Московське царство прагнуло нових територіальних захоплень, завоювання виходів до морських світових торговельних шляхів. Це завдання намагався вирішити новий цар **Петро I** (1689–1725 рр.). Спочатку він за прикладом своїх попередників спробував утвердитись на берегах Чорного моря та потіснити османів у чорноморській торгівлі. Але цей супротивник був занадто сильним для Московії.

**Діємо:
практичні
завдання**

qr.orioncentr.com.ua/Eok5I

Тоді Петро I вирішив боротися за вихід до Балтики, де панувало Шведське королівство на чолі з Карлом XII. У 1700 р. Московія разом із союзниками Данією і Саксонією розпочала бойові дії. Однак Карл XII швидко розгромив Данію і змусив її вийти з війни. Після цього шведська армія розбила московитів під Нарвою.

Поразка спричинила низку реформ, без яких подальше ведення війни було неможливим. Майже всі *реформи Петра I мали дуже суперечливий характер*. Завдяки цим реформам у Росії ще довгий час не виникнуть ані буржуазія, ані наймані працівники, ані капіталістичний розвиток.

- швидкими темпами **розвивалася промисловість**, але створювані мануфактури були переважно державними, працювали виключно на військові потреби і за рахунок праці кріпаків
- проведена військова **реформа** і замість стрілецького війська **створена регулярна армія**, озброєна та навчена за європейськими зразками
- **армія** комплектувалась **рекрутами** — солдатами, які призивались на 25 років служби
- **флот** створили поспіхом і з порушенням технологій будівництва

ПЕТРО I

- був запроваджений поділ країни на **губернії**, губернатори здійснювали військову і цивільну владу та відповідали перед царем
- замість Боярської Думи був створений **Сенат** з 9 осіб — **вищий виконавчий і судовий орган**
- застаріла система приказів була замінена колегіями, які **відповідали за різні галузі** державного управління
- була **ліквідована автономія церкви**, скасовано посаду патріарха, а управління церквою передано духовній колегії Синоду на чолі зі світським чиновником

У 1714 р. було скасовано різницю між боярами і дворянами. Дворяни мали переймати іноземні звичаї: голити бороди, носити

європейський одяг, палити тютюн, розмовляти іноземними мовами. Символом змін планували зробити **Санкт-Петербург** — нову столицю, побудовану за зразком Амстердама. Але намагання продемонструвати розрив з ординським спадком та «рух до Європи» були поверховими. У 1721 р. Московське царство перейменували на **Російську імперію**.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Петро Кралюк:

«Росія — це грецька назва Русі. А імперією в Західній Європі іменували глобальний державний організм. Для європейців це була стара Римська імперія, Священна Римська імперія і... Візантія, на зміну якої прийшла Османська імперія. Тепер до цих імперій збиралася приєднатись імперія Російська, одягнувши на своє золотоординське тіло європейський костюм».

? Чи вважає історик Російську імперію європейською державою? Чим, на вашу думку, можна аргументувати чи спростувати таку позицію?

Реформи вимагали підвищення освітнього та культурного рівнів суспільства. Спочатку дворянських дітей відправляли навчатися за кордон, потім створили мережу навчальних закладів для технічних і військових фахівців. Відкривали друкарні, бібліотеки, музей. За зразком Києво-Могилянського колегіуму в Москві створили Слов'яно-греко-латинську школу, де працювали викладачі, запрошені з Києва.

* Свідчать документи

Князь Микола Трубецький «До української проблеми»: «Цар Петро поставив завдання європеїзувати руську культуру. Ясно, що для виконання цього завдання годилася лише... українська редакція руської культури, яка вже мала в собі деякі елементи європейської культури... Таким чином, стара великоруська, московська культура в часи царювання Петра вмерла; та культура, що живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури».

? Чим, на вашу думку, викликана така оцінка російського філософа? Аргументовано підтвердіть або заперечте його твердження.

Реформи сприяли військовому зміцненню Московії. Після поразки шведсько-української армії під Полтавою в червні 1709 р. стався перелом у Північній війні. Ніштадський мир 1721 р. приніс Росії частину Балтійського узбережжя та вихід до моря.

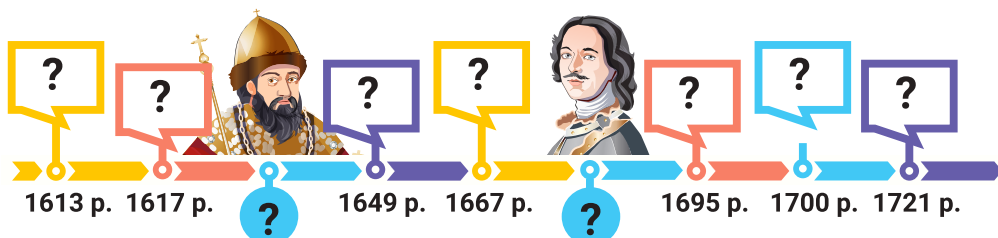
Отже, в першій половині XVIII ст. на карті Європи з'явилась Російська імперія — азійська самодержавна деспотія «в європейських облядунках», агресивна і небезпечна для сусідів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «Земський собор», «старообрядці», «рекрут», «губернія».
2. За допомогою матеріалів параграфа складіть порівняльну характеристику зовнішньої і внутрішньої політики царя Олексія Михайловича та Петра I.
3. Використовуючи матеріали параграфа, доповніть лінію часу. Прокоментуйте кожну подію, яка на ній позначена.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть особливості становлення Російської імперії. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації підберіть аргументи «ЗА» та «ПРОТИ» твердження, що *«російське самодержавство мало азійський характер»*.

III. Мислимо творчо

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, яку роль у Північній війні відіграли відносини між Петром I і гетьманом Іваном Мазепою. Придумайте і створіть мем або комікс на цю тему.

§ 20

РІЧ ПОСПОЛИТА: «ШЛЯХЕТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ»

Пригадайте. Якими були умови Кревської унії 1385 р.? З якою метою її уклали?

1. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. ТА УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/HNBHI

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте карту «Утворення Речі Посполитої». Визначте кордони Речі Посполитої. Які українські землі увійшли до складу нової держави? З якими державами межувала Річ Посполита? Визначте території Польського королівства та Великого князівства Литовського до 1569 р.

На східних кордонах Великого князівства Литовського від кінця XV ст. вже існував небезпечний ворог — Московське царство. Москва заявила претензії на володіння всіма руськими землями, які входили до Великого князівства Литовського, та навіть на землі Польського королівства. Велике князівство Литовське потребувало військової допомоги від Польського Королівства, литовські та руські землевласники хотіли отримати такі самі права, якими володіла польська шляхта.

Люблінський сейм 1569 р.

Польські представники

Вимагали входження Великого князівства Литовського до складу Королівства Польського

Литовські делегати

Намагались зберегти самостійність Великого князівства Литовського

Під тиском короля Сигізмунда II Августа вдалося виробити прийнятний варіант

1 липня 1569 року було укладено Люблінську унію та проголошено створення нової держави — **Речі Посполитої**

- Єдина держава з королем, який обирався всією шляхтою та спільним сеймом, що уособлював усю Річ Посполиту та формував спільну зовнішню політику
- Велике князівство зберігало певну автономію, власну адміністрацію, правову систему та військо
- До Польського Королівства, де вже перебували Руське, Белзьке й Подільське воєводства (Західне Поділля та Галичина), увійшли ще Київське, Волинське та Брацлавське воєводства
- Спільний сенат, єдина монета, єдина зовнішня політика
- Польське королівство та ВКЛ зберігали власні уряди, фінанси, законодавство та військо

Варто запам'ятати!

Сейм — збори представників шляхти та духовництва у Речі Посполитій, вищий орган управління державою.

Автономія — самоуправління частини держави.

Річ Посполита складалася з дуже різних регіонів і за господарським потенціалом, і за структурою населення. Також вона була дуже строка-тою за етнічним і релігійним складом населення. Точний переклад назви «Речі Посполитої» — «*публічна справа*» або «*Республіка*».

* Свідчать документи

Із заповіту короля Сигізмунда II Августа: «Цією своєю останньою волею ми даємо й заповідаємо обом державам, Короні Польській і Великому князівству Литовському, ту любов, згоду і єдність... що їх наші предки називали латиною «унія» та укріпили навек міцними угодами... А той народ, що не виявить удачності за ту унію і стане на шлях відокремлення, нехай тремтить перед гнівом Господнім...»

? Чому, на вашу думку, король вважав унію корисною і необхідною?

?

Поміркуймо!

Підтвердіть або спростуйте аргументами думку історика Ярослава Грицака: «Україна є результатом розширення Заходу на Схід».

2. ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Загальноєвропейська
«революція цін»

Фільварок

Ціни на сільськогосподарську продукцію зросли в 3–5 разів, а попит на неї збільшився

Великі землевласники почали перетворювати свої господарства на **фільварки** — багатогалузеві підприємства для виробництва **товарної продукції**

Це призвело до посилення тиску на селян:

- від них почали вимагати більше праці за суворіших умов;
- умови життя селян дуже різнилися залежно від регіонів: на Київщині та Брацлавщині вони були значно вільнішими;
- панщина могла становити в Речі Посполитій від 4 до 20 днів на рік, а могла сягати до 4–5 днів на тиждень.

У державі існували **чотири окремі стани: духовництво, шляхта, міщани і селяни**. Кожен стан мав свої особливі права та обов'язки, які регулювались традицією і законами. Належність до стану визначалась насамперед народженням особи. Політичні права в повному обсязі мала лише шляхта, тому її й називають «**політичним народом**». Вона була численна: сягала до 10 % населення країни. До обов'язків шляхти належали оборона держави та сплата сталого податку на землю й нерухомість.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Згадавши про появу привілею, яким заборонялося королю та його адміністрації ув'язнювати шляхтича, необхідно пов'язати цей акт з Великою хартією вольностей 1215 р. та Золотою буллою угорського короля Андрія 1222 р. А це розмова про те, як з'являється ідея прав людини в Європі і про нас у цьому процесі. Сюди ж — привілей великого князя Казимира 1447 р., який за прикладом Польського королівства зобов'язувався не ув'язнювати без вироку суду землевласників та не конфісковувати їхнє майно; він допустив до спадкування землі не лише синів, а й доньок, дозволив виїздити за межі держави на навчання та для служби іншим володарям. Цей привілей є чудовим прикладом договірної характеру влади, властивого для владних відносин різного рівня на наших теренах».

? З якими нормативними документами історикinja пов'язує виникнення ідеї прав людини у Європі? Яка роль українських земель у цьому процесі?

Вся шляхта мала однакові права, але це не означало рівності фактичної. На верхівці ієрархії перебувало 30–40 могутніх родин *магнатів*, які керували цілими провінціями практично одноосібно.

Варто запам'ятати!

Магнат (від *magnus* — великий) — людина високого соціального стану, шляхетського походження; великий землевласник, представник родової знаті.

Магнати

- Обіймали провідні державні посади

Середня шляхта

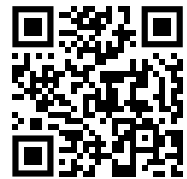
- Була політично активна
- Займала сильну позицію в державі

Дрібна шляхта

- Не мали власної нерухомості, служили багатшим шляхтичам й отримували від них землю на певних умовах
- Такі шляхтичі, однак, не втрачали своїх привілеїв і пишалися своїми родовими гербами

Завдяки прикордонному положенню південних земель держави та їх низькій заселеності саме тут виникло *козацтво* — військова спільнота фронтиру, яка від середини XVI ст. поступово перетворюється на окремий соціальний стан. Козаки прагнули здобути ті ж права та привілеї, що й шляхта, адже вони вважали себе військовим станом — рицарями, які проливають кров за Річ Посполиту.

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/3Q0Nm

Поміркуймо!

На думку англійського історика Нормана Дейвіса, Річ Посполиту можна назвати «шляхетським раєм, але цей рай означав чистилище для міщан і пекло для селян».

? Аргументовано підтвердьте або заперечте оцінку історика.

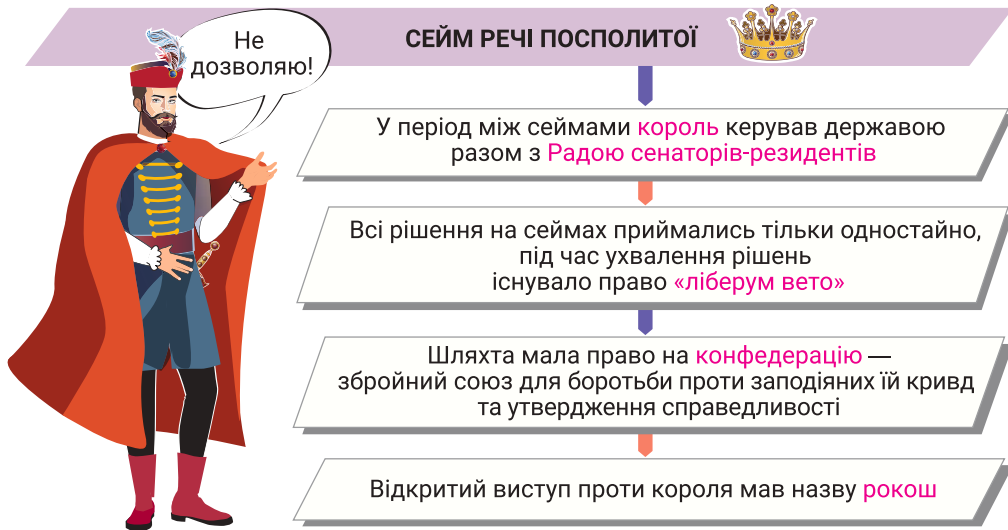
3. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ. ШЛЯХЕТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Протягом XVI–XVII ст. у більшості європейських країн утворювались централізовані держави та виникали абсолютні монархії. На цьому тлі дуже вирізняється Річ Посполита. Основною одиницею

політичного життя були місцеві *сеймики* — збори шляхти в кожному воєводстві королівства.

Найвищим законодавчим органом із кінця XV ст. був *Сейм*, де найважливіші для країни рішення приймалися за згодою трьох представників влади — короля і двох палат, сенату і посольської ізби.

Король обирався довічно

Шляхетські суди були частково самоврядними, але затверджував суддів король

Король здійснював великий вплив на міжнародні і військові справи

Формував уряди, за допомогою яких він організовував апарат управління та призначав вищих посадовців

Король затверджував ієрархів православної церкви

Король був найбільшим землевласником у державі

«Шляхетська демократія» вплинула на формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Таким чином шляхта плекала відчуття своєї єдності й рівності, а водночас дистанціювалася від решти станів.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Зовнішня політика та вороги Речі Посполитої		
Країна	Суть суперечностей	Основні конфлікти
Московське царство	Претензії Москви на Балтійські землі та руські землі Великого князівства Литовського	Лівонська війна (1558–1583 рр.), польсько-московські війни (1609–1618 рр., 1632–1634 рр., 1654–1667 рр.)

Продовження таблиці

Шведське королівство	Боротьба за Балтійське узбережжя та династичні права	Північні війни (1563–1570 рр., 1655–1660 рр., 1700–1721 рр.), польсько-шведські війни (1600–1629 рр., 1698–1699 рр.)
Османська імперія з васалами (Кримське ханство, Молдова)	Боротьба за вплив на Молдову, Поділля та козацькі землі	Кримськотатарські набіги, Молдавські походи (1572 р., 1595 р., 1607–1612 рр., 1615–1617 рр.), Хотинська війна (1620–1621 рр.), польсько-османські війни (1632–1634 рр., 1672–1676 рр., 1683–1699 рр.), Кримський похід (1645–1646 рр.), австро-турецька війна (1663–1664 рр.)

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/kojGB

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від Ютуб-каналу «АрміяInform» — «Українці у Лівонській війні». Яку роль у воєнних діях відіграло козацьке військо? Які наслідки мала війна для країн-учасниць?

Найбільшим випробуванням для держави в XVII ст. стали соціальні конфлікти з українськими козаками. Поступово до конфлікту втягнулися сусідні держави: Крим, Московія, Трансильванія. Швеції вдалося захопити більшість польських земель, що поляки назвали «**Великий Потоп**». Річ Посполита була під загрозою зникнення, але змогла вистояти, втративши лише залежну від неї Пруссію, Лівобережну Україну та Смоленщину, а також на певний час Поділля, Брацлавщину та Південну Київщину.

Останні успіхи Речі Посполитої припадають на правління короля **Яна III Собеського** (1629–1696 рр.), який відновив південні кордони держави та зупинив просування османів у Європі. Але на початку XVIII ст. Річ Посполита потрапляє в залежність від сусідніх держав.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему «Чому Річ Посполита не стала абсолютною монархією?».

Використовуючи додаткові джерела інформації, підготуйте історичну довідку про перемогу польського війська над османами під Віднем у 1683 році.

Поміркуюмо!

Чому, на вашу думку, деякі історики вважають, що «ідеалам польської шляхти властивий присмак сучасності»? У чому ці ідеали актуальні для сучасних демократичних країн?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Річ Посполиту можна краще охарактеризувати як монархічну республіку, ніж як... монархію. Вона була більш республіканська за структурою й духом, ніж конституційні монархії Англії і Швеції, і діаметрально протилежна абсолютистським системам Франції, Іспанії і Росії».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чим були спричинені зміни у сільському господарстві Речі Посполитої в XVI ст.?
2. Чому міста у Речі Посполитій не набули значного економічного розвитку?
3. У чому переваги і недоліки шляхетської демократії?
4. Якими були основні вектори зовнішньої політики Речі Посполитої в XVI–XVII ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Порівняйте політичну систему Речі Посполитої з політичними системами Франції та Англії і поясніть причини відмінностей. Результати роботи представте у вигляді мапи думок або інфографіки.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністом / хроністкою польського короля. Опишіть особливості шляхетської демократії. Якою була роль короля і сейму в Речі Посполитій?

§ 21

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Пригадайте. Яким було становище українських земель у складі Великого князівства Литовського?

Люблінська унія не лише об'єднала два політичні утворення на принципах федерації в нову державу — Річ Посполиту, а й сполучила всі тогочасні українські землі у межах Королівства Польського, а майже всі українці — русини — були відокремлені від литвинів — білорусів — адміністративним кордоном. Саме це сприяло формуванню українського етносу.

Варто запам'ятати!

Федеративна держава (від лат. *federatio* — об'єднання, союз) — це союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

1. СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. НАСЛІДКИ УНІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ідея об'єднання Польського Королівства та Великого князівства Литовського по-різному сприймалася різними верствами суспільства у руських землях.

СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Магнати

- противників унії майже не було;
- водночас польська знать хотіла повного приєднання Литви до Польської держави, тобто інкорпорації її земель до складу Польщі

Князі

- сподівались використати можливості Польського Королівства у протистоянні з Московією та Кримським ханством, але боялись втратити свій особливий статус в державі та суспільстві;
- саме під князівським тиском король дозволив написати волинянам привілей, яким гарантувалася їхня окремішність

Шляхта

- активно підтримувала;
- прагнула скористатися демократичними перевагами Польського Королівства

Варто запам'ятати!

Інкорпорація — поглинання, приєднання або включення.

Люблінський Сейм розпочав свою роботу **10 січня 1569 р.**, проте дійти згоди учасники зібрання не могли. Польська сторона пропонувала умови фактичного злиття Литви та Польщі, литовська делегація розраховувала на досить вільну федерацію. Литвини, аби припинити безплідні дискусії, таємно покинули Люблін. Сигізмунд II вдався до радикальних кроків — на вимогу учасників сейму приєднав до Польського королівства Волинь та Підляшшя.

Несподівано окрему позицію зайняли волинські князі та шляхта, які **стверджували, що мають власні права й потребують для них гарантій**. Король та учасники сейму запропонували волинянам самим написати привілей та внести туди всі ті пункти, які б вони вважали корисними для себе. **Волиняни запропонували приєднати до Польського Королівства й Київське Воєводство, яке вони вважали брамою до українських земель**

КОСТЯНТИН ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

«Ми народ такий поштивий, що жодному народові не поступимося своєю гідністю»

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, українська дослідниця Наталя Яковенко назвала одним із наслідків Люблінської унії «зустріч Русі з Руссю»?

Привілеї, які отримали новоприєднані воєводства — Київське, Волинське та Брацлавське, *містили важливі гарантії*: незмінність кордонів, українська (руська) мова в судах та адміністрації, II Литовський статут як правовий кодекс у судочинстві, рівність католиків і православних. Велике князівство Литовське втратило південні землі, а його території зменшилися майже вдвічі. Щоправда, ці землі були малозаселеними, а ціною їх втрати була військова безпека Литви та збереження її автономії. Тому литвини повернулися до Любліна та погодились на умови унії.

Отже, українські землі, за умовами унії, стали частиною Польського королівства як частини Речі Посполитої. Позитивним наслідком цього було об'єднання українських земель у складі однієї держави.

Поміркуймо!

Розгляньте схему. Прокоментуйте, яких адміністративних змін зазнали українські землі внаслідок унії.

Основним правовим кодексом у новоприєднаних воєводствах залишався Литовський статут 1566 р., зберігалася судова система і ведення діловодства руською (староукраїнською) мовою.

Прискорився процес модернізації на українських землях. Дуже швидко цей регіон вирвався вперед і за економічним розвитком. Шляхта руських земель почала виробляти і власне самоусвідомлення — *ідентичність*, окрему від решти.

2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На українських землях, що увійшли до Польського королівства, руська шляхта домоглася тих самих прав, якими користувалися їхні польські сусіди. Шляхта в Польському королівстві була «політичним» станом, який разом із королем ухвалював найважливіші рішення в державі.

Існування *князів* — володарів із кров'ю династії Рюриковичів і Гедиміновичів — у тогочасних уявленнях творило з Русі партнера Польського королівства. Недаремно на Люблінському сеймі князь Костянтин Вишневецький, говорячи про свій поштивий народ, казав:

«*Ба, у нас є власні князі*». Це була серйозна заувага, адже унію ухвалювали володарі, а Люблінські привілеї за формою нагадували договір між королем і представниками Польського королівства та всіма станами українських воєводств. Попри це, князі разом з іншими землевласниками належали до **шляхетського** стану.

МАГНАТИ ТА КНЯЗІ

Представники окремих князівських родів (найвпливовіших та найбагатших) та верхівка шляхти

Великі спадкові землевласники, які входили до сенату, були наближені до короля, формували високу політику

Мали реальну владу на місцях, впливаючи на вибори депутатів (послів) до сейму, претендентів на місцеві судові посади, суддів. Частина з них утримували й особисте військо

До відомих князівських родів належали Острозькі, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Корецькі, Чорторийські.

Рід князів Острозьких посідав особливе місце в тогочасному українському суспільстві, претендуючи на статус «некоронованих королів», що вели свій родовід від Володимира Великого, хрестителя Русі, та короля Данила

Герб князівського роду Острозьких у гербовнику Бартоша Папроцького

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему, подану на цій та наступній сторінках. Складіть коротку історичну довідку про соціальну структуру українського суспільства.

ШЛЯХТА

Мали широкі права та привілеї, брали участь у політичному житті через безпосередню участь у сеймиках окремих воєводств та повітів і в роботі сейму через своїх виборних представників («послів»). Значну частину шляхетського стану складала шляхта. Зазвичай такі особи влаштувалися на службу до багатших «братів» по стану, намагаючись вислужити в них землю. Таку шляхту, що отримувала нерухомість під певні обов'язки, називали **боярами**

ДУХОВЕНСТВО

Митрополити, єпископи та архієпископи, ігумени (настоятелі) монастирів.

Біле — приходські священники.

Чорне — монахи, які жили усамітнено та не мали права створювати родину, не підлягали світському суду, не сплачували податків

СЕЛЯНИ

Похожі — були особисто вільними та володіли певним наділом землі, і мали право переходу в інше господарство

Непохожі — були залежні від панів, не мали права переходу в інші господарства

Також за майновим станом селяни поділялися на різні категорії. Були серед них і такі, що перевищували за статками шляхту. Значна частина селянських домогосподарств була досить заможна — мали багато худоби, тримали великі земельні угіддя, зазвичай винаймали слуг із сільської бідноти. Вбогі селяни часто селилися у великих домогосподарствах своїх багатших родичів чи сусідів

Різною була і плата селян за право користуватися землею — **чинш** (грошовий податок) чи **відробітки на землях пана**

МІЩАНИ

Багаті та знатні міщани, що брали участь в управлінні — **міська верхівка** у містах, де міські громади мали **магдебурзьке право**, всі вони об'єднувалися у самоврядні спільноти з виборними органами влади. Крім суто міських громадян, в місті також жила частина шляхти, що мала не лише будинки, а й розлогі господарства зі своїми підданими

Вони не підлягали міському праву та часто економічно конкурували з міщанами. У повітових містах королівські намісники розташовували свої канцелярії та суди в замках. Водночас замкові піддані та слуги, що мешкали в містах, підлягали виключно владі старости. Тож місто нагадувало клаптикову ковдру, **об'єднуючи різні групи населення з різним правовим статусом**

З кінця XVI ст. починає активно формуватися новий стан — **козацтво**, перші згадки про яке належать до 90-х років XV ст. Початково це був міжстановий соціальний прошарок, досить різношерстий етнічно та релігійно.

Усі привілеї та вольності шляхетського стану було зведено у перший правовий кодекс Великого князівства Литовського — **Литовський статут 1529 р.** (Перший Литовський статут). Закон забезпечував шляхті право захисту земельної власності та суду. Загальнодержавний звід законів Великого князівства Литовського — **перша у тогочасній Європі офіційна збірка всіх галузей світського права.**

Свідчать документи

З Литовського статуту: «Якщо шляхтич ударить шляхтича, то платить 20 коп. (12 рублів), але коли ударить шляхтича простий хлопу або міщанин, то має бути йому рука утята...»

Другий Литовський статут 1566 р. містив 14 розділів та відомий як «Волинський» статут (через особливу політичну роль волинської

шляхти у його прийнятті). Другий статут зрівнював у правах шляхту і магнатів, запроваджував виборні суди та повітові сеймики.

У 1588 р. королем Сигізмундом III Ваза була затверджена третя редакція Литовського статуту. З одного боку, Статут був пронизаний ідеями гуманізму та віротерпимості. Сучасники вважали його найбільш досконалим юридичним документом тогочасної Європи. Але з іншого боку, саме він юридично оформив залежність селянства. На більшій частині українських земель Третій статут не діяв.

3. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У XVI ст. основою господарювання на українських землях залишалося землеробство. В Європі відбувалася «революція цін», яка спричинила зростання попиту на продукцію сільського господарства. Це зумовило поширення *фільваркової системи* господарювання. Великі землевласники з метою отримання прибутків збільшували площі своїх землеволодінь та посилювали тиск на селянство.

Варто запам'ятати!

Фільварок (з нім. «хутір» або «ферма») — велике багатогалузеве господарство, засноване на праці селян та орієнтоване на отримання прибутку з продажу продукції.

Поширення фільваркової системи спричинило збільшення застосування *панщини*. Після прийняття у 1557 р. «Устави на волоки», панщина зросла з 1–2 до 4–5 днів на тиждень. «Устава на волоки» визначала порядок організації фільварків, селянські повинності та податки.

Варто запам'ятати!

Панщина — примусове і безоплатне виконання селянами певного обсягу робіт у господарстві землевласника.

З кінця XVI ст. кількість міст і містечок зростає з шаленою швидкістю. На середину XVII ст. в Україні вже існувало більше 1100 міст і містечок. Великими містами були Київ, Брацлав, Житомир, Луцьк, Острог, Львів та ін. Окрім вільних міст, які називалися королівськими, існували також приватні, які становили переважну більшість. Міщани залежали від власників земель, на яких розташовувалося місто.

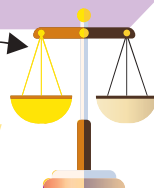
Значна кількість українських міст, як королівських, так і приватних, мала магдебурзьке право, яке надавав король на прохання їхніх власників. Міста, що мали магдебурзьке право, отримували самоврядування.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ

ЛАВА

МАГІСТРАТ

РАДА

Міський суд у кримінальних справах формувався в різних містах по-різному, найчастіше — частину лавників призначав війт, а частину обирали міщани

Засідав у будівлі ратуші в центрі міста

Виборний становий орган, що складався з радників.
Радників очолював бургомістр (обраний серед радників). Рада займалася адміністративними справами, була судовим органом у цивільних справах

Загальний нагляд над міськими справами здійснював **війт**, у більшості українських міст — шляхтич, який отримував посаду з рук короля

Варто запам'ятати!

Магдебурзьке право — право міст на самоврядування, незалежне від королівської адміністрації; у приватних містах з магдебурзьким правом самоврядування обмежувалося власником і його намісниками.

Поміркуймо!

Пригадайте, коли та де виникло магдебурзьке право. Чому у Середньовіччі вважали, що «міське повітря робить людину вільною»?

Міста залишалися центрами ремесла і торгівлі. На початок XVII ст. налічувалося понад 100 різних ремісничих спеціальностей. Переважна більшість ремісників об'єднувалася в цехи, які мали захищати інтереси ремісників, контролювали ціни та виробництво товарів, зокрема й їхню якість.

Традиційно в містах розвивалася і торгівля. Декілька разів на рік у великих містах (Київ, Львів, Луцьк) відбувалися ярмарки, постійно працювали місцеві базари. Крім того, через українські землі проходили торговельні шляхи, що сприяло розвитку міжнародної торгівлі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «фільварок», «панщина», «інкорпорація», «федеративна держава».
2. Схарактеризуйте економічні відносини в українських землях у XVI ст.

3. За допомогою схеми «Соціальна структура українського суспільства» на с. 87–88 коротко схарактеризуйте особливості соціального становища кожного суспільного стану в Речі Посполитій.
4. Визначте основні наслідки Люблінської унії для українських земель.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Опишіть становище мешканця міста Речі Посполитої у XVI ст. з поглядом: **1)** шляхтича-магната; **2)** дрібного шляхтича; **3)** міщанина, представника патриціату; **4)** тяглового селянина.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе істориком / історикинею та за допомогою матеріалів параграфу і додаткових джерел інформації укладіть опис представників кожного зі станів суспільства Речі Посполитої. Що відрізняло ці стани суспільства від усіх інших? Зверніть увагу на: **1)** одяг і побут кожного стану; **2)** політичне становище в державі; **3)** соціально-економічне становище.

§ 22 «ВІЙСЬКОВІ» ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте. Що таке Кальмарська унія та якими були її наслідки? Коли і за яких обставин було утворено державу Лівонського ордену?

У Ранній Новий час значення війн у державній політиці зросло. У Середньовіччі війни були здебільшого династичними конфліктами, а тепер стали міждержавними та засобом утвердження могутності держав. Вплив військових справ на політичну владу став значним і в деяких випадках визначальним.

1. «ВІЙСЬКОВА РЕВОЛЮЦІЯ» ТА «ВІЙСЬКОВІ ДЕРЖАВИ»

У XVII–XVIII ст. в Європі відбулася «*військова революція*», яка означала розвиток вогнепальної зброї, постійних армій, регулярного вишколу, нових методів ведення війни. Утримання регулярних армій вимагало великих витрат, що змушувало вводити нові податки і суворий фінансовий облік, боротися зі спротивом невдоволених цим станів. Це привело до появи нової моделі держави — *абсолютної монархії*.

? **Поміркуймо!**

Пригадайте, що таке абсолютизм. Які абсолютні монархії ви знаєте? Яку роль у формуванні абсолютної влади відіграє армія?

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.
com.ua/FTabn

Варто запам'ятати!

Військова спільнота — організована група людей, пов'язаних спільними інтересами, цінностями та досвідом військової служби.

Військова держава — тип держави, в якій ключову роль в управлінні суспільством і державними справами відіграють військові структури та принципи.

2. СКАНДИНАВСЬКІ ДЕРЖАВИ. КОРОЛІВСТВО ШВЕЦІЯ

У XVI–XVII ст. на півночі Європи існували дві великі держави: **Королівство Швеція** та **об'єднане Королівство Данія і Норвегія**. У цих державах, на відміну від більшості сусідніх, селяни мали особисту свободу, а шляхетство залишалося нечисленним (менше 0,5 %). Із XVII ст., завдяки зв'язкам з Англією та Голландією, у Швеції й Данії розвивалося ринкове господарство: з'явилися торговельні та мануфактурні підприємства. У Данії-Норвегії абсолютизм утвердився в 1660–1661 рр., а в Швеції — 1680 р., де після війни з Данією молодий **король Карл XI** провів низку реформ.

Карл XI

- Зумів усунути від влади панівну аристократію
- Відібрав у аристократів значну частину привласнених ними земель
- Посилив свою владу за рахунок державної ради і представницького органу — **риксдагу**

- Провів військову реформу
- У 1682 р. королю була передана законодавча влада а в 1693 р. він був проголошений «**монархом милістю Божою**»

Швецію XVI–XVII ст. називають «**молотом Сходу**». Її вплив на Пруссію, Річ Посполиту та Московське царство в 1630–1720 рр. порівнюється із впливом Іспанії в Західній Європі. **Це був один з найбільших прикладів воєнної експансії**, що перевершував навіть іспанські кампанії.

Підірвала позиції Габсбургів у Німеччині та позбавила їх можливості об'єднання Священної Римської імперії у справжню державу

**Шведська
воєнна
експансія**

Вторгнення в Річ Посполиту в 1655 р. поклато початок її занепаду, а наступне вторгнення на початку XVIII ст. позбавило її статусу провідної європейської держави

Пруссія зазнала окупації і перебувала під шведським контролем

Московське царство зазнавало постійного тиску; шведи контролювали частину Московії під час Смути та громили московське військо на початку Північної війни

3. ПРУССІЯ — «ДЕРЖАВА-ВІЙСЬКО»

Держава Тевтонського ордену на південно-східному узбережжі Балтійського моря була створена на початку XIII ст. У 1237 р. до неї доєднався Лівонський орден. Після *Гронвальдської битви 1410 р.* держава занепадала. До 1525 р. Тевтонська Пруссія була васалом Польського королівства. Невелика правляча спільнота лицарів Тевтонського ордену залучала на службу німецьких найманців, які отримували за це земельні наділи. Так виникла *пруська юнкерська шляхта*, яка стала опорою монархії.

У 1525 р. король Польщі Сигізмунд I перетворив Тевтонський орден на васальне **Герцогство Пруссія** і надав останньому великому магістру **Альберту Гогенцоллерну** титул герцога.

Пруський ландтаг, зібраний в Кенігсберзі, визнав права нового герцога і склав йому присягу

Заснував у Кенігсберзі університет, бібліотеку

Намісники Ордену стали радниками, командори — главами управ

Налагодив книговидавничу справу

Провів реформу земельних відносин, обмежив самостійність дворян

Забезпечив Пруссії успішний розвиток

Альберт Гогенцоллерн

Запрошував до своїх володінь іноземних купців та вчених

Інша гілка Гогенцоллернів 1415 р. отримала владу над маркграфством Бранденбургом. 1618 р. через династичний шлюб ці дві гілки об'єдналися, а 1625 р. було скликано спільний ландтаг для затвердження системи податків. Це створило міцну фінансову основу для формування регулярної армії, яка стала ядром майбутньої абсолютистської держави.

1657 р. Пруссія домоглася від Речі Посполитої незалежності, а Гогенцоллерни стали суверенними *монархами-курфюрстами*. Вони обмежили права ландтагу, збільшили податки та створили 22-тисячну армію.

У 1701 р. курфюрст Фрідріх III домогся від імператора титулу короля. Попри це, **Королівство Пруссія** залишалося маленькою бідною державою з 1,6 млн жителів. Ситуація змінилася за **Фрідріха-Вільгельма I** (1713–1740 рр.), який для протистояння шведській експансії зміцнив армію і централізував управління.

- Чисельність армії була доведена до 80 тис., для її поповнення був запроваджений регулярний набір рекрутів
- Був заснований кадетський корпус для молодих дворян
- Мануфактури працювали переважно для задоволення потреб армії
- Надходження до скарбниці зросли, були здобуті нові території, населення держави зросло на 40 %

Фрідріх-Вільгельм I

«Зійшовши на трон, я розпочав виконання плану: на бережливості та добрій економії створити найголовніше»

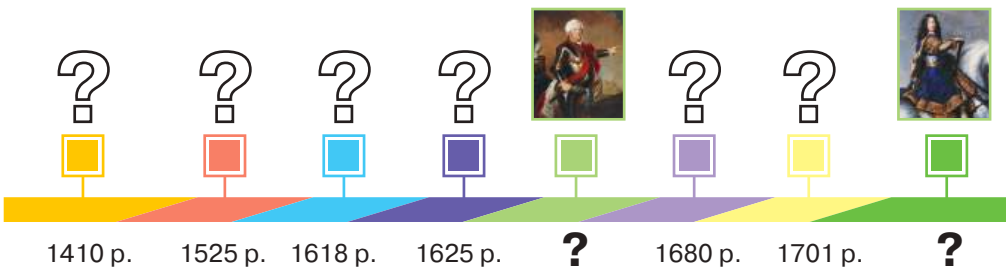
- Державне управління здійснювало Головне загальне управління фінансів і військових справ
- Був створений корпус таємної поліції
- Економічна політика будувалася на засадах меркантилізму
- Видатки королівського двору були зведені до мінімуму завдяки режиму жорсткої економії

З 1740 р. Пруссія була готова стати великою європейською державою, здатною кинути виклик Габсбургам за домінування серед німецьких держав.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть терміни та поняття: «військова революція», «риксдаг», «ландтаг», «курфюрст».
2. Чому Пруссію називають «держава-військо»?
3. За допомогою матеріалів параграфа доповніть та прокоментуйте лінію часу:

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Проаналізуйте реформи, які були проведені в Пруссії за правління Фрідріха-Вільгельма I. Які з них можна віднести до військових, а які до адміністративних? Поясніть, що мав на увазі монарх, коли сказав: «Зійшовши на трон, я розпочав виконання плану: на бережливості та добрій економії створити найважливіше».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе ілюстратором / ілюстраторкою дитячих журналів-коміксів. За допомогою матеріалів параграфу створіть комікс на тему «Швеція — молот Сходу». Поясніть свій творчий задум у класі.

§ 23

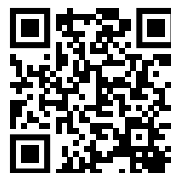
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Пригадайте. Які державні утворення існували на землях Криму в середні віки? За яких обставин було утворене Кримське ханство?

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/E9p2b

За допомогою QR-кода або покликання розгляньте карту «Кримське ханство в XVI–XVIII ст.». Покажіть на карті кордони Кримського ханства на початку XVI ст. Які землі входили до його складу?

1. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

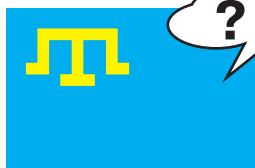
У XVI–XVII ст. Кримське ханство залишалося єдиним спадкоємцем Золотої Орди, зберігаючи деякі риси степових держав кочовиків. Держава належала *роду Гераїв*, нащадків Чингісхана. За весь час існування держави змінилося 44 хани, всі вони були Гераями. Хан делегував частину повноважень *калга-султану*, спадкоємцю престолу, та *нуреддин-султану*. При ханові діяв *Диван*, який виконував функції уряду та найвищої судової інстанції після хана.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте родовий знак династії Гераїв — тарак-тамга. Що повинні були, на вашу думку, символізувати герб і прапор Кримського ханства? Чи має цей знак щось спільне з гербом сучасної України?

Гербом Кримського ханства був родовий знак династії Гераїв **тарак-тамга**. Його використовували на монетах, в оздобленні ханського палацу в Бахчисараї, для скріплення документів печатками. Однак досі тривають дискусії щодо значення цього символу.

?

Хан Хаджі Герай

У ханстві важливу роль відігравали племена — **орди**, очолювані родовою аристократією — **беями**, під керівництвом яких служили **мурзи** — кримськотатарська військова знать. Племена зберігали автономію, важливі питання вирішував з'їзд племінної знаті — **курултай**. Знать також брала участь у засіданнях дивану. Беї і мурзи, хоча і вважалися підданими хана, фактично обмежували його владу. Впливове мусульманське духовництво, очолюване **муфтієм**, контролювало дотримання настанов ісламу. **Кримське ханство було обмеженою монархією.**

Владу кримських ханів обмежував їх **васальний статус щодо Османської імперії**. Південний Крим з адміністративним центром у Кафі управлявся османами і був насичений військовими гарнізонами. Султан впливав на призначення й усунення ханів, у Стамбулі постійно знаходились декілька близьких родичів хана, які вважалися гостями султана, а насправді були заручниками. Султан використовував кримське військо у своїх війнах. Але Гераї були саме васалами, а не підлеглими султана. Їх поважали як нащадків Чингісхана, вони отримували виняткові матеріальні та ритуальні почесті, карбували монету та мали право на самостійні дипломатичні відносини.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Агатангел Кримський:

«Польські історики висловлюються, що “турок держав Кримську орду наготові, як мисливець держить у своїх руках наготові свою хортів, яку раз у раз може спустити з препони і нацькувати на кого треба”...»

? Як, на вашу думку, Агатангел Кримський ставився до слів польських істориків? Чи можна погодитися з їхньою оцінкою?

Кримська держава мала **військовий характер** і основну увагу приділяла армії, що складалася переважно з **племінного ополчення** — швидкої та маневрової степової **кінноти**. Кримці вправно володіли шаблями, луками та ножами, але слабо знали вогнепальну зброю. Через це їхнє військо майже ніколи не вело облогу міст і було вразливим у відкритому бою. Їхні переваги полягали в раптових нападах і швидкості дій, а **кримськотатарська кіннота вважалася однією з найкращих у світі.**

2. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСТВА І КУЛЬТУРИ

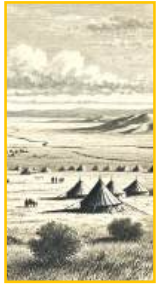
Пригадайте, які народи жили в Криму до утворення Кримського ханства. Яким було їхнє господарство?

Господарство Кримського ханства визначалось природними умовами півострова. У Криму традиційно проживали народи з

багатою землеробською культурою, такі як греки, караїми та генуезці, також кочові скотарі, які перейшли до осілого способу життя і сформували кримськотатарський етнос.

Кримське ханство

Степова частина Криму

Перейшли до осілого способу життя та почали займатися землеробством

Вирощували ячмінь та пшеницю

Передгірські та гірські райони

Займалися садівництвом, вивівши нові сорти груш, яблук, слив та черешні

Під впливом греків поширилося виноградарство, вирощували велику кількість тютюну

- Предметом особливої турботи були джерела води, їх охороняли та боронили від забруднення
  - Зберігалось і традиційне скотарство
  - Провідною галуззю скотарства було розведення коней
- Велике значення мало вівчарство, яке давало м'ясо, молоко і шкіри
  - Скотарство було частково кочовим

* Свідчать документи

Сигізмунд Герберштейн «Записки про Московію»: «Татари не залишаються довго на одному місці... Стравивши пасовища в одному місці, вони переселяються в інше зі стадами, жінками і дітьми, яких везуть з собою на возах».

? Як було влаштоване господарство кримських татар у XVI ст.? Що змінюється у ньому протягом XVII–XVIII ст.?

У Криму зростали міста, найбільшим з яких був **Бахчисарай**, що з 1532 р. став столицею ханства. У містах виникла цехова організація ремісників, запозичена у греків. Кримські ремісники досягли високої якості виробів з металу, шкіри, вовни і дерева. За кордон експортувалися килими і вишукані шкіряні вироби. Кримські сідла та ножі-«пичаки» були відомі у всій Європі.

Великий попит на рабів у Європі і можливість отримання викупу спонукав ханів та їхніх підданих до набігів на сусідні землі задля полонених — **ясиру**. Джерелом ясиру були руські, польські, литовські, молдовські, московські й північнокавказькі землі.

qr.orioncenter.com.ua/fPgpM

* Свідчать документи

Османський мандрівник Евлія Челебі: «Вони чинять напади на країну невірних, гострими клинками мечів немилосердно вражають ворогів. Залишених живими невірних... вони тягнуть в країну ісламу і винагороджують наверненням у мусульманство».

? Як оцінює захоплення невільників османський мандрівник? Чому він вважає невільництво «винагородою»?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикinja Гульнара Абдулаєва:

«Спільні життєві прагнення кримських татар і українців обумовлені схожою системою відносин, таких, що виражалися широким самоврядуванням, повною релігійною свободою, схожою господарською структурою, спільністю поглядів щодо основних питань майнового і міжнародного права...».

? У чому історикinja бачить подібність кримських татар і українських козаків? Залучивши додаткові джерела, продовжте порівняння та обґрунтовано підтвердьте або заперечте думку історикини.

Кримці **створили унікальну, яскраву культуру**. Бахчисарайський ханський палац був видатним зразком мусульманської архітектури. Ключове місце в архітектурі займали мечеті, зокрема мечеть Хан-Джами в Ѓьозлеві (Кезлеві) та Велика ханська мечеть у Бахчисарайі.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/whUc6

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від Ютуб-каналу TeleconStudio — «Бахчисарай — палац у саду». Залучивши додаткові джерела, підготуйте повідомлення «Пам'ятки кримськотатарської архітектури».

Поміркуймо!

У чому, на вашу думку, господарство та спосіб життя кримських татар були схожі на спосіб життя османів, а в чому вони були відмінні? Чим ви можете це пояснити?

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Найнебезпечнішим противником для Кримського ханства з XVI ст. було Московське царство, яке претендувало на золотоординський спадок. Майже безперервно тривали прикордонні війни. За першу половину XVI ст. було здійснено 43 походи на московські землі, зокрема 1571 р. військо хана Девлет-Герая спалило Москву. Аж до початку XVIII ст. московські правителі сплачували кримським ханам данину.

Кримці здійснювали походи на руські та польські землі, інтенсивність яких залежала від міжнародної ситуації.

Українські козаки не лише воювали з кримцями, але й уклали союзні угоди. Добре вишколена та загартована кримська кіннота стала вирішальним фактором у перемогах козацького війська.

Як васал Османської імперії Кримське ханство узгоджувало свою зовнішню політику із султаном і брало участь в османських війнах.

Кримське ханство у XV–XVIII ст. було важливим фактором міжнародної політики та потужною ранньомодерною державою Східної Європи.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проект «Кримське ханство й українське козацтво: вороги чи партнери?». Підсумки оформіть у вигляді тез доповідей наукової конференції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які повноваження мав кримський хан?
2. Назвіть органи державного управління та посадових осіб Кримського ханства.
3. Які товари вивозилися з Криму на світові ринки?
4. У чому були переваги кримськотатарського війська?
5. Назвіть основні напрями зовнішньої політики Кримського ханства.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте основні риси політичної системи Кримського ханства. Як можна схарактеризувати українсько-кримськотатарські відносини в XVI–XVII ст.? Результати роботи представте у вигляді інфографіки або мапи думок.

III. Мислимо творчо

1. Чи можна вважати захоплення ясиру неприпустимим для тих часів? Чи були подібні явища в історії інших країн?
2. Чи були спільні риси в устрої Кримського ханства і Війська Запорозького? Відповідь аргументуйте.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ — КОЛИСКА МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Пригадайте. Які теорії походження запорозького козацтва вам відомі? Яке значення мало слово «козак»?

Споконвіку територією сучасної України проходив *Великий фронтир (кордон)*, де відбувалися протистояння та взаємодія землеробських і кочових спільнот. Руські князі захищали прикордоння за допомогою *«осадженого» вільного військового населення* та найманців-кочовиків. Ліквідація удільних князівств у другій половині XV ст. зруйнувала стару систему оборони, а османський васалітет Кримського ханства перетворив його із союзника Великого князівства на його ворога. Оскільки уряд Великого князівства Литовського не зміг забезпечити надійний захист, місцеве населення сформувало військову силу для захисту кордону — *козацтво*.

Діємо: практичні завдання

Поміркуйте, чому автори обрали саме таку назву для параграфа у підручнику: «Військо Запорозьке — колиска майбутньої української державності». Як ставляться до козацької минувшини сучасні українці? Розгляньте зображення з мережі Інтернет. Створіть власний малюнок на тему, що зазначена в назві цього параграфа.

1. КОЗАЦЬКІ ЗИМІВНИКИ ТА ЗАПОРОЗЬКІ СІЧІ

Існувало два способи «козакування». Один — це *здобуття «козацького хліба»*: напади козаків на купців, татарські кочовища й османські фортеці.

Цим займалися збіднілі шляхтичі, професійні вояки та шукачі пригод. Інший спосіб — *уходництво*, коли влітку ватаги уходників вирушали до порогів для рибальства, мисливства та бджільництва, а на зиму поверталися додому. Козаки-вояки і козаки-уходники легко переходили з однієї категорії до іншої, їх об'єднувало прагнення до особистої свободи.

Постійна небезпека нападу кочовиків спонукала козаків засновувати не постійні, а тимчасові поселення — *зимівники*.

Варто запам'ятати!

Зимівник — вид відокремленого тимчасового поселення, утвореного для уходницького господарства.

Зростання кількості та активності козацтва сприяло появі постійних укріплених поселень у прикордонні. До другої половини XVI ст. вся південна Київщина була вкрита десятками таких *укріплених містечок*, з яких пізніше вирости сучасні українські міста.

Першими ватажками козацтва були прикордонні старости — Остафій Дашкевич, Бернард Претвич, Преслав Лянцкоронський і Дмитро Вишневецький. Першою Січчю історики вважають укріплення на *о. Мала Хортиця*, збудоване 1556 р. князем Дмитром Вишневецьким, який у козаків отримав прізвисько **Байда**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте портрет Дмитра Вишневецького та за допомогою QR-коду перегляньте відео від «Нової енциклопедії Поділля», випуск 205 «Байда Вишневецький». Яким, на вашу думку, був Байда? Чому він залишився в пам'яті й народній творчості українців? За допомогою додаткових джерел інформації укладіть біографічну довідку про життя й діяльність Дмитра Вишневецького.

У мене в грудях серце
б'ється рівно...
Султане, цесарю,
королю, царю!
Ваш гнів довіку не злякає,
І ваші милості
мене не куплять.
Про все байдуже
Байді Запорожцю...
П. Куліш

qr.orioncentr.com.ua/YL6Lj

Проте після зруйнування першої Січі на Дніпровському острові Томаківці козаки заснували новий укріплений центр — **Томаківську Січ**.

Варто запам'ятати!

Запорізька Січ — укріплений центр запорізьких козаків, що був розташований за порогами Дніпра.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку і дайте відповідь на запитання: **1)** Про що свідчить наявність виборних посад на Січі? **2)** Чи правильним є твердження істориків, що Запорізька Січ була демократичною республікою?

Варто запам'ятати!

Кіш у козаків — укріплений військовий табір, згодом — назва всього козацтва або органів його управління.

Козацька рада — зібрання козаків для вирішення певних питань.

Кошовий отаман — старшина, який керував кошем. Зазвичай цим терміном позначали керівника Запорізької Січі.

Козацьке військо поділялося на **курені**, які склалися з земляків та родичів, тож за назвою відповідали тому чи іншому регіону України. Тому існували київський, черкаський, канівський, чернігівський курені тощо. На чолі куреня стояв **отаман**.

Усі посади були виборні. Вибори відбувалися на раді раз на рік. Як правило, **велику раду** збирали на Покрову (у жовтні).

Особливе значення для козаків мали **козацькі клейноди** — символи влади козацтва та козацької старшини. До клейнодів традиційно належали **корогва (прапор), булава, бунчук, пірначі, каламар, печатка, литаври**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся про призначення кожного з козацьких клейнодів. Результати роботи представте у вигляді інфографіки.

2. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

Зростання військового значення козацтва спричинила «*військова революція*» — поширення вогнепальної зброї. Озброєні мушкетерами піхотинці успішно протистояли вершникам, тому піше військо козаків досягло успіхів у боротьбі з кримською кіннотою. А з огляду на нечисленність кварцяного війська та повільність шляхетського ополчення *козаки стали основною силою із захисту південного кордону Речі Посполитої*.

Історичні подробиці

Після Люблінської унії на всіх українських землях постала військова система Речі Посполитої. Було створене **постійне Кварцяне військо**, яке формувалося із найманих вояків і фінансувалося з четвертої частини королівських прибутків («кварта» — четверта частина).

1489 р.

Перша згадка про козаків, яка вказує на їхню участь у поході проти ординців

1534–1537 рр.

Вербування козаків на довгострокову службу за межами українських земель

1572 р.

Король Сигізмунд II Август наймає на постійну службу 300 козаків, яких вписали до списку — **реєстру**

Поява **реєстрового козацтва**

Офіційно реєстровців називали **Військо Запорізьке** або **Військо Низове**. Згодом очільник реєстрового війська отримав назву **гетьман**.

До кінця століття чисельність реєстру збільшилася спочатку до 500, а потім до 1000 осіб. Король Стефан Баторій 1578 р. до оплати додав реєстровим козакам низку привілеїв. Реєстровці отримали окреме судочинство та самоврядування, право землеволодіння, звільнення від податків та визнання спадщини загиблих козаків за їхніми родичами. Усе це козаки відтепер сприймали як «*невід'ємні права і свободи*».

Діємо: практичні завдання

Розгляньте реконструкції сучасного ілюстратора військово-історичних подій Сергія Шаменкова, подані на наступній сторінці. Чому, на вашу думку, козаки погоджувалися переходити на службу до короля та ставали реєстровцями? Які наслідки для українського козацтва мало утворення стану реєстрових козаків?

Старшина
перших
реєстровців,
кінець XVI —
початок XVII ст.

Реєстровець
1620-х років

Статус реєстрових козаків

Обов'язки

- Нести військову службу
- Відбувати сторожову службу в прикордонних районах степу
- Участь у війнах Речі Посполитої
- Не приймати до свого товариства нікого поза реєстром
- Утримуватися від самовільних набігів та походів на сусідні держави

Права та привілеї

- Перебування на південній Київщині
- Власні органи самоврядування
- Можливість судитися у своїх судах
- Звільнення від сплати податків і виконання невійськових повинностей
- Можливість мати власну земельну власність, займатися різними промислами і торгівлею
- Отримання грошової та натуральної плати за службу
- Володіння містечком Трахтемирів для утримання зимових квартир, озброєння і шпиталю

На українському прикордонні все населення було озброєне. Завданням реєстровців було не тільки протидіяти татарським нападам, а й приборкувати свавільну козаччину. Проте все козацтво вважало, що реєстр — це **офіційне визнання його як окремого су-спільного стану і підтвердження його прав**. На Січі намагалися не записувати до реєстру козацькі прізвища, а отримати гроші на утримання всього Війська Запорозького. Таке ставлення, а також намагання реєстровців закріпити за собою постійне управління певною територією було причиною конфліктів і усередині козацької спільноти, так і з урядом Речі Посполитої.

?

Поміркуймо!

Аргументовано доведіть, що з появою реєстру козацтво фактично перетворилося на окремий соціальний стан.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «козацтво», «уходництво», «зимівник», «Січ», «клейноди», «реєстр», «гетьман».
2. Як та коли виникли козацькі зимівники?
3. Що вам відомо про козацькі Січі? Хто такий Дмитро (Байда) Вишневецький?
4. За матеріалами параграфа доповніть інфографіку.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації проаналізуйте становище запорозького та реєстрового козака. Результати роботи представте у вигляді мапи думок або інфографіки.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе козацьким писарем. Опишіть козацьке поселення / зимівник. Якими ви зобразите побут і житло українського козака? Дослідіть предмет, що його зображено на поштовій марці.

Поштова марка України
«Козацький каламар» (2007 р.)

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 2:

«ПОБУТ І ВІЙСЬКОВА
МАЙСТЕРНІТЬ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА»

§ 25

qr.orioncentr.com.ua/8IGVS

§ 26

УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ:
«ДЕРЖАВИ РАНЬОГО
НОВОГО ЧАСУ»

qr.orioncentr.com.ua/6fKA8

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ ЕКОНОМІКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 27 ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Пригадайте. Що таке міграція? Які чинники впливали на міграції населення у період Середньовіччя?

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/chR9E

Для кожної історичної епохи характерні певні особливості у змінах кількості та складу населення. Головна причина цього — *періодичні зміни клімату*. У Середньовіччі протягом 800–1300 рр. тривав теплий період (історики назвали його «кліматичний оптимум»). У цей час спостерігалось збільшення кількості населення втричі. Загалом протягом 1000–1500 рр. населення Західної Європи зростало швидше, ніж будь-якій іншій частині світу.

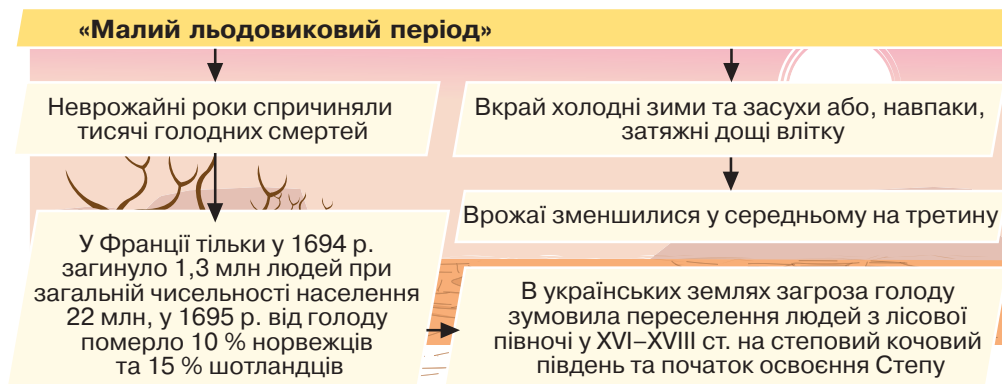
Варто запам'ятати!

Демографія — наука, що вивчає чисельність та розподіл населення, його склад і зміни у часі.

? Подумайте, чим демографія важлива для дослідників-істориків.

1. ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Похолодання («малий льодовиковий період») почалося наприкінці XIII ст. і тривало з невеликими перервами до кінця XVIII ст.

Крім нестачі продовольства, людство зіткнулося з проблемою епідемії. Так, у середині XIV ст. в Європу прийшла *чума*, так звана «чорна смерть». У XVII ст. у великих європейських містах відбулося кілька згубних спалахів чуми (у Мілані, Венеції, Севільї, Осло, Неаполі, Відні, Лондоні та Амстердамі). Ще одним страшним для людства захворюванням стала *віспа*. Проблема хвороб також була гострою для України, хоча відносно невелика щільність населення знижувала ризик поширення епідемії.

Епідемічну небезпеку найчастіше приносили війни: будь-яка велика військова кампанія викликала спалах епідемії. Наприклад, дизентерія вважалася традиційною «солдатською» хворобою.

Отже, **високий рівень смертності населення** спричиняли неврожаї, війни, низька продуктивність селянської праці та відсутність необхідних консервантів (що унеможлиблювало створення запасів їжі). До цих серйозних проблем додавався досить низький рівень гігієни. Погані санітарні умови і відсутність елементарної медичної допомоги сприяли поширенню хвороб і високої (особливо дитячої) смертності. Карантинна служба (виникла у Венеції у 1402 р.) та поширення гігієнічних знань тільки з середини XVIII ст. стали більш ефективними.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/XK0wD

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/OKXNL

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від каналу «WAS: популярна історія» — «Немита Європа: правда чи міф». Що нового ви дізналися про розвиток європейської гігієни? Наскільки серйозно, на вашу думку, рівень гігієни може впливати на чисельність населення країни / світу?

**ЗВАЖАЮЧИ НА ОСОБЛИВОСТІ ЕПОХИ,
ВИЗНАЧИТИ ТОЧНУ ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ
НАПРИКІНЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА У ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ
МАЙЖЕ НЕМОЖЛИВО**

Між **1000 і 1340 рр.**
населення Європи зросло приблизно
з 38,5 млн осіб
до близько 73,5 млн

До кінця XIII ст. **приріст населення
сповільнився**, що було пов'язано
з демографічною кризою,
нестачею продовольства
та неврожайними роками

Демографічні обрахунки для українських земель цього часу дають такі цифри:
1500 р. — 7,5 млн мешканців Корони Польської
та Великого князівства Литовського,
1650 р. — 11 млн, а 1771 р. 12–14 млн

Поміркуймо!

Пригадайте, які регіони Європи найбільше постраждали від епідемії чуми. Чи вплинуло поширення чуми на стан народжуваності? Які наслідки мала епідемія чуми для країн Західної Європи? Чи торкнулася епідемія українських земель?

Але на початку Раннього Нового часу були і позитивні чинники, які сприяли збільшенню кількості населення. Зокрема, Великі географічні відкриття розширили раціон європейців. Збільшення обсягів торгівлі сіллю і відновлення імпорту прянощів сприяли покращенню смакових якостей та подовжили термін зберігання м'яса й риби. Продовжували зростати і розвиватися міста, які були центрами концентрації населення, торгівлі, виробництва та винаходів. До XV ст. населення Парижа становило вже 274 тис., Брюгге — 125 тис., Мілана — 125 тис., Венеції — 111 тис., Генуї — 100 тис., Гранади — 100 тис. Відбувалася також «медична революція» — становлення медицини як окремої галузі діяльності.

Отже, демографічне зростання тривало, і на початку XVIII ст. чисельність населення Європи становила вже приблизно 125 млн осіб.

Діємо: практичні завдання

Спираючись на матеріали параграфу, заповніть у зошиті або нотатнику таблицю за зразком:

Чинники, які впливали на зменшення кількості населення	Чинники, які впливали на збільшення кількості населення
--	---

2. МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ. НАСЛІДКИ КОЛОНІЗАЦІЇ

Міграція завжди була і залишається частиною світової історії. Її причини полягали у необхідності пошуку нових вільних земель через виснаження природних ресурсів і збільшення кількості населення. Пізніше міграція стала одним із засобів (а згодом і наслідком) колонізації малорозвинених регіонів багатими країнами-метрополіями.

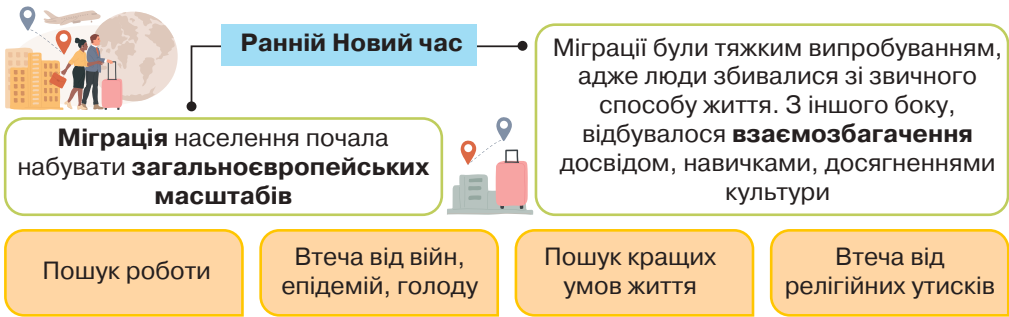
Поміркуймо!

Пригадайте, які країни називали метрополіями, а які — колоніями. Якими були наслідки Великої грецької колонізації для Причорномор'я? Чи було це пов'язано з процесами міграції населення?

Варто запам'ятати!

Міграція населення — фізичне переміщення населення з одних місць проживання в інші.

Еміграція — вимушена або добровільна зміна країни проживання.

На українському фронті міграції відбувалися під впливом постійних зовнішніх загроз, внаслідок чого більшість міст Наддніпрянщини занепадала, а селянська хата-мазанка стала символом українського житла. Про міграції свідчить і господарська традиція «уходництва» українських козаків. Це не лише тимчасові сезонні промисли, а і створення постійних поселень на південь від Канева і Черкас.

Велика кількість європейців *емігрувала* — до 1700 р. населення американських колоній уже становило понад 250 тис. осіб. Колонії стали своєрідним порятунком для багатьох європейців — можливість вирушити до Нового світу і вільно жити у самоврядній громаді, не знаючи голоду чи релігійних переслідувань, була привабливою, нею скористались мільйони європейців.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «міграція», «еміграція», «демографія».
2. За допомогою матеріалів параграфа складіть коротку довідку для української «Вікіпедії» на тему: «Міграції населення та демографічні зміни у Ранній Новий час».

II. Обговорюємо у групі

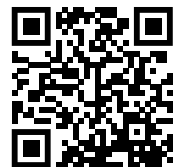
1. **Об'єднайтеся в групи.** Обговоріть позитивні і негативні наслідки міграційних процесів у Європі у Ранній Новий час. Як пов'язані колонізація та міграція?
2. Опрацюйте схеми «Кількість золота та срібла, перевезеного з Латинської Америки до Іспанії між 1503 і 1660 роками», подані в електронній хрестоматії. Як змінилася кількість дорогоцінних металів, імпортованих до Іспанії, у XVI столітті? Яку проблему вирішив імпортування дорогоцінних металів?

III. Мислимо творчо

qr.orioncentr.com.ua/3mGw3

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену від Mozaik «Історія міграцій людини». Виокремте етапи та порівняйте напрямки міграцій у різні історичні періоди.

Зробіть висновки.

§ 28

«РЕВОЛЮЦІЯ ЦІН»

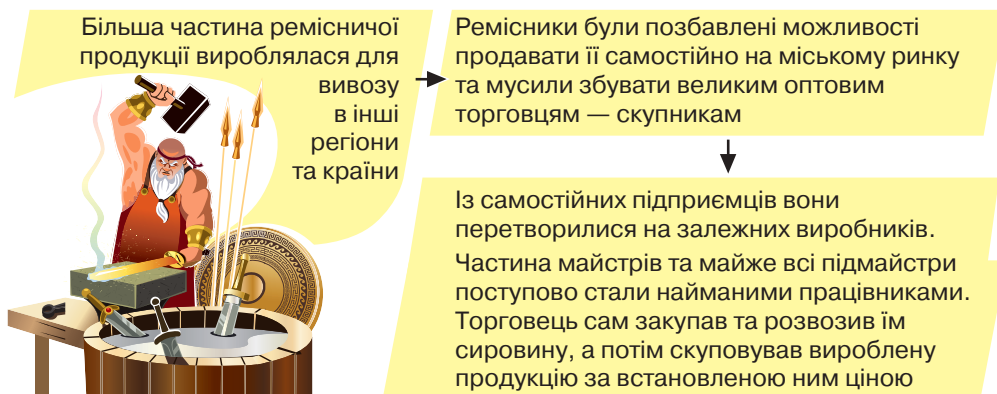
ТА ЇЇ ВПЛИВИ НА РІЗНІ РЕГІОНИ ЄВРОПИ

Пригадайте. Які наслідки мали для світу Великі географічні відкриття? Що називають «революцією цін»? Чому вона виникла?

1. ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ «РЕВОЛЮЦІЇ ЦІН»

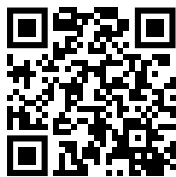
Наприкінці XV ст. в країнах Західної Європи відбувся помітний економічний стрибок. Швидко розвивалися міста та ремесла, їхня економічна роль значно зросла, поглибився суспільний поділ праці, збільшилася роль грошей та торгівлі — *бурхливо розвивалися товарно-грошові відносини*.

Поступово монополія міських цехів почала руйнуватися, а торгівля з міської перетворилася на *регіональну*. Сприяв цьому і розвиток шляхів сполучення (переважно все ще водних), будівництво численних міжрічкових каналів спростило перевезення товарів.

Коли дослідники говорять про Великі географічні відкриття, фактично мова йде про розширення західноєвропейською цивілізацією свого життєвого простору. Тобто у вузькому розумінні це відкриття нових земель, які були до цього невідомі європейцям, а в широкому — це поява нових тісних економічних і культурних зв'язків з Новим світом, формування світової економіки.

Діємо:
практичні
завдання

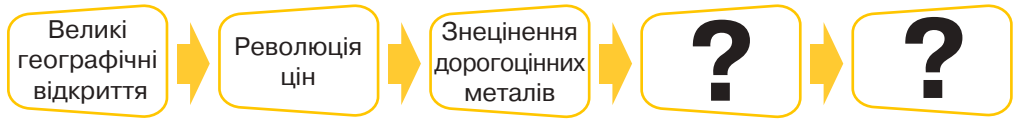

qr.orioncentr.com.ua/157j0

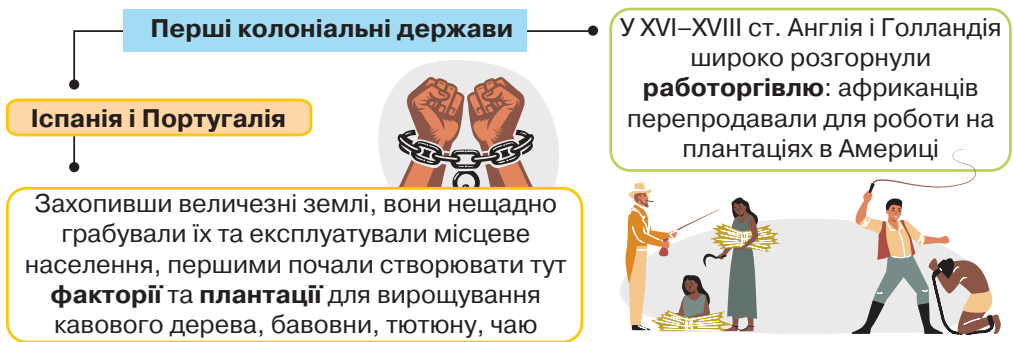
Внаслідок відкриттів торговельні шляхи змістилися із Середземного моря до Атлантичного та Індійського океанів, торгівля набула світового характеру, а її головними центрами невдовзі стали Антверпен і Лондон. Ускладнення грошового обігу, поява нових форм торговельних операцій, посилення ролі торговельних бірж вимагало більшої кількості дорогоцінних металів — золота та срібла як засобів обігу. А саме нові землі були багаті на них.

Значне збільшення кількості золота та, відповідно, падіння його вартості призвело до «**революції цін**». Золото та срібло видобувалися дешевою працею рабів, а то й просто грабунками місцевого населення Нового світу.

Водночас процес виробництва товарів у країнах Західної Європи залишався в основному без змін, що й призвело до різкого зростання цін, особливо на продукцію сільського господарства та предмети першої необхідності.

Як наслідок, «революція цін» призводила до збагачення торговців — скупників, частини землевласників та падіння реальних доходів найманих робітників, дрібних ремісників і більшості селян. Суттєво зросли ціни на продукти харчування та предмети широкого вжитку. Так, в Англії ціни на товари підвищились на 155 %, а заробітна плата робітників — тільки на 30 %, в Іспанії зростання цін відбулося на 300 %.

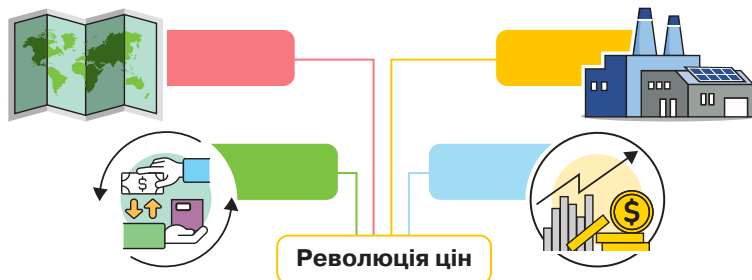
«Революція цін» мала найкращі наслідки для Англії та Голландії, де вона посприяла швидкому розвитку капіталістичних відносин. А в Іспанії та Португалії вона спричинила занепад — дорогоцінні метали та інші ресурси тут опинилися в руках старої аристократії, землевласників і церкви, які використали їх переважно для власного збагачення та швидко втратили перспективи господарського розвитку своїх країн.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання, поданими на наступній сторінці, перегляньте відео від каналу «WAS: Популярна історія» — «Революція цін: як американське золото зруйнувало Іспанську імперію та економіку Європи». Зробіть висновки за результатами перегляду. Складіть інфографіку або мапу думок «Передумови і наслідки “революції цін” для Західної Європи». Результати роботи представте у класі.

qr.orioncentr.com.ua/RKpCP

2. НОВІ ТОРГОВЕЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

Із середини XVII ст. панівною формою виробництва стала *мануфактура*. Спочатку це були просто великі майстерні, які створювалися поза міськими цехами, часто у сільській місцевості. Тут працювала відносно велика кількість працівників, а продукція вироблялася вручну. Поступово на мануфактурах запровадили *поділ праці* — виконання окремих виробничих операцій різними працівниками. Це підвищило продуктивність, сприяло здешевленню продукції та не потребувало високої кваліфікації працівників. Мануфактури поступово витіснили цехове ремісничє виробництво та стали *промисловими підприємствами*.

Розрізняли *централізовані, змішані та розсіяні мануфактури*. Довгий час поширені були розсіяні мануфактури, де підприємець спочатку розвозив робітникам по домівках сировину і визначав обсяг роботи, а потім скуповував готову продукцію. У централізованих вся обробка сировини та виконання всіх операцій до виробництва кінцевого товару відбувалися в одній великій майстерні. Змішані мануфактури поєднували підготовку окремих деталей чи заготовок для виробу працівниками вдома та кінцеве «доведення» виробу в майстерні.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа доповніть інфографіку.

На мануфактурах виготовляли дедалі більшу кількість різних видів товарів. Напрямок виробництва мануфактур здебільшого визначався природно-географічними умовами, наявністю сировини та господарськими традиціями тієї чи іншої країни. Так, в Англії переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні

мануфактури; у Німеччині — гірничі, металообробні та будівельні, у Голландії — текстильні та суднобудівельні, у Франції — виробництво предметів розкоші.

Вагомий вплив на розвиток мануфактурного виробництва і торгівлі мали революції в Нідерландах та Англії. Прийшовши до влади, буржуазія ухвалювала закони, які були спрямовані на розвиток промисловості й торгівлі, зміцнення фінансів. У 1651 р. в Англії було ухвалено так званий «*Навігаційний акт*», за яким усі товари, що ввозилися до Англії, повинні були перевозитися лише англійськими суднами. Такими діями англійський парламент підтримував нагромадження капіталу в країні, що зміцнювало грошову систему та виробництво. Для укріплення кредитної системи в 1694 р. був відкритий Англійський банк.

Поміркуймо!

Подумайте, чому «Навігаційний акт» був важливим для зміцнення фінансової системи Англії.

Розвиток торгівлі в XVI–XVIII ст. у таких країнах, як Голландія, Англія та Франція, призвів до того, що торгівля стала однією з провідних галузей економіки. Колоніальна торгівля приносила країнам величезні прибутки.

Більшість правителів та урядів тогочасних держав намагалися сприяти промислому і торговельному розвитку. Досить часто правителі вели політику *протекціонізму*, спрямовану на захист внутрішнього ринку від проникнення на нього іноземних товарів. Для цього встановлювали високі податки і мита на ввіз будь-яких товарів з-за кордону. Політика протекціонізму заохочувала розвиток власної економіки країни та захищала її від іноземної конкуренції.

Водночас зросли масштаби міжнародної торгівлі. У XVI та XVII ст. в Європі з'явилися численні торговельні компанії, які уклали ділові угоди з іншими країнами про розміщення там своїх факторій та складів. Крім того, вони самостійно підтримували дипломатичні відносини з правителями цих країн і навіть мали власні армії.

3. «РЕВОЛЮЦІЯ ЦІН» ТА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У XVI ст. «революція цін» спричинила господарське піднесення у Речі Посполитій, зокрема на українських землях. Вони мали всі необхідні умови для збільшення товарного виробництва хліба та інших видів сільськогосподарської продукції, якої дуже потребували країни Західної Європи. Зростанням цін найбільше скористалися великі землевласники — магнати. Вони поширили на українські землі *фільварки* — великі господарства, де насамперед вирощувалась пшениця для продажу за кордон, у країни Західної Європи. У фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні, а також розводили худобу, такі господарства були *багатогалузовими*.

Фільварок (сучасна реконструкція)

Фільварки потребували робочої сили, тому їх створення призвело до збільшення селянських відробітків за користування землею — **панщини**.

Розвивалося і промислове виробництво. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури. Проте досить швидко Річ Посполита почала купувати іноземні промислові товари

замість того, щоб підтримувати власних виробників, як це робили у Західній Європі. Мануфактурне виробництво швидко занепало.

Значний вплив на розвиток економічних відносин в українських землях мало існування Запорозької Січі. Вже з XVI ст. запорожці намагалися облаштувати своє життя так, щоб самостійно забезпечувати всім необхідним військо. Досить поширеними в господарюванні запорожців були різного роду промисли. Промисли давали їм додатковий продукт, який використовувався для обміну та отримання у такий спосіб необхідних товарів. Головними місцями торгівлі запорожців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа (зараз Феодосія) й Гезльов (зараз Євпаторія). Із Запорозжя вивозили хутра, полотно, шкіри, залізо, зброю, коров'яче масло, тютюн і хліб.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/g3C9P

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте випуск № 33 історичної передачі «Козацька звитяга». Що нового ви дізналися про побут українських козаків? Яку роль в їхньому побуті відігравали торгівля та промисли?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «революція цін», «мануфактура», «протекціонізм».
2. Вкажіть причини і наслідки «революції цін».
3. Як змінилися торговельні відносини між країнами внаслідок Великих географічних відкриттів?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть вплив «революції цін» на стан економіки у таких країнах: **а)** Іспанія і Португалія; **б)** Англія; **в)** Нідерланди. Скористайтеся матеріалами української «Вікіпедії». За результатами роботи створіть колаж або інфографіку.

III. Мислимо творчо

Використавши додаткові джерела інформації, напишіть коротке есе на тему: «Революція цін» як чинник погіршення життя людини Нового часу».

§ 29

КАПІТАЛІЗМ ТА РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Пригадайте. Що таке натуральне і товарне господарство? Яку роль гроші відігравали в економіці країн світу у Середньовіччі?

1. ТОРГОВЕЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА КАПІТАЛІЗМ

До кінця XVII ст. зміни в житті держав, де формувалися товарно-грошові відносини, відбувалися дуже повільно. Такі елементи сучасного господарства, як гроші, ринки, контракти та права власності, були на початковому щаблі розвитку, але їхнє запровадження тривало.

Великі географічні відкриття, «революція цін», розвиток ринкових відносин, криза натурального господарства

- Зростали потреби в різних товарах, першочергово — промислового виробництва
- Дрібне товарне виробництво задовольнити такі потреби вже було не здатне

Постало питання про створення **великого масового виробництва товарів**

Зародження капіталізму

Країни Західної Європи почали орієнтуватися лише **на потреби ринку**, що прискорило втягування селян і землевласників у **ринкові відносини**

Історичний процес накопичення капіталу підприємцями та поступового збільшення їх власності одержав назву **первісного нагромадження капіталу — ресурсів для виробництва товарів або надання послуг**.

Варто запам'ятати!

Торговельний капітал — відокремлена частка капіталу, яка функціонує у сфері обігу з метою отримання прибутку.

Капіталізм — соціально-економічна система, що базується на приватній власності на засоби виробництва та їх використанні з метою отримання прибутку.

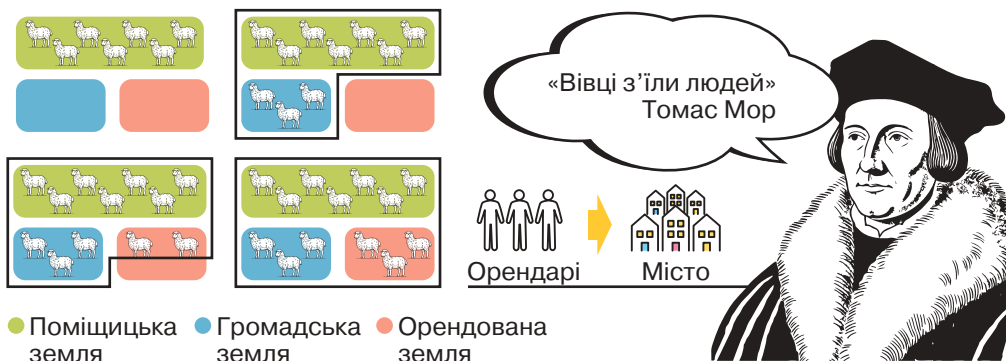
У класичному вигляді процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії. Ще в XIII–XIV ст. Англія вивозила сиру вовну на переробку за кордон, зокрема до Голландії. У XV ст. почали будувати мануфактури для виробництва сукна з власної сировини, попит на яку з кожним роком зростає. Пасовища стали приносити більший прибуток, ніж ділянки землеробів, тож землевласники почали перетворювати свої господарства на вівчарські ферми, позбавляючи селян земельних наділів. Цей процес отримав назву **«обгороджування»**.

У XVI ст. виготовленням вовняних тканин займалося близько половини робочого населення Англії, а на початок XVII ст. 90 % англійського експорту становила продукція суконного виробництва.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему і зображення. Прокоментуйте їх. Спробуйте дізнатися, що сталося в Англії. Що спонукало землевласників обгороджувати землі? Що таке громадські угіддя, тобто землі загального користування? Якою була частка громадських та обгороджених земель? Коли відбулися масові загородження? Як пояснити вислів «вівці з'їли людей»?

Щорічний експорт вовни тканини	1350 р. Вовна 8 млн овець	1550 р. Вовна 10 млн овець
	5000 кінців	170 000 кінців

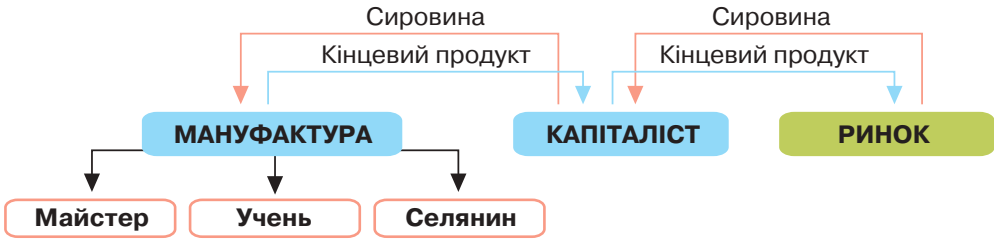
Іншим аспектом первісного нагромадження капіталу було зосередження значних сум грошей у руках *буржуазії*. Зростала вона спочатку завдяки прибутковій торгівлі. Колонії слугували джерелом дешевих ресурсів, а держави почали захищати власних підприємців від іноземної конкуренції. Це надало можливість підприємливим особам в Англії накопичити великі кошти, які були вкладені у розвиток мануфактурного виробництва і перетворилися на *промисловий капітал*.

2. ПЕРЕХІД ДО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА. РИНОК І ТОВАР

Отже, XVI–XVIII ст. в історії Європи були періодом переходу від традиційного до індустріального суспільства. Зміст цієї перехідної епохи полягав у зміні традиційного сільського способу життя на міське, зростання ролі промислового виробництва та зародженні ринкової економіки.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему, подану на наступній сторінці. За допомогою неї сформулюйте власне визначення поняття «капіталіст».

Формування великих капіталів, використання найманої робочої сили, збільшення майнової та соціальної нерівності призвели до **розкладу традиційного господарства**. Швидко зростала економічна роль міст, поглибився суспільний поділ праці, розвинулася внутрішня і зовнішня торгівля, посилилася роль грошей.

З розвитком науки й техніки великі зміни відбулися в усіх основних галузях промисловості. До початку XVII ст. відбулося значне удосконалення знарядь праці та технології виробництва.

? Поміркуймо!

Пригадайте, як розвиток науки й техніки вплинув на початок Великих географічних відкриттів. Подумайте, чи сприяв розвиток наукових знань переходу від натурального до індустріального виробництва.

У містах Західної Європи поступово зароджувалося промислове й торговельне підприємництво. В містах утворилася нова **ринкова економіка**, зорієнтована на виробництво товарів для продажу та отримання прибутку. З бюргерів виросла міська буржуазія, а майже всі ремісники та значна частина селян стали перетворюватись на **найманих робітників**.

! Варто запам'ятати!

Ринкова економіка — це така система господарювання, у якій люди самі вирішують, що виробляти, як це робити та за яку ціну продавати. У ній товари й послуги купують і продають на ринку, а ціни встановлюються залежно від попиту і пропозиції.

Відбулися зміни і в житті села. Частина селян втрачала землю та була змушена переселятись до міста і найматись на мануфактуру. Інша частина — розорювалась і наймалася на роботу до своїх багатших сусідів. Була і меншість, яка збагатилася, працюючи на ринок, та перетворилася на **капіталістичних фермерів**. Тобто на селі також розвивався капіталізм, поширились ринкові відносини, товарне виробництво, оренда землі за гроші, виникли **наймані працівники** — **батраки та сільська буржуазія**.

Отже, економічні, соціальні та політичні передумови, які склалися в провідних країнах Західної Європи у XVI–XVIII ст., підготували сприятливі умови для здійснення індустріальної революції, **переходу від мануфактури до фабрики**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «капіталізм», «ринкова економіка», «торговельний капітал».
2. Як Великі географічні відкриття вплинули на зародження капіталістичних відносин?
3. Назвіть основні передумови розпаду традиційного господарства.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть схему, подану на наступній сторінці. Визначте, як і чому зароджувалися капіталістичні відносини.

III. Мислимо творчо

Розгляньте зображення. На ньому ви можете побачити мануфактуру, нову форму виробництва, що з'явилася в Ранньому Новому часі. Накресліть у зошитах таблицю та порівняйте мануфактури з цехами за такими критеріями: *власник, робітники, розподіл праці, знаряддя праці, конкуренція, кількість і якість продукції, а також ціни.*

§ 30**«АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ» ТА ЇЇ ВПЛИВИ**

Пригадайте. Як відбувалося становлення ринкових відносин? Дайте власне визначення поняттю «революція». Що можна вважати революцією в економіці?

1. ВИРОБНИЧІ РЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ТА «АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ»

У різні періоди історії людства відбувалися революційні зміни у техніці та економіці. Дослідники виділяють три фундаментальні «виробничі революції» і певну кількість таких, які пов'язані із проривами на окремих ділянках науково-технічного прогресу («медична», «військова», «наукова» тощо).

Першу виробничу революцію британський археолог В.-Г. Чайлд охарактеризував як **неолітичну**. Вона була спричинена зміною клімату, збільшенням кількості населення Землі та обмеженістю природних ресурсів. Суть цієї революції полягала у переході від привласнювального господарства (мисливства, збиральництва, рибальства) до відтворювального (землеробства, скотарства). Наслідком цієї революції можна вважати те, що людство почало виробляти продукти.

Найважливішу роль у розвитку цивілізації, яка з'явилася під впливом неолітичної революції, відіграла **поява приватної власності** на природні ресурси і засоби виробництва, а відповідно — **майнової нерівності**. Ускладнилась і соціальна організація суспільства. У спільнотах із більш розвинутою соціальною структурою почалися **державотворчі процеси**. Ці спільноти отримали перевагу перед іншими в боротьбі за територію та ресурси. Так виникли **цивілізації**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфу та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку. Прокоментуйте її зміст.

Перша виробнича революція

Вір-Гордон Чайлд

1. _____

2. _____

3. _____

? _____

Друга виробнича революція зароджувалася в Англії у другій половині XVIII ст. і також була спричинена кліматичними змінами, зростанням населення та обмеженістю кількості землі. До цих факторів додалися нові можливості, створені завдяки Великим географічним відкриттям та «революції цін». Ця революція ознаменувалася заміною ручної праці механізованою та **переходом від мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії**. В історії ця революція більш відома під назвою «**індустріальна революція**» або «**промисловий переворот**». Передували їй важливі зміни в аграрному господарстві, яким продовжувала займатися більшість людства — вони отримали назву «**аграрна революція**».

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфу та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку, подану на наступній сторінці. Прокоментуйте її зміст.

Третя виробнича революція відбувається в наші дні. Спричинений нею технологічний прорив є найбільшим з усіх відомих людству. Вона невід’ємно пов’язана з науково-технічними досягненнями. Ця революція трансформує індустріальне суспільство на якісно нове суспільство, яке часто називають *постіндустріальним*. Зокрема, відбувається «інформаційна революція» — створення принципово нових електронних засобів управління, зв’язку, інформації тощо.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфу та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку. Прокоментуйте її зміст.

2. «АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ» ТА ЇЇ ВПЛИВИ

Як ви вже знаєте, XIV–XVII ст. — період становлення в Європі ринкових відносин. Наприкінці XVIII ст. в більшості розвинених європейських країн розпочалася індустріальна революція, першим етапом якої стала революція аграрна.

Варто запам’ятати!

Аграрна революція — зміни в сільському господарстві у XVIII–XIX ст., основним змістом яких є встановлення капіталістичних виробничих відносин. У цей період відбувся перехід від переважно натурального до товарного виробництва; дрібні селянські господарства були ліквідовані, земля зосередилася в руках великих землевласників; активно запроваджується наймана праця.

У сільському господарстві (спочатку Англії та Голландії) утвердилася нова форма виробництва товарів — **фермерство**, яке стимулювало високі темпи розвитку. По суті козацьке господарство в українських землях теж було фермерським. Почалося запровадження нових культур, невдовзі визначальну роль у харчуванні стала відігравати картопля, вдвічі калорійніша за пшеницю. Скотарство було переведене на стійлове утримання. Розвивалася селекція — покращення традиційних видів рослин та порід худоби і виведення нових. Найбільші доходи давали вівчарство та експорт вовни. Водночас відбувався процес розорення дрібних селянських господарств.

Аграрна революція прискорила розвиток капіталістичних відносин, створила джерело робочої сили для промисловості, забезпечила суспільство сировиною та харчами, пожвавила внутрішню і зовнішню торгівлю. Поліпшення постачання продовольства посприяло збільшенню кількості населення. Загальна кількість населення Європи збільшилась із 125 до 195 млн осіб.

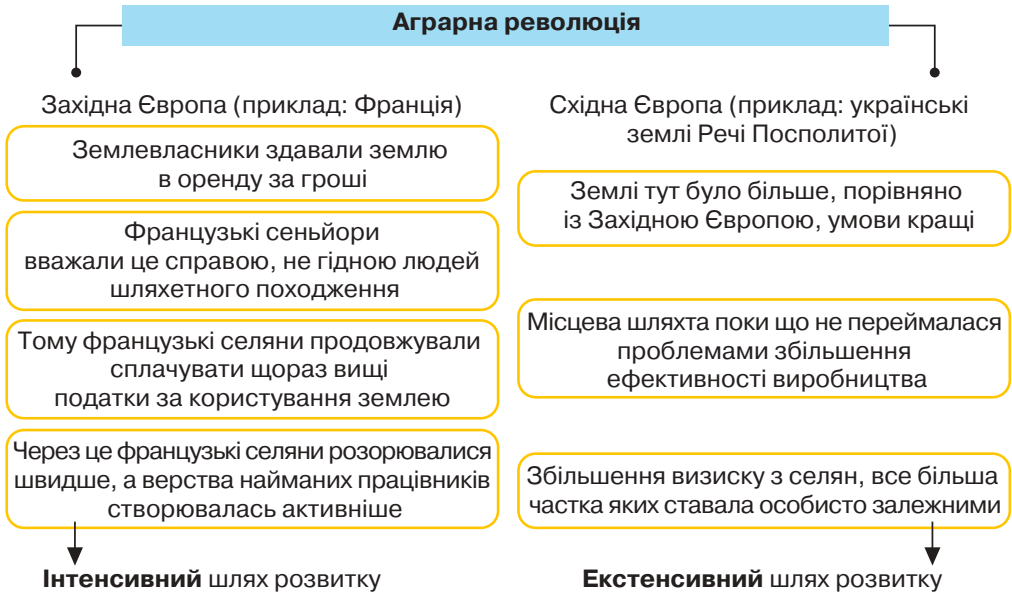
Етапи становлення індустріального суспільства в Англії

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему «Етапи становлення індустріального суспільства в Англії». Прокоментуйте кожен «етап». Які зміни мали відбутися, щоб країна перейшла на етап індустріалізації? Для роботи використовуйте слова-підказки: *винаходи, машинобудування, металургія, фабрика, підприємці, наймані робітники, буржуазія.*

Аграрна революція відбулася у всіх країнах Західної Європи, тільки в різному темпі.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «аграрна революція».
2. Як відбувалася аграрна революція в Англії / Франції? Які особливості вона мала?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації заповніть порівняльну таблицю про відомі вам виробничі революції.

III. Мислимо творчо

За допомогою соціальних мереж зберіть докази, що зараз триває «інформаційна революція». На основі дослідження створіть короткий чекліст.

§ 31

«ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ». МАНУФАКТУРА І ФАБРИКА

Пригадайте. Які виробничі революції вам відомі? Що таке мануфактура?

У XVI–XVIII ст. світ залишався переважно аграрним за характером господарства. Людина була нерозривно пов'язана з природою та

залежала від того, що зможе виростити на землі. Попри всі позитивні зміни і винаходи продуктивність сільського господарства була невисокою — воно ґрунтувалося на ручній праці селян. Ручним залишалося і виробництво промислових товарів, як у ремісничій майстерні, так і на мануфактурі.

Буржуазія
(Р. Кортес, 1855 р.)

- Продуктивність праці на мануфактурах була значно вищою, ніж робота звичайного ремісника
- ↙ Кошти, які спрямовували на виробництво, ставали капіталом та швидко приносили прибуток
- ↙ Банкіри, лихварі, торговці, власники мануфактур поступово утворили нову соціальну верству — буржуазію
- ↙ Саме буржуазія стала активною рушійною силою перетворень у суспільстві, першими підприємцями, які прагнули якісно нових змін в економіці, науці, техніці
- ↙ Селяни залишалися без землі (розорювалися)
- ↙ Перетворилися на найманих робітників

1. ВІНАХОДИ В НАУЦІ І ТЕХНІЦІ

У другій половині XVIII ст. європейські вчені здійснили низку винаходів, які сприяли початку індустріальної революції та заклали основу для якісних змін у промисловості країн Західної Європи. Джерелом для них стала розроблена англійським ученим Ісааком Ньютоном теорія механіки — розділу фізики, який вивчає механічний рух у просторі та рівновагу фізичних тіл.

Застосування технічних винаходів у виробництві дали змогу створити новий тип промислового підприємства — *фабрику*.

Таблиця
«Найважливіші
винаходи
та їхнє
значення»

qr.orioncentr.com.ua/dgOpU

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/RTwa1

За допомогою QR-коду або покликання, поданих на наступній сторінці, перегляньте відео з циклу «Одна історія» — «Як промислова революція вплинула на життя людей». Подумайте, чому свій початок індустріальна революція бере саме в Англії.

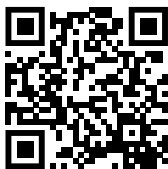

Відео «Одна історія. Як промислова революція вплинула на життя людей» (ютуб-канал «24 канал»)

Варто запам'ятати!

Фабрика (завод) — промислове підприємство, засноване на машинному (механізованому) виробництві.

Думки
істориків

qr.orioncenter.com.ua/Oil4Z

2. ПОЧАТОК «ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Індустріальна революція починається майже одночасно у двох найбільш прибуткових галузях — виробництво сукна й бавовни та видобуток вугілля і виробництво металу. Перша текстильна фабрика була побудована у 1771 р. Вона використовувала водяні колеса як двигуни. За XVIII ст. видобуток вугілля тільки в Англії збільшився у чотири рази. Зі свого боку, парові двигуни дали змогу створити помпи для відкачування ґрунтової води та зробити вугільні копальні більш глибокими. Вугілля відкрило шлях до розвитку металургії — якщо у 1760 р. англійські заводи виробили 30 тис. тонн чавуну, то у 1806 р. ця кількість становила 244 тис. тонн.

На початку 1780-х рр. парові двигуни почали використовувати на текстильних фабриках. Це призвело до зростання темпів виробництва утричі за десять років. У 1815 р. Англія виробляла стільки ж металу, вугілля і тканини, як уся решта Європи.

Варто запам'ятати!

Індустріальна (промислова) революція — перехід від ручної праці до механізованої; від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського; створення нових соціальних верств — буржуазії, найманих працівників та інтелігенції.

Використання на заводах і фабриках машин не тільки пришвидшило виробництво товарів, але й зробило їх досить дешевими. Власники фабрик і заводів займалися організацією виробництва, виготовляли товари і шукали шляхи для їх вигідного збуту (продажу). Машини необхідно було обслуговувати і ремонтувати, а тому з'явилася потреба і в нових професіях — техніках та інженерах. Усі ці фактори свідчили про *індустріальну революцію* — впровадження машин, появу машинної промисловості на новому типі підприємств — заводах і фабриках.

Зміни сталися в соціальній структурі суспільства з появою підприємців і найманих робітників, а також «верстви освічених» — *інтелігенції*. Почало формуватися нове суспільство — **індустріальне**, або **модерне**.

Поміркуймо!

Прокоментуйте слова британського історика Ієна Мортимера, «...промислова революція XVIII ст. мала «колумбівський ефект» — вона не лише назавжди змінила стан речей, але і показала людям шлях до майбутнього».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «індустріальна революція», «мануфактура», «наймані робітники», «буржуазія».
2. Як пов'язані між собою аграрна та індустріальна революції?
3. Які технічні винаходи сприяли початку індустріальної революції?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть особливості роботи на мануфактурі і на фабриці. Методом сторітелінгу укладіть коротку історію «Один день із життя працівника мануфактури / фабрики». Представте свої історії в класі.

III. Мислимо творчо

qr.orioncentr.com.ua/vEvpc

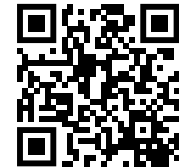
За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену «Винаходи в текстильній промисловості у XVIII ст.». Створіть власний творчий проект «Винаходи XVIII століття, які змінили світ». Представте результати роботи у вигляді інфографіки / колажу / подкасту тощо.

§ 32

ПРОЦЕС УРБАНІЗАЦІЇ. МІСТА У РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

qr.orioncentr.com.ua/AME30

§ 33

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3: «ЕКОНОМІКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

qr.orioncentr.com.ua/XiTXM

§ 34

УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ЕКОНОМІКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

qr.orioncentr.com.ua/wDpDa

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА

СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 35

ПРОЦЕС МОДЕРНІЗАЦІЇ — РУЙНУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА. НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВЕРСТВИ

Пригадайте. Які зміни відбулися в європейському суспільстві на межі Середньовіччя і Раннього Нового часу?

Думки істориків

qr.orioncentr.com.ua/53sg5

Суспільство, яке існувало від виникнення людства, історики називають *традиційним*. Століттями його основні риси залишалися незмінними — господарство було натуральним, а знаряддя праці — ручними. Суспільство ділилося на стани, держава уособлювалась монархом, світогляд людей визначався релігією. У XVI ст. в Європі почався тривалий і складний *процес модернізації*, завдяки якому цей регіон здобув світове лідерство.

Варто запам'ятати!

Модернізація — процес переходу від традиційного аграрного суспільства до модерного й індустріального, який тривав протягом XVI–XX століть.

1. СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Модернізація суспільства охоплює поступові та глибокі позитивні зміни, прогрес в економіці, політиці, соціальній і культурній сферах.

Економічна модернізація передбачає вдосконалення процесу виробництва.

Економічна модернізація

- Зростання спеціалізації та поділу праці
- Застосування нових видів енергії
- Запровадження наукових досягнень і технічних винаходів у виробництво
- Здійснення раціонального управління підприємствами

Модернізація стала чинником розвитку **товарного виробництва** та **панування товарно-грошових (ринкових) відносин** у суспільстві, що призвело до розвитку **капіталізму**.

Складові економічної модернізації

- Заміна мускульної енергії людини або тварини неживими джерелами енергії, такими як пара, електрика, нафтопродукти
- Заміна ручних знарядь праці машинами і запровадження машинних технологій виробництва
- Зростання промисловості і торгівлі та перетворення їх на провідні галузі господарства

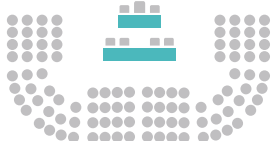
Політична модернізація передбачає створення певних політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі населення у владних структурах і впливу громадян на ухвалення конкретних рішень.

Складові політичної модернізації

- Створення системи політичних органів та інститутів, виникнення і зростання державної бюрократії
- Розширення сфери дії та підвищення значення права
- Створення сучасної суверенної держави та посилення її ролі у суспільстві
- Зростання кількості громадян — осіб з політичними і громадянськими правами, розширення залучення до політичного життя різних соціальних груп та індивідів

Політична модернізація

- Поява в Європі перших централізованих держав
- Встановлення парламентської форми правління
- Поява політичних партій та рухів
- Становлення правової держави та розвиток демократії

Соціальна модернізація передбачає формування суспільства з гнучкою соціальною структурою. Таке суспільство виникло на основі ринкових відносин, правової системи, що регулює відносини власників, і розширення політичної демократії.

Складові соціальної модернізації

- Зростання кількості соціальних груп та створення можливості переходу індивіда однієї групи до іншої
- Визначення належності до певної соціальної групи не за народженням, а за матеріальним становищем та місцем людини у процесі виробництва

Складові соціальної модернізації

- Формальна система регулювання соціальних відносин на основі писемного права, законів, положень, договорів тощо

- Зменшення ролі релігії та набуття суспільством світського характеру

Соціальна модернізація сприяла появі ранньомодерних та модерних націй, громадянського суспільства та соціальної держави.

Культурна модернізація передбачає формування світської культури, що базується на усвідомленні цінностей прогресу, удосконалення, ефективності і вільного вираження особистих можливостей і почуттів, а також на розвитку індивідуалізму.

Складові культурної модернізації

- Поширення грамотності та світської освіти, усвідомлення цінності освіти

- Зростання значення науки і технологій

- Розширення сфер інтересів людини

- Виховання людини, здатної пристосовуватися до постійно мінливих проблем і потреб суспільства

Культурна модернізація

- Почалася з Реформації та Контрреформації
- Важливими її етапами були пізні Відродження, доба Просвітництва
- Пов'язана із розвитком сучасної природничої науки (з XVII ст.)
- Пов'язана із розвитком гуманітарних наук (XIX–XX ст.)
- Відбулося зменшення ролі традиційних цінностей (сім'ї, релігії, моралі)
- Звільнення людської поведінки від влади традицій
- Утворення масової культури та національних культур

2. ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

У XVI ст. традиційний устрій селянського життя зазнав змін. Селяни володіли знаряддями праці, житлом, худобою для роботи, але не мали власної землі. Щоб отримати землю, вони виконували роботи з обробки полів землевласника або віддавали частину продуктів свого господарства. З часом вільних земель у Західній Європі майже не залишилося, переходити селянам не було куди, і закріплення їх на зем-

лі втратило сенс. Це спонукало власників повернути селянам особисту свободу. Винятком були країни Східної Європи, зокрема і українські території, де вільної землі було багато, а населення мало.

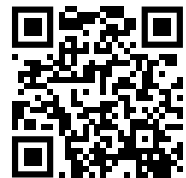

- Між селянами і землевласниками склалися **нові економічні відносини**
- Земля стала предметом оренди, за яку треба було сплачувати гроші
- Селяни перетворилися на самостійних господарів, які виробляли продукцію на продаж
- Одні селяни багатіли, інші бідніли і розорявалися — **почалося майнове розшарування селянства**

На початку XVI ст. найбагатшим прошарком у європейських містах було купецтво, яке нагромадило значні статки завдяки міжнародній торгівлі. Купецтво вкладало кошти в різноманітні банківські операції. Водночас у містах Європи з'явилися *біржі* та *банківські контори*. *Купці й банкіри поступово перетворилися на одну з найвпливовіших верств суспільства*. Разом з тим вони залишалися представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духовництва та аристократії, мусив сплачувати податки.

Збільшення серед населення Європи й колоній попиту на різноманітні вироби стало поштовхом до створення нових великих підприємств — *мануфактур*. Після цього у суспільстві сформувалися нові соціальні верстви — *наймані працівники* та *буржуазія*.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/BuWt7

Відповідно до галузі підприємництва можна виділити такі групи буржуазії:

- промислові капіталісти, які мали підприємницький дохід;
- банкіри або рантье, які отримували відсоток за капітал;
- торгові капіталісти, які мали торговий прибуток;
- землевласники, які отримували орендну плату за землю.

Разом зі своїм зміцненням буржуазія почала прагнути не тільки економічного зростання, а і впливу на здійснення політичної влади в державі. З XVI ст. відбувся вихід буржуазних рухів на політичну та міжнародну арену, що втілювалося в низці революцій: Нідерландська (XVI ст.), Англійська (XVII ст.), Американська, Велика французька (XVIII ст.) тощо. Буржуазні революції у різних країнах змінили традиційний суспільний устрій на модерний, де клас буржуазії став панівним. Значний вплив та престиж у суспільстві отримала ще одна соціальна група — *інтелігенція*, яка складалася з юристів, лікарів, науковців, інженерів, викладачів тощо. Поступово політичний вплив цієї верстви ставав більшим.

• ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ •

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «модернізація», «буржуазія», «наймані робітники».
2. За допомогою матеріалів параграфа заповніть у зошиті або нотатнику таблицю:

Тип модернізації суспільства	Основні складові	Впливи і наслідки
------------------------------	------------------	-------------------
3. Які зміни у становищі різних груп населення відбувалися протягом XVI ст.?
4. Які групи буржуазії вам відомі? Що їх об'єднує / розрізняє?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть процеси, які сприяли / заважали модернізації суспільства. Проведіть дебати на тему: «Суспільна модернізація — крок вперед чи руйнування традиційного ладу?».

III. Мислимо творчо

1. Уявіть себе представником / представницею суспільства XVI ст. Складіть коротку розповідь методом сторітелінгу «Один день із життя буржуазії / інтелігенції / селянина». Скористайтеся матеріалами параграфа та додатковими джерелами інформації.
2. Скориставшись QR-кодом або покликанням, прочитайте «Історичну довідку» і висловіть свою думку про те, як змінилася роль торговців, лихварів та банкірів унаслідок модернізації суспільства. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся більше про родину Фуггерів. Складіть історичну довідку про їхню діяльність для української «Вікіпедії».

Історична довідка

qr.orioncentr.com.ua/vXCCr

§ 36

КОЗАЦТВО — ВІД СПІЛЬНОТИ ФРОНТИРУ ДО НОВОГО СУСПІЛЬНОГО СТАНУ

Пригадайте. Яким був устрій Запорозької Січі? Коли і за яких обставин було створено реєстрове козацтво? Які права за ним визнавалися державою?

На початок 90-х років XVI ст. українське козацтво оформилося як самостійна сила, яка мала власні права та інтереси, власну символіку та окрему свідомість. Ця свідомість була становою — *козаки прагнули наблизитися до шляхти та отримати її привілеї*. З іншого боку, поповнення козацтва здійснювалось переважно з простонародного середовища. Реєстрові козаки стали своєрідною «*козацькою аристократією*», але в умовах фронтиру різниця між реєстровцями та нереєстровим козацтвом була нечіткою.

1. ПОЧАТОК ПЕРЕТВОРЕННЯ КОЗАЦТВА НА СУСПІЛЬНИЙ СТАН

Значний відсоток жителів українського прикордоння становили **міщани**. На початку XVII ст. приблизно 60 % населення тут жило у невеличких містах-фортецях. За переписами, приблизно третину міського населення становили козаки

До козацтва долучались і **селяни**, які приходили на Південь, намагаючись отримати від власників земель «**слободи**» — тимчасове звільнення від оподаткування і повинностей задля освоєння нових земель. Коли термін «слобод» завершувався, дехто з них рухався далі у степ і долучався до козацьких ватаг

Але ядром козацтва були так звані панцирні **бояри**. Ці вояки не мали шляхетського походження, але їхньою головною особливістю була пам'ять про отримані від великих князів права. Отже, в XVI ст. в українських землях склалася верства населення, яка **не була селянством, несла військову повинність, пам'ятала про старі привілеї від великих князів, проте не мала фактичних прав і гарантій з боку держави**.

Перед козацтвом постала *необхідність зафіксувати себе в соціалній структурі держави як певний привілейований стан*, єдиним обов'язком якого була військова служба.

Таким чином, від виникнення козацтва треба говорити про існування *окремої групи населення*, об'єднаної способом життя та спільними інтересами. А з появою реєстрового війська козацтво фактично почало перетворюватись на соціальний стан. Офіційно уряд Речі Посполитої не визнавав за козаками такого статусу — саме це було причиною всіх конфліктів козаків з державою.

2. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ.

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

Українське козацтво утворилося в умовах слабо централізованої держави. Це сприяло його перетворенню на потужну силу. У другій половині 80-х років XVI ст. збільшилася кількість козацьких походів на володіння Османської імперії, яка у відповідь почала погрожувати Речі Посполитій війною. У 1590 р. сейм Речі Посполитої був вимушений запровадити нові умови козацької служби. На кордоні дозволялося утримувати одностисячне реєстрове козацьке військо, яке повинне було не тільки боронити кордони, а й стримувати від походів до османських володінь решту козаків. Для цього передбачалося будівництво фортеці на середньому Дніпрі, але коштів на це не знайшлося.

Поміркуймо!

Що визначало відносини між козацтвом і королем Речі Посполитої? Подумайте, в яких випадках козаки мали більше шансів домогтися визнання своїх прав і вольностей. Як, на вашу думку, сприймав польський король козаків-реєстровців та нереєстрових козаків?

Тим часом почалися конфлікти козаків із землевласниками-магнатами через їхні намагання розширити свої землі, використовуючи козацькі «уходи» та маєтки дрібної шляхти. Разом з претензіями козаків на визнання їхніх станових прав це призвело до перших козацьких повстань у 1591 та 1594 рр. Їх придушення зі свого боку призвело до скасування низки привілеїв, раніше наданих реєстровцям.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/qVndw

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте випуск програми «Козацька звитяга-2. Випуск № 5 (40). Історія. Повстання Косинського і Наливайка». Що ви дізналися про передумови і наслідки козацьких повстань кінця XVI ст.?

На початку XVII ст. відносини козаків з польським урядом покращились — Річ Посполита потребувала допомоги козацького війська в ході війн з Московським царством, особливо під час походу королевича Владислава на Москву у 1618 р. Козацьке військо у цьому поході очолив талановитий лідер — гетьман реєстрового козацтва **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Гетьман вирішив не брати Москву, бо після захоплення її передмість московити вже погодилися на перемовини. Війна мала позитивні наслідки для українських земель — до Речі Посполитої було повернуто Чернігівщину та Новгород-Сіверщину. До того ж у майбутнього короля Владислава сформувався прихильне ставлення до козацтва і Сагайдачного.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться репродукцію картини. У центрі з піднятою рукою зображений гетьман Сагайдачний. Дізнайтеся, яку подію зобразив автор картини і яку роль у композиції відіграла постать гетьмана Петра Сагайдачного. Які історичні події стали основою для написання картини?

Відео «Козацька звитяга. Випуск № 23. Історія. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» (ютуб-канал «Козацька звитяга»)

Смерть Ходкевича (Франциск Смуглевич, 1621 р.)

qr.orioncentr.com.ua/3leq5

Водночас тривали походи козаків на Чорному морі. Їхні флотилії, що склалися з легких і маневрових *човнів-чайок*, стали грізною силою.

▶ Похід на **Варну**

1615,
1617 рр.

Козацькі загони доходили до **Стамбула**

▶ Похід на **Очаків**

▶ Походи на **Кілію, Ізмаїл та Аккерман**

1620 –
1621 рр.

Хотинська війна між Річчю Посполитою і Османською імперією. Війна почалася нищівною поразкою польсько-козацького війська під **Цецорою** восени 1620 року. Але у 1621 р. під Хотиним вдалося переломити хід війни та розгромити армію турецького султана Османа II. Вирішальну роль у перемозі відіграло 40-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним

▶ Напад на османську фортецю **Синоп**

▶ Під керівництвом Сагайдачного відбувся похід на **Кафу**, де був захоплений найбільший в Європі ринок невольників, а потім напад на османський порт **Трапезунд**

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/IF7XQ

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео із серії «Козаки», 5 серія. Скориставшись додатковими джерелами інформації, виконайте творчий проект: «Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний: між королем і Січчю».

3. КОЗАЦЬКИЙ СТАН ТА ЙОГО БОРОТЬБА ЗА СТАНОВІ ПРАВА

У міру свого зростання та посилення козацтво вимагало більше нових привілеїв і поступок від уряду. У 1625 р. уряд взявся його приборкувати. Після низки сутичок була укладена *Куруківська угода*, що впорядкувала визнані урядом козацькі права і привілеї

та збільшила козацький реєстр до 6 тис. осіб. з поділом на 6 полків, за кожним з яких закріплювалася певна самоврядна територія.

Нова ситуація закріпила відмінності і протиріччя між запорожцями та городовими козаками. **Міські козаки** були заможнішими, частіше потрапляли до реєстру та були схильні до компромісів із владою. **Запорожжя** стало осередком козацької бідноти та уособленням соціального протесту. На кінець 30-х років XVII ст. **козацтво остаточно перетворилося на окремий соціальний стан зі своїми правами і привілеями**. Його відносини з державою були складними.

Відносини козацького стану з державою

Питання статусу і прав козацького війська

↓

Проблема самочинних походів козаків на Османську імперію, Крим, Молдову, що створювали загрози для держави

↓

Заборони здійснювати походи на сусідів призводили до збільшення небезпеки внутрішнім землям Речі Посполитої, на яких козацькі загони починали грабувати місцеву шляхту та підбурювати до бунту міщан і селян

Постійні затримки виплат

↓

Гроші уряд майже ніколи не міг сплатити вчасно і у повному обсязі — саме це давало поштовх майже всім козацьким повстанням

↓

Подібною була і проблема забезпечення козацтва харчами та зимовими квартирами у період між походами, невиконання цих зобов'язань урядом спонукало козаків до грабунку

- ▶ Вимога самоврядування та виборності козацького гетьмана
- ▶ Право на окрему юрисдикцію та власні суди
- ▶ Економічні привілеї: виключні права на мисливство і рибальство, привілеї на торгівлю, визнання прав на спадок майна померлого родича
- ▶ Вимога успадкування козацьких прав нащадками козака
- ▶ Козацтво вважало себе спадковим станом воїнів-землевласників

Уряд намагався обмежити цей новий стан чисельно. Згідно з Ординацією Війська Запорозького 1638 р., козакам заборонили жити у містах (за винятком Корсуня, Черкас і Чигирин) і володіти там майном. Міщанам було заборонено вступати до козацького війська, записувати до нього своїх синів та віддавати дочок за козаків. Це була спроба припинити **покозачення** міщан та обмежити кількість реєстрових козаків. Але, з іншого боку, держава потребувала дешевого і боєздатного війська. Отже, початок кожної війни супроводжувався обіцянками оплати та розширення привілеїв, а кожне завершення війни — намаганнями зменшити козацький реєстр, не заплативши обіцяного.

Козаки, у свою чергу, користувались кожною війною для збільшен-

ня реєстру та розширення своїх прав, посилаючись на привілей Стефана Баторія. Одного разу надані їм привілеї вони вважали чинними назавжди. Як військовий стан козацтво мало претензії на шляхетський статус, у 1632 р. воно навіть вимагало своєї участі у виборах короля Речі Посполитої.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, уряд і шляхта Речі Посполитої відмовлялися визнавати шляхетські права за козацтвом?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Зіграйте в історичне лото. Поєднайте дати і події.
2. Якими були причини та наслідки козацьких походів початку XVII ст. ?
3. Стисло схарактеризуйте постать гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Якою була його роль в подіях Хотинської війни?

Поразка польсько-козацького війська під Цецорою

1625 рік

Битва під Хотином

1618 рік

Укладення Куруківської угоди

1620 рік

Похід королевича Владислава та козацького війська на Москву

1621 рік

II. Обговорюємо у групі

1. **Об'єднайтеся в групи.** Обговоріть, якими були відносини козацького стану з урядом Речі Посполитої. Проведіть у класі дебати на тему: «Боротьба козацтва за свої права: революція чи шантаж?».
2. **Об'єднайтеся в пари.** Оберіть будь-який похід козаків під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та за допомогою додаткових джерел інформації і QR-коду створіть мапу знань, відобразивши хід та наслідки обраної події.

Онлайн-ресурс для створення мапи знань

qr.orioncentr.com.ua/WEBLo

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністом / хроністкою короля Речі Посполитої на початку XVII ст. Як би ви описали відносини з козацтвом з погляду королівської влади? В описі врахуйте такі пункти:

- 1) ставлення до козацтва як військової сили;
- 2) ставлення до козацтва як до соціального стану;
- 3) ставлення до козацтва як до підданих корони.

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ. ПРОТЕСТАНТИЗМ

Пригадайте. У чому полягали причини появи середньовічних єресей та основні вимоги їх прибічників? Чому виникла криза католицької церкви у XIV–XV ст.?

Наприкінці XIV — на початку XV ст. у Європі розгорнувся релігійний рух, учасники якого виступали за *реформу католицької церкви, покращення її організації та викорінення зловживань духовництва*. Критики самого католицького віровчення спочатку у цьому русі не було. У німецьких землях уже у XV ст. він отримав назву *Реформація*.

Варто запам'ятати!

Реформація — рух за зміни всередині католицької церкви, переосмислення її ролі у суспільстві.

1. РЕФОРМАЦІЯ У НІМЕЧЧИНІ. ЛЮТЕРАНСТВО

На початку Раннього Нового часу релігія все ще була насамперед світоглядом, способом життя, вона пояснювала сенс існування людини. Тому не дивно, що ключовим для багатьох християн стало питання про *індульгенції* — видані від імені Папи Римського грамоти про відпущення гріхів. Поширилась практика відпущення гріхів за певну суму грошей, внесених грішником на потреби церкви або благодійність. Ціна індульгенції залежала від тяжкості гріхів.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/D2q09

Намагання купити спасіння душі за гроші викликало збурення у відданих християн. 31 жовтня 1517 р. професор Віттенберзького університету, чернець **Мартін Лютер** оприлюднив «*95 тез проти продажу індульгенцій*». Далі свою справу зробило книгодрукування — вже за два тижні тези стали відомими у всій Німеччині.

Щоб зрозуміти Божі настанови, кожен християнин має читати Біблію та може навіть трактувати її на власне розуміння, натхненне Святим Духом

Богослужіння має бути спрощеним та відбуватися зрозумілою вірянам місцевою мовою

Церква має стати «дешевою» — відмовитись від багатства і пишності обрядів

Провідник релігійної громади — пастор — є просто помічником у тлумаченні Біблії

Такі ідеї були спричинені загальним падінням авторитету Церкви та зростанням у сульспільстві відчуття індивідуалізму

ІДЕЇ ВЧЕННЯ МАРТИНА ЛЮТЕРА

Людські гріхи вже спокуті жертвою Христа, тож тільки Бог може прощати гріхи людині і тільки за умови щирого каяття

Відтак віряни мали керуватися тільки Божими настановами, викладеними у Святому Письмі (Біблії)

Врятувати свою душу можна лише відданою вірою в Бога та беззаперечним прийняттям його волі

Зайвим є культ святих, вшанування ікон та інших зображень

Людину може врятувати тільки віра, а не паломництва, пожертви чи індульгенції

Не потрібна і сама Церква — спасіння дається Богом на його розсуд. Посередники йому не потрібні

Католицька церква намагалась реагувати — Папа Лев X видав буллу (грамоту), у якій погрожував Лютеру відлученням від церкви. Лютер публічно спалив буллу та оголосив Папу Антихристом.

Католицька церква

Папа Лев X своєю буллою оголошує анафему — відлучення Лютера від церкви

Лютера викликають на суд у м. Вормс

На запитання, чи зрікається він своїх хибних поглядів, Лютер мужньо відповів: *«На цьому я стою й інакше я не можу».*

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/5qVd4

1. За допомогою QR-коду або покликання перегляньте короткий відеоролик від DW Ukraine «500 років Реформації: як Мартін Лютер змінив церкву?». Критично оцініть відео. Які історичні факти ви дізналися? Чому, на вашу думку, сучасні студенти-протестанти називають у своїй пісні Мартіна Лютера «босом з Віттенберга»? Що ви можете сказати про ставлення сучасних європейців до постаті Лютера після перегляду відео?

2. Розгляньте репродукцію картини, подану на наступній сторінці. Як поставилися прибічники Лютера до його вчинку — спалення папської булли? Які наслідки, на вашу думку, могли бути для самого Лютера?

Відео «500 років Реформації: як Мартін Лютер змінив церкву?» (ютуб-канал «DW Ukraine»)

Мартін Лютер спалює папську буллу (Карл Фрідріх Лессінг, 1520 р.)

Прибічники вчення Лютера почали називати себе *лютеранами*. Серед них були впливові німецькі князі та багато дрібних лицарів. Усі вони прагнули звільнитися від диктату Церкви та відверто зазіхали на її землі й майно. Імператор же був відданим католиком.

На пряме покарання єретика імператор не наважився, але заборонив учення Лютера і піддав його переслідуванням.

Притулок Лютеру надали князі, частина з них уже почала запроваджувати у своїх володіннях реформи: закривати монастирі, скасовувати поклоніння іконам і культ святих, конфісковувати церковні землі. У 1529 р. частина німецьких князів і представників міст підписали *протест* проти рішення імператора про заборону нововведень — звідси пішла назва *протестанти*.

Намагання Лютера *реформувати* католицьку церкву призвело до її розколу та появи нового, третього, напрямку в християнстві — *протестантизму*.

2. ПОШИРЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ

Свободу віри протестанти сприйняли як свободу від будь-якої влади взагалі. Сповідування віри, на їхню думку, мало визначатись не володарями, а громадою християн або кожним вірянцем особисто.

З релігійних настанов робилися політичні висновки. У 1524 р. виступили німецькі селяни.

Селянська війна 1524–1525 рр.

Томас Мюнцер

Свою боротьбу проти посилення соціального гноблення вони вели з гаслом Реформації про необхідність повернення до ідеалів справжнього християнства

- Вимоги **соціальної рівності** як здійснення настанов Христа;
- Встановлення **Царства Божого на Землі**, у якому не буде нерівності, станів і навіть власності;
- Прагнули **релігійних свобод, зменшення повинностей** та повернення відібраних земель

Селянська війна, не підтримана містами та лицарями, була жорстоко придушена.

Німецькі князі утримали владу і залишилися єдиною реальною силою в Німеччині. Вони поділилися на прибічників і ворогів Реформації та вели між собою запеклу боротьбу, яка закінчилась у 1555 р. *Аугсбурзьким релігійним миром*. Був ухвалений принцип: «*Чия влада, того і віра*». Відповідно, залежно від позиції володаря, німецькі землі поділилися на «протестантські» і «католицькі». Верховенство держави над Церквою було встановлене навіть у католицьких князівствах, а надії на єдність імперії підірвані остаточно. Саме це спонукало ревного католика Карла V зректися імперського престолу.

3. ІНШІ НАПРЯМИ ПРОТЕСТАНТИЗМУ

Лютеранство було першим, але не єдиним різновидом протестантизму. У Швейцарії ідеї Лютера підхопив та розвинув **Жан Кальвін**, який заснував ще один напрям протестантизму — *кальвінізм*.

В Женеві Кальвін встановив справжню релігійну диктатуру. Обраний релігійною громадою орган управління — *консисторія* — керував життям міста, контролюючи навіть світську владу. Були заборонені розваги, ігри, музика, носіння прикрас та дорогого одягу. Женева перетворилася на сумне місто, де люди ходили в темному одязі, співали псалми та боялися гніву Божого.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/nREeV

Душі людей ще до створення Всесвіту вже були приречені Богом або до спасіння, або до загибелі

Ніхто з людей не може знати свого приречення, але протягом життя кожна людина отримує від Бога знаки про свою долю

Якщо людина успішна в своїх земних справах, то це вказує на її обраність, якщо ні — то треба докладати більше зусиль для досягнення успіху

Людина має тяжко працювати не заради прибутку як такого, а заради того, щоб мати надію на спасіння душі

ЖАН КАЛЬВІН

Кальвінізм сприяв утвердженню нових цінностей у суспільстві. Якщо раніше купці й банкіри, здобуваючи прибуток, відчували свою гріховність, то тепер вони через це переконувалися у власній обраності. З'явилися люди, впевнені в собі, працелюбні, заощадливі, скромні за способом життя і вкрай нетерпимі до інакодумців.

Іншим шляхом розвивався протестантизм в Англії. Король Генріх VIII Тюдор спочатку ставився до Реформації негативно та переслідував протестантів. Конфлікт з Папою виник у короля

через його бажання розлучитися з дружиною, родичкою імператора Карла V, Катериною Арагонською, та одружитися на фрейліні Анні Болейн. Не бажаючи псувати відносини з імператором, Папа дозволу на це не дав. Тоді Генріх VIII вирішив розірвати відносини з католицькою церквою — у 1534 р. парламент ухвалив *Акт про супрематію (верховенство)*, за яким король став очільником нової *англіканської церкви*.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему. Порівняйте католицьку та англіканську церкви. Чи всі підтримували нову церкву? Які верстви населення, на вашу думку, були зацікавлені у збереженні католицької церкви?

Англіканська церква

- Главою церкви є король
- Богослужіння — англійською мовою
- Заборона ікон
- Заборона продажу індульгенцій
- Церква має бути дешевою

Спільне

- Збереження церковної ієрархії
- Обряд хрещення

Католицька церква

- Главою церкви є Папа Римський
- Богослужіння — латинською мовою
- Шанування ікон
- Продаж індульгенцій
- Необхідність існування монастирів, проведення богослужінь

Англіканська церква стала «серединним шляхом» між католицизмом і рештою протестантських течій. Тут збереглися священники, церковна ієрархія на чолі з архієпископом Кентерберійським, але порядок богослужіння був протестантським. Духівництво отримувало платню від держави, а сама церква була поставлена під державне управління. Таке становище влаштовувало не всіх: опозицію склали англійські кальвіністи — *пуритани* (від лат. «чистий»), які вимагали більш рішучого реформування церкви. Але з боку держави вони зазнавали переслідувань, багато з них мусили втікати до колоній у Північній Америці.

4. КОНТРЕФОРМАЦІЯ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Католицька церква мусила оборонятися. Посилилась активність Святої інквізиції, був створений верховний інквізиційний трибунал у Римі. В 1553 р. був запроваджений «Індекс заборонених книг», до якого належали книги, заборонені для читання католиками. Посилилися репресії проти єретиків. Рух усередині католицької церкви за її зміцнення та боротьбу з протестантизмом отримав назву *Контрреформація*.

Ігнатій Лойола

- В 1540 р. заснував новий чернецький орден «Товариство Ісуса», який інакше називали **Орденем єзуїтів**

Єзуїти мали зректися родини, батьківщини та служити тільки Ордену, виконуючи будь-які розпорядження, незалежно від їх законності чи моральності

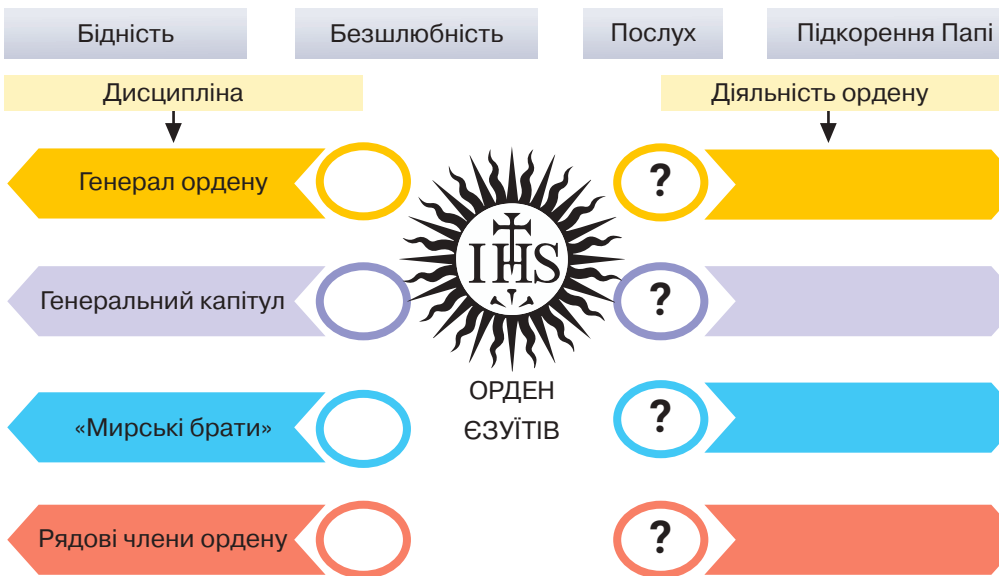
- Вплив через освіту
- Створювали **колегіуми** — школи, куди приймали дітей представників усіх станів і релігійних напрямків

Єзуїтські колегіуми швидко стали найкращими навчальними закладами в Європі — рівень викладання тут був дуже високим

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/msQ1X

За допомогою QR-коду перегляньте відео від каналу «Нова школа» на тему «Реформація і Контрреформація. Крок 11. Орден єзуїтів». Скористайтесь набутими знаннями і за допомогою матеріалів параграфа доповніть інфографіку.

Боротьба з Реформацією потребувала певного реформування самої католицької церкви. У 1545 р. у місті Тренто був зібраний **Триденський Собор**, який з перервами тривав до 1563 р.

Поміркуймо!

Чи можна назвати Контрреформацію «католицькою Реформацією»?

В результаті Реформації і Контрреформації *церковна єдність Західної Європи була зруйнована*. Атмосфера загального релігійного неспокою призвела до того, що будь-які політичні чи суспільні конфлікти XVI–XVII ст. мали релігійне забарвлення, а це їх додатково загострювало. Віра перестала бути традиційною, успадкованою від дідів та батьків, вона поступово ставала справою особистого вибору людини.

● **ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ** ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «Реформація», «Контрреформація», «протестантизм», «лютеранство», «пуритани».
2. Заповніть таблицю у зошиті або нотатнику:

Релігійна течія	Представник	Основні ідеї (вчення)
-----------------	-------------	-----------------------

3. За яких умов виникла англіканська церква? Чим вона відрзнялася від католицької? Хто її підтримував / не підтримував?
4. Коротко схарактеризуйте зміст і наслідки підписання Аугсбургського релігійного миру.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Проведіть у класі дебати між представниками / представницями прихильників учення Мартіна Лютера та Томаса Мюнцера. Висловте аргументи «за» і «проти» реформування католицької церкви з позиції обох сторін.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе хроністом / хроністкою короля Генріха VIII Тюдора. Напишіть коротку замітку у хроніку «Як з'явилася англіканська церква».

§ 39

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРЕФОРМАЦІЯ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Пригадайте. Які верстви населення і з яких міркувань підтримали Реформацію в країнах Західної Європи? Які відмінності існували між православною та католицькою церквами?

Реформація швидко поширювалася країнами Європи. На землях Речі Посполитої вона мала свої особливості, спричинені, по-перше, особливостями самої держави, а по-друге, наявністю тут крім католиків і протестантів великої кількості **православних**, більшість з яких жила в українських землях.

1. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРЕФОРМАЦІЯ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

У 30–40-х рр. XVI ст. Реформація досягла теренів Речі Посполитої. Поширились вона тут у формі кальвінізму та його відгалужень (соцініанства та аріанства). Протестантами ставали переважно представники шляхти і магнатських родів. Набагато обережніше до протестантизму ставились міщани, які боялися свавілля шляхти і були більш схильні до підтримки католицької держави. Зовсім не підтримали Реформацію селяни — для них протестантизм був чужою та незрозумілою «панською церквою». Серед української шляхти протестантів було небагато, але в дивний спосіб саме **реформаційні ідеї вона використала як засіб оновлення православної церкви.**

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій:

«Протягом XVI ст. в Західній і Центральній Європі релігія невинно перетворювалася на потужну зброю боротьби аристократів проти наступу королівської влади на їхні права... в тандемі з реформаційними рухами, насамперед кальвінізмом. У руських землях польського королівства та Великого князівства Литовського магнатська опозиція збиралася, здебільшого, під стягом православ'я».

? Залучивши додаткові джерела інформації, з'ясуйте, у чому полягають причини такої відмінності. Чому протестантами ставали переважно представники шляхти і магнатських родів?

Одним із проявів оновлення православної церкви став перший переклад Святого Письма народною староукраїнською мовою, здійснений в 1556–1561 рр. та відомий як **Переспонницьке Євангеліє.**

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/PEhZE

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від каналу BBC News Україна «Чому Пересопницьке Євангеліє таке цінне для українців?». Поясніть, чому переклад Пересопницького Євангелія можна вважати проявом впливу Реформації на українські землі?

Рукопис Пересопницького Євангелія у
Національній бібліотеці ім. Володимира Вернадського

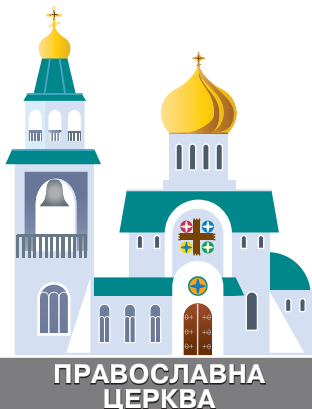
Пам'ятна монета НБУ
«Пересопницьке Євангеліє»

Слідом за Реформацією на землі Королівства Польського та ВКЛ поширилася **Контрреформація** — реакція католицької церкви на загрозу, що виникла. Головними засобами боротьби з протестантизмом католики обрали освіту, церковну проповідь, поширення книжок. Орден єзуїтів після 1569 р. почав відкривати в Речі Посполитій єзуїтські колегіуми. На українських землях були створені 13 таких колегіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі та Кам'янці.

?

Поміркуймо!

Подумайте, чи можна вважати поширення єзуїтських колегіумів складовою розвитку культури та освіти на українських землях. З якою метою їх створювали та яким був вплив єзуїтських шкіл на українське суспільство?

2. КРИЗА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ в XVI ст.

Православна церква в українських землях була в стані глибокої кризи

Після падіння Константинополя в 1453 р. всі православні патріархи опинилися на території Османської імперії

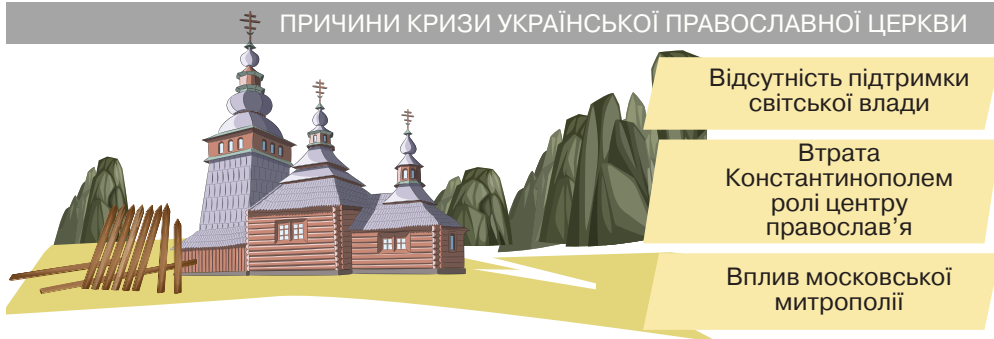
Покинутій напризволяще Київській митрополії складала суттєву конкуренцію Москва

Віддалені від Константинополя українські землі майже не отримували духовного впливу і підтримки центру світового православ'я

В 1589 р. царська верхівка проголосила свого митрополита Патріархом Московським

ПРИЧИНИ КРИЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Відсутність підтримки
світської влади

Втрата
Константинополем
ролі центру
православ'я

Вплив московської
митрополії

Річ Посполита офіційно дотримувалась віротерпимості, проголошуючи рівність католиків і православних. Проте відносини між православними та католиками були непростими, адже католицька церква мала статус офіційної релігії — *королем Речі Посполитої міг бути тільки католик*. Іноді доходило до відкритих конфліктів, які загострилися після запровадження в 1582 р. Римським Папою Григорієм XIII нового календаря, що отримав назву *григоріанського*. До XVI ст. накопичилось відставання календарного часу від астрономічного на 10 днів (у XXI ст. різниця буде 13 днів). За григоріанським календарем ця різниця була усунута. Але православна церква його не визнала та продовжувала здійснювати релігійні відправи за старим, юліанським, календарем.

У православних Речі Посполитої посилювалось відчуття другорядного статусу своєї церкви в державі. І справа була не тільки в тиску з боку католицтва — православна церква мала суттєві внутрішні проблеми.

Свідчать
документи

qr.orioncentr.com.ua/q42xq

Право патронату

Представники шляхетського стану за власний кошт будували та утримували церкви

Представники шляхетського стану володіли церковними та монастирськими угіддями

Впливали на всі церковні справи аж до призначення на посади священників та єпископів

Низький освітній рівень духовенства

Частина священників була неписьменною і не вміла навіть читати Святе письмо

Православні священники не могли скласти конкуренцію освіченим католицьким богословам

Порушення біблійних настанов та моральних норм, торгівля церковними посадами і жага до наживи

Перебуваючи у такому стані, православна церква все більше програвала змагання за статус в державі та вплив на вірян більш динамічному і гнучкому католицтву.

* Свідчать документи

Гійом де Боплан, «Опис України»: «Руська шляхта... дуже нечисленна, наслідує польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри».

? Про яку проблему православних у Речі Посполитій свідчить очевидець?

3. ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА. КНИГОВИДАННЯ

Вплив Реформації привів до того, що православні міщани за зразком протестантських самоврядних громад почали створювати **братства** — *релігійні об'єднання міщан при православних церквах*. Перше братство було створено в 1542 р. у Львові. Невдовзі братства були утворені і в інших містах. Зважаючи на те, що в більшості міст православні українці становили меншість населення, братства стали засобом протистояння католицьким та, меншою мірою, протестантським впливам.

Підтримували православних ремісників і торговців	Православні братства 	Займалися доброчинністю та благодійністю
Утримували православні храми		Виступали захисниками православ'я
подавали скарги до польської адміністрації у разі порушення прав православних		Відкривали школи, у яких освіта будувалася за європейським зразком

В 1585 р. була створена братська школа у Львові, при ній заснована друкарня.

При братствах засновувались друкарні, найбільші з яких у Львові, Києві та Острозі. До Львова був запрошений друкар **Іван Федорович**, змушений тікати з Москви, де на той час книгодрукування сприймалося як ересь. В 1574 р. він видав коштом Львівського братства книгу «*Апостол*» накладом близько тисячі примірників та «*Буквар*» для братських шкіл. В 1591 р. братство видало «*Адельфотес*» — підручник грецької та церковнослов'янської мов.

? Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів історика Сергія Плохія: «Застосування друкарського верстата поглибило релігійну боротьбу в українських і білоруських землях»?

На гроші Львівського братства було збудовано Успенську церкву, до комплексу якої входили також каплиця Трьох святих і вежа Корнякта.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/0V8Nw

За допомогою QR-коду або покликання подивіться відео. Поміркуйте, про які цілі та можливості Львівського братства свідчило спорудження Успенської церкви. Залучивши додаткові джерела, дізнайтеся, які ще церкви були зведені на українських землях коштом православних братств?

Відео «Львів, Церква Успіння Пресвятої Богородиці, Каплиця трьох святих, Вежа Конякта» (ютуб-канал «Andrii Khodak»)

Самоврядні братства набули великої ваги, найбільші з них домоглися права *ставропігії* — прямого підпорядкування константинопольському патріарху. Таким способом вони стали не просто незалежними від місцевих єпископів і духівництва, а намагалися встановити свій контроль над церковними справами. Це спричинило заострення відносин між братствами та православними ієрархами.

Успенська церква,
вежа Корнякта (сучасне фото)

4. КНЯЗЬ КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ ОСТРОЗЬКИЙ. ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Захисниками православної церкви виступали не тільки міщани, а й деякі представники аристократичних магнатських родів. Найяскравішою постаттю серед таких магнатів був князь **Костянтин-Василь Острозький**.

В 1578 р. в Острозі князем була заснована *Острозька академія*, яка створила протипагу єзуїтським колегіумам і протестантським школам. Тут вивчали *сім вільних мистецтв*, латинську, грецьку і церковнослов'янську мови. Так було започатковано новий тип навчального закладу — *слов'яно-греко-латинську школу*.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня **Наталія Яковенко**:

«Створення школи слов'яно-греко-латинського типу було справжньою революцією в освітній православній традиції, вперше поєднавши на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський Схід з латинським Заходом».

Чим відрізнялась Острозька академія від європейських університетів? Чим ці відмінності були спричинені? Чому, на вашу думку, дослідниця вважає створення академії революцією?

У тому ж 1578 р. на запрошення князя до Острога переїздить Іван Федорович, який у 1581 р. видає в Острозькій друкарні «*Острозьку Біблію*» — перше в світі повне друковане видання Святого Письма слов'янською мовою.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/9slkk

За допомогою QR-коду або покликання подивіться відео про Острозьку Біблію. Поясніть, у чому полягало значення видання друкованої Біблії слов'янською мовою для православного населення українських земель.

Відео «"Острозька Біблія": чим цікаве видання віком у 440 років» (ютуб-канал «Суспільне Рівне»)

Поміркуймо!

Аргументовано підтвердіть або спростуйте думку Сергія Плохія: «*Як Кальвін обернув Женеvu на протестантський Рим, Острозький намагався зробити з Острога православну Женеvu*».

Варто запам'ятати!

Православні братства — релігійні об'єднання православних міщан та шляхти в XVI–XVIII ст.

Ставропігія — автономна православна організація, яка юридично підпорядковується безпосередньо патріарху і користується спеціальними правами.

Слов'яно-греко-латинська школа — освітній заклад, в якому викладаються «сім вільних мистецтв», латинська, грецька, церковнослов'янська мови.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «*православні братства*», «*слов'яно-греко-латинська школа*».
2. Назвіть причини кризи православної церкви.
3. Що таке Контрреформація? Якими були її прояви на українських землях?
4. Який вплив мало поширення Контрреформації на культуру та освіту?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Порівняйте прояви Реформації та Контрреформації у Західній та Центральній Європі і в Східній Європі. В чому була особливість статусу православної та католицької церков на українських землях Речі Посполитої?

III. Мислимо творчо

Уявіть себе сучасним режисером / режисеркою художнього фільму про період Реформації / Контрреформації. Створіть постер до вашого фільму, який би відобразив сутність цього поняття.

§ 40–41 БЕРЕТЕЙСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Пригадайте. Які рішення щодо реформування католицької церкви були ухвалені на Тридентському соборі?

1. ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ. ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Наприкінці XVI ст. ідея унії християнських церков знову ожила — тепер її просували не стільки православні, скільки католики, які прагнули єдності перед загрозою поширення протестантизму. В 1581–1582 рр. папський посол Антоніо Поссевіно відвідав спочатку Москву, а потім Острог, намагаючись схилити православних володарів до єдності.

В 1577 р. єзуїт Петро Скарга видав трактат *«Про єдність Церкви Божої під одним пастирем»*, у якому обґрунтував необхідність унії католицької та православної церков у Речі Посполитій. Цим він започаткував *полемічну літературу* — жанр богословських творів, присвячених захисту чи спростуванню ідеї унії церков.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/7lgMv

Скористайтеся QR-кодом або покликанням. За допомогою наведених цитат та додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт. Поділившись на дві групи, підсумуйте аргументи прибічників і противників церковної унії. За підготовленими тезами проведіть у класі дискусію щодо можливості та необхідності об'єднання православної і католицької церков.

Варто запам'ятати!

Полемічна література — жанр богословської літератури, у якій обговорювалися дискусійні питання щодо унії католицької і православної церков.

2. ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

У 90-ті роки XVI ст. ідея про необхідність церковної унії збирала багато прихильників. У 1590 р. більшість православного духовництва на чолі з луцьким єпископом **Кирилом Терлецьким** і володимирським єпископом **Іпатієм Потієм** висловили готовність до унії.

КИРИЛО ТЕРЛЕЦЬКИЙ + **ІПАТІЙ ПОТІЙ**

через унію намагалися вирішити низку питань

- Позбавитись залежності від світських володарів
- Встановити контроль над братствами і монастирями
- Підвищити статус православної церкви у державі
- Звільнитись від сплати податків та відкрити православним доступ до державних посад

Зацікавленість в унії висловлював і Рим, для якого вона була засобом поширення свого впливу на схід, противагою популяризації протестантизму та шляхом до укріплення антиосманського союзу

Підтримував ідею і польський король, якого непокоїли претензії новопроголошеного Московського патріархату на керування православними «всієї Русі»

Роботу із втілення планів унії взяв на себе єпископ **Іпатій Потій**, якого часто називали «**батьком унії**».

ІПАТІЙ ПОТІЙ

Що ж іншого залишається робити бідним вівцям, коли вони бачать таку недбалість своїх пастухів? Якого їм шукати захисту? Коли вони вийшли зі своєї вівчарні і блукали по пустелі, і хто на кого натрапив — чи то на Лютера, чи то на Кальвіна, чи на Арія, не дивлячись, чи то пристає пастир чи вовк...

Ідея унії католицької і православної церков

- Наростання кризи всередині православної церкви
- Позбавлення від контролю світської влади
- Намагання зрівнятися в правах із католицькою шляхтою
- Досягнення рівноправ'я церков

В 1595 р. православні єпископи, до яких долучився і Київський митрополит Михайло Рогоза, зібралися у містечку Торчин, де виробили «**Торчинські артикули**» — документ, який і визначив **зміст церковної унії**.

«ТОРЧИНСЬКІ АРТИКУЛИ»

- 1 Форми обрядів, таїнства і свята православної церкви залишалися незмінними
- 2 Церковні ієрархи призначалися лише з людей «руської і грецької нації»
- 3 Митрополит Київський обирався єпископами, але його кандидатура мала бути затверджена Папою
- 4 Ієрархи православної церкви отримували місця у сенаті Речі Посполитої нарівні з католицькими єпископами
- 5 Усі монастирі, церкви і церковні братства мали перебувати під контролем єпископів без втручання світських осіб
- 6 Заборонялося вихрещувати православних у католицизм, допускалися змішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого
- 7 Церква могла засновувати школи, семінарії та друкарні
- 8 Скасовувалася юрисдикція Константинопольського патріархату «на території Русі»

Так, у документі йшлося про умови «об'єднання» церков, але жодним чином не про їх «злиття». Православні погодились на прийняття католицької редакції Символу Віри та юрисдикцію папського престолу, а це для них було менш важливим, ніж збереження звичного «грецького обряду».

Діємо: практичні завдання

Подумайте, чому унія спровокувала не об'єднання, а розкол серед вірян. Чому головним її противником став князь Костянтин-Василь Острозький?

Захарія (Михайло) Копистенський

Гедеон Балабан

Проти унії!

Ми висловлюємо протест!

Я мрію перетворити Острог на «Третій Рим» і закликаю до захисту «грецької віри»!

Костянтин Острозький

Проголошені умови подобалися не всім. *Князі і магнати не хотіли втратити контроль над церквою, ставропігійні монастирі воліли зберегти свою незалежність, землі і власність, православні братства бажали церковних реформ, а не підсилення влади єпископів.* Головним противником унії став князь Костянтин-Василь Острозький. *Серед православних стався розкол.*

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, збереження обрядовості було для багатьох вірян важливішим за зміни у релігійних догматах?

А тим часом, за підтримки короля Сигізмунда III, Іпатій Потій і Кирило Терлецький здійснили подорож до Рима, де в грудні 1595 р. отримали папську буллу про прийняття унії.

3. ЦЕРКОВНІ СОБОРИ У БЕРЕСТІ у 1596 році: РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА УТВОРЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Церковний собор для проголошення унії був скликаний 8 жовтня 1596 р. у Бересті. Він розглядався скоріше як урочиста процедура — всі питання змісту унії були уже вирішені. Але противники унії на чолі з Острозьким відмовились брати участь в соборі і проголосили так само у Бересті свій окремий собор. **Відбулися фактично два собори.**

На стороні прибічників унії були майже всі єпископи (за винятком двох), підтримка короля і Папи. Острозький, зі свого боку, залучив до участі в соборі представників східних патріархів, православної шляхти і братств. Підтримали православний собор також 12 із 15 монастирів, найпотужнішим з яких був Києво-Печерський. Собори проголосили взаємне відлучення своїх противників від церкви.

Діємо: практичні завдання**Уривки документів**

За допомогою QR-коду або покликання прочитайте уривки документів. Проаналізуйте документи та оцініть ступінь гостроти протиріч між авторами документів. Чим, на вашу думку, вони були спричинені?

qr.orioncentr.com.ua/rH5gD

За рішенням «уніатського» церковного собору, *православна і католицька церкви об'єднувались в унійну церкву, яку пізніше назвуть греко-католицькою.*

Унійна церква

- Зберігала православні обряди, церковнослов'янську мову богослужіння, право на митрополію та одруження нижчого духовництва
- Визнавались верховенство Папи Римського та вчення католицької церкви
- Духівництво зрівнювалось у правах з католицьким, а шляхта і міщани, за умови прийняття унії, зрівнювались у правах з католиками

Православний собор ці рішення не визнав.

Діємо: практичні завдання**Історичні подробиці**

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Берестейська унія: компроміс еліт чи зрада духівництва?».

qr.orioncentr.com.ua/FOQFO

4. ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**ДУМКИ ІСТОРИКІВ**

Українська історикиня Наталія Яковенко:

«Починалося велике протистояння..., що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі і насильства... Розмірковуючи над витоками цього феномена, мусимо визнати, що православний загал України-Русі на унії нічого не втрачав, ...логіка владик-уніатів, які... шукали опіки могутнього Риму і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була... слушною... Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав... опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, а відтак — справедливу і добру старовину».

? Чи погоджуєтесь ви з оцінкою дослідниці? Думку аргументуйте.

Унію визнали шість із восьми єпархій Київської митрополії, першим греко-католицьким митрополитом став Михайло Рогоза (1596–1599 рр.). 15 грудня 1596 р. польський король Сигізмунд III видав універсал про обов'язковість прийняття унії. **Православна церква у Речі Посполитій стала юридично не визнаною.** Права православних порушували під час поширення впливу уніатів і вирішення питань розподілу церковного майна. Замість того, щоб сприяти порозумінню та єдності християн, **унія перетворилась на інструмент розколу суспільства.** Зміна церковної належності стала розглядатись як зрада свого народу — нібито «руський народ» складали тільки православні, а уніати сприймалися як поляки. Одинокого голосу Мелетія Смотрицького, який намагався розірвати цей хибний зв'язок, майже ніхто не почув.

Отже, Берестейська унія стала **відповіддю на кризу православної церкви та проявом процесу Контрреформації в Україні.** Водночас вона **поглибила розкол у суспільстві та загострила релігійні протиріччя.** Намагання створити єдину церкву замість двох призвели до виникнення третьої.

Свідчать документи

qr.orioncentr.com.ua/84dL7

Варто запам'ятати!

Унійна (греко-католицька) церква — помісна католицька церква, яка використовує у церковному житті православний обряд і порядок богослужіння.

«Символ Віри» — короткий і точний виклад системи догматів християнського віровчення, затверджений у 325 р. на Нікейському Вселенському соборі.

Християнські догмати — основні положення християнського віровчення, що вважаються істинними і тому не потребують доказів.

5. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАРХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Перші два десятиліття після укладення Берестейської унії були для православної церкви періодом виживання. Київська митрополія фактично розділилась на «з'єднану» на умовах унії греко-католицьку, визнану польською владою, і «нез'єднану» — православною. У православних відбирали церкви і монастирі та передавали їх уніатам. На захист церкви піднялися братства — вони склали колективні протести та ініціювали судові процеси за церковне майно. Форма, в якій ухвалювалася унія, була сприйнята великою частиною шляхти — православної, протестантської та навіть католицької — як порушення свободи совісті, закріпленої королівською присягою та Люблінськими привілеями.

Свідчать
документи

qr.orioncenter.com.ua/LoKPZ

Держава була вимушена йти на поступки. В 1603 р. польський король дав дозвіл на обрання православно-го архімандрита Києво-Печерського монастиря після того, як українська шляхта допомогла у фінансуванні участі у Лівонській війні. В 1607 р. було поновлено право «правити службу Богу» та дарувати маєтності православним церквам і монастирям.

Але головна загроза для православної церкви полягала у тому, що після смерті Гедеона Балабана (1607 р.) і Михайла Копистенського (1610 р.) церква фактично залишилась без єпископів. Це означало, що висвячувати священників невдовзі буде нікому, тож *втрата ієрархії означала небезпеку припинення існування церкви*. На допомогу прийшов новий соціальний стан українського суспільства — козаки. Змагаючись за власні права і привілеї, вони вбачали природного союзника у скривдженій православній церкві. В 1616 р. гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний демонстративно *вступає до Київського Богоявленського братства* «зо всім військом Запорозьким». Це дуже змінило ситуацію — козаки були потужною військовою силою, тож тепер за спиною православної церкви опинилися їхні шаблі.

У 1620 р., скориставшись проїздом через Україну єрусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви після висвячення

на патріарший стіл Філарета Романова, Сагайдачний організував висвячення на Київського митрополита Йова Борецького, а також чотирьох єпископів. Православну ієрархію було відновлено.

Влада Речі Посполитої тривалий час відмовлялась визнавати нових ієрархів. Тільки в 1632 р. під час обрання нового короля Владислава IV були видані «Статті для заспокоєння народу руського», якими визнавалось право православних на власну ієрархію та відновлювалося юридичне визнання православної церкви.

6. СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Поміркуймо!

Відомо, що греко-католицька церква фактично без спротиву поширилась на білоруських землях Великого князівства Литовського. Чим, на вашу думку, можна пояснити таку відмінність від ситуації в Україні?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій
про митрополита Іпатія Потія:

«Людина кмітливого розуму, він добре усвідомлював недоліки передунійного православ'я та прагнув їх виправити через унію з Римом. Однак він не бачив інших способів ствердити власну правду крім насильства, яке спиралося на підтримку королівської адміністрації та породжувало нове насильство».

Чому, на вашу думку, не вдавалось залагодити конфлікт між православними і уніатами?

Після смерті Іпатія Потія греко-католицьким митрополитом став Йосип-Вельямин Рутський (1613–1637 рр.). Непересічна особистість, він провів низку реформ в унійній церкві на засадах Контрреформації.

ЙОСИП-ВЕЛЬЯМИН РУТСЬКИЙ

Домігся зрівняння у статусі греко-католицьких та єзуїтських шкіл

Домігся від Папи Римського дозволу на навчання українських священників у західноєвропейських католицьких семінаріях

Здійснив реорганізацію унійного чернецтва за зразком Ордену єзуїтів, об'єднавши його у Василіянський орден

Було зміцнено дисципліну духовництва, монастирі були підпорядковані митрополиту

Варто запам'ятати!

Василіянський орден — орден Святого Василя Великого, чернечий орден у греко-католицькій церкві.

В 1621 р., намагаючись протистояти колонізації та окатоличенню українців і білорусів, Рутський розпочав переговори із православними ієрархами про *примирення «Русі з Руссю» — створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму*. Однак проти цього виступали православна шляхта і козаки. З іншого боку, виник конфлікт із католицьким духівництвом, невдоволеним зміцненням греко-католицтва та збільшенням його популярності серед вірян. Домовитись про примирення не вдалося.

Поміркуймо!

Як можна оцінити погляди Йосипа Рутського? Як би могли розвиватися відносини церков, якби його позиція стала переможною? Залучивши додаткову інформацію, підготуйте статтю «Йосип Рутський» для української «Вікіпедії».

7. РЕФОРМИ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ ТА ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

А тим часом у православній церкві, після смерті Йова Борецького, митрополитом Київським став нащадок молдавського аристократичного роду **Петро Могила (1632–1647 рр.)**. Він був видатним православним інтелектуалом і добре розумів необхідність реформування православної церкви.

Діємо: практичні завдання

За допомогою інфографіки напишіть коротку розповідь про реформаторську діяльність Петра Могили. Залучивши додаткову інформацію, складіть його історичний портрет.

- Єпископи були поставлені під суворий контроль; до монастирів та єпархій поїхали спеціальні «митрополичі намісники»
- Було проведено ретельну перевірку правильності призначення священників і запроваджено спеціальні екзамени для них

Петро Могила

- Для вирішення поточних проблем скликалися єпархіальні собори

- Конфлікти між духівництвом вирішував церковний суд — митрополича консисторія

- Домігся послаблення патронату, домовившись зі світськими володарями про чітке визначення їхніх прав та обов'язків

Були також упорядковані правила богослужіння. Для цього в 1646 р. був виданий «Требник» — книга, що визначала порядок проведення православних обрядів. У 1645 р. митрополит особисто написав «Катехізіс» («Православне сповідання віри») із викладом основ християнського віровчення.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій:

«Москва надалі провадила політику самоізоляції, тоді як Константинополь зазнавав впливу протестантизму. Виклик прийняв найбільш здібний серед православних провідників того часу митрополит Петро Могила, який перетворив Київ на потужний інтелектуальний та церковний центр східного християнства».

? У чому історик бачить значення діяльності Петра Могили?

В 1632 р. Петро Могила досяг згоди з Київським братством про об'єднання братської школи з лаврською школою Києво-Печерського монастиря та створення Києво-Братського (а після його смерті Києво-Могилянського) колегіуму. Цей заклад був побудований за кращими зразками єзуїтських колегіумів з урахуванням досвіду європейських університетів.

* Свідчать документи

Із записок мандрівника Павла Алеппського (1654 р.): «По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи, крім того священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

? Наслідком чого, на вашу думку, стало таке становище освіти?

Петро Могила також був прихильником покращення стосунків з уніатами. Він особисто підтримував проєкт спільного патріархату та залагодження відносин між церквами. Але смерть митрополита в 1647 р. та вибух Хмельниччини за рік по тому зробили ці плани неможливими.

Так у першій половині XVII ст. православна і унійна церкви, якщо і не подолали кризу, то зробили великий крок до цього. Примирення «Русі з Руссю» — поєднання розколотого народу України — стало здаватись цілком можливим. Воно так і не відбулося, вже не з церковно-релігійних, а із соціально-політичних причин.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «унія», «полемічна література», «греко-католицька (унійна) церква».
2. Коли і за яких обставин відбулося підписання Берестейської церковної унії?
3. Назвіть відомих вам авторів-полемістів та їхні найвідоміші твори.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За матеріалами параграфа заповніть у зошиті або нотатнику таблицю за зразком:

Релігійний діяч	Ідеї, твори, реформи	Ваше ставлення до діяча
-----------------	----------------------	-------------------------

III. Мислимо творчо

Уявіть себе журналістом / журналісткою. За матеріалами параграфа напишіть коротку інформаційну статтю для соціальних мереж «5 фактів про Берестейську унію».

§ 42

РЕНЕСАНС ТА ЙОГО ВПЛИВИ

qr.orioncentr.com.ua/gjd8g

§ 43

РЕНЕСАНС В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

qr.orioncentr.com.ua/9wKmY

§ 44

СУСПІЛЬНІ КОНФЛІКТИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Пригадайте. Що таке соціальні конфлікти? Які соціальні конфлікти існували у Середньовіччі? Як вони вирішувалися?

1. СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ ЯК ПРОЯВ СВІТОГЛЯДНОЇ КРИЗИ

Ранній Новий час супроводжувався світоглядною кризою, коли традиційні уявлення про світ і місце людини в ньому почали піддаватися сумнівам. Нові ідеї спричиняли конфлікти між прихильниками старих цінностей та тими, хто прагнув змін. Крім того, були люди, які розчарувалися в старому, але не були готові прийняти нове.

Світоглядна криза

- Стан глибокого сумніву та переоцінки основних переконань, цінностей і норм
- Пошук відповіді на запитання «Хто я?»
- Необхідність виходити за межі своєї громади і приділяти більше уваги релігійній, соціальній та етнічній ідентичностям

Ці процеси зі свого боку породили соціальні, етнічні та релігійні конфлікти.

Варто запам'ятати!

Конфлікт — зіткнення протилежних інтересів, поглядів, оцінок, цінностей.

Соціальний конфлікт — процес взаємодії між індивідами або групами, які мають протилежні інтереси, цінності, потреби або цілі.

Поміркуймо!

Пригадайте поняття «ідентичність». Чому в людини багато ідентичностей?

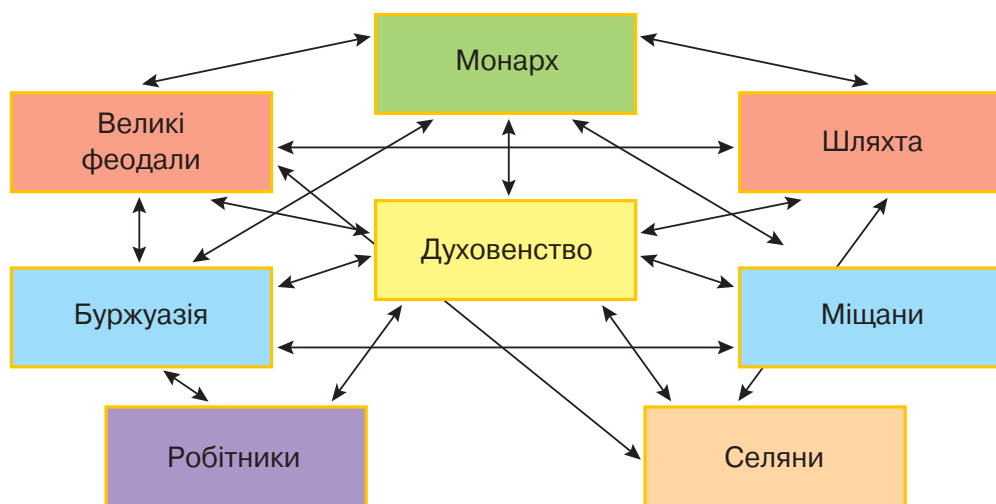
Чому світоглядна криза та увага до ідентичностей породили соціальні конфлікти?

Соціальні конфлікти між станами суспільства супроводжувалися **виникненням нових соціальних груп** (буржуазії та робітників). В основі соціальних конфліктів між різними станами була боротьба за владу (право ухвалювати рішення), повинності (податки, рента, служба) та ресурси (право власності).

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему. Поясніть, в чому суть конфліктів, що позначені стрілками.

Соціальні конфлікти Ранньомодерного часу

Поки регіони були відділеними один від одного, *етнічна* належність не усвідомлювалась людьми. Однак зміцнення королівської влади та централізація держави сприяли формуванню окремих етносів. Оскільки в багатьох країнах вони співіснували не ізольовано, то прагнули зберегти свою самобутність.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/nffo0

Перейдіть за QR-кодом або покликанням. Розгляньте таблицю «Етномовні спільноти деяких країн ранньомодерного часу». Які зі згаданих народів сьогодні мають власні держави?

Світоглядна криза породила нові християнські течії та церкви. Їхні представники вважали, що зрозуміли Божу ідею світоустрою, і намагалися нав'язати свої погляди іншим. *Релігійні* конфлікти були жорстокими через збереження провідної ролі віри в житті людей, використання її для боротьби за права та владу, а також через накладення на релігійні соціальних та етнічних суперечностей.

Поміркуймо!

Яким був головний підсумок Релігійних війн? Запропонуйте, як можна було залагодити релігійні суперечки.

Отже, люди Нового часу боролися за визнання своїх прав та свобод, але часто не були готові визнавати такі права і свободи за іншими.

2. МІСЬКІ ПОВСТАННЯ

Пригадайте. Як змінилося життя містян у Ранньомодерний час?

Ранній Новий час

Характеризується зростанням міст та їх ролі у житті країн

Поміркуймо!

Які фактори, що сприяли зростанню міст, можна додати до схеми «Ранній Новий час» (на с. 160)? Наскільки ці фактори привабливості міст є важливими в наш час?

У містах також виникали соціальні конфлікти. Задля захисту своїх прав міщани об'єднувалися в спілки, подавали судові позови, писали скарги в державні органи чи монархам, організовували демонстрації, мітинги, бойкоти та інші акції. Друковані листівки та сатиричні твори були дієвими інструментами тиску на владу.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/quQJx

Поміркуйте, у яких випадках мирні акції міщан могли бути дієвими. Перейдіть за QR-кодом або покликанням. Розгляньте таблицю «Міські повстання». Які висновки можна зробити на її основі? Поміркуйте, про що свідчить перелік лідерів повстання у Лейдені 1748 р.

Крайнім проявом боротьби жителів міст за свої права були міські бунти та повстання. Так, у 1520–1521 рр. відбулося повстання міст Кастилії (комунерос) проти королівського абсолютизму через політику короля Іспанії Карла V, високі податки та централізацію влади. Міщани, частина шляхти та духовництва об'єдналися для захисту міського самоврядування. Хоча король придушив повстання, він змушений був врахувати частину вимог: звільнив хабарників, відновив місцеві суди, зберіг кортеси, реформував Королівську раду.

Міські повстання Раннього Нового часу сприяли розвитку демократії та правової держави, демонструючи прагнення людей до прав і самоврядування та здатність ці права відстоювати.

3. СЕЛЯНСЬКІ ВІЙНИ

Пригадайте. Як змінилося життя селян у Ранньомодерний час?

Свідчать документи

Статут Великого князівства Литовського 1588 р.:

«Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого [боярина], і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, — і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, — і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцяти років якби не шукав — і надалі до нього нема діла. ...А двірська челядь і полонянки та їхні діти з років не виходять».

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/OyBkF

Бажання селян збільшити свої права та зменшити повинності суперечило інтересам землевласників, які прагнули отримувати прибуток їхньою працею. Селяни становили абсолютну більшість населення, а отже, матеріально утримували шляхту, державні органи та церкву. Збільшення платежів, податків та повинностей спонукало частину селян вдаватися до бунтів, повстань і селянських війн.

Наслідки селянських бунтів були різними: в одних регіонах вони сприяли реформам, в інших — збільшенню повинностей. Загалом селянська активність сприяла розвитку нових соціальних і політичних ідей і здобуттю особистих прав селянами. Великі зміни Раннього Нового часу не відбулися б без участі селян і міщан.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття «конфлікт» і назвіть його види.
2. Якими були основні причини суспільних конфліктів у Ранній Новий час?
3. Опишіть у хронологічній послідовності великі релігійні та селянські війни.
4. Визначте наслідки суспільних конфліктів для окремих груп населення та суспільства в цілому.

II. Обговорюємо у групі

1. Які важливі уроки для розвитку суспільства можна винести із взаємин між різними соціальними групами?
2. Як світоглядна криза пов'язана з виникненням соціальних конфліктів?

III. Мислимо творчо

Підготуйте коротку виставу про зустріч представників різних станів на королівській раді. Покажіть у ній позиції станів та пропозиції, які вони висувають для поліпшення соціальних відносин у країні.

§ 45**КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ**

Пригадайте. Які обставини виникнення запорозького козацтва? Чому утворення реєстрового козацького війська можна назвати початком визнання козацтва новим соціальним станом?

1. ПЕРЕДУМОВИ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ

Поява в Речі Посполитій нового соціального стану супроводжувалася наростанням соціальних суперечностей, які посилювалися релігійними та етнічними конфліктами.

Козаки господарювали в степовому прикордонні, володіючи землею за правом «*займанщини*» — звичаєвим правом, яке дозволяло користуватися нічийною землею, яку вперше зайняли. У державних установах такі землі вважалися «пустками». Коли шляхтич від короля отримував право на ці землі, виникали конфлікти з козаками та селянами, які тут проживали. Від реєстрових козаків вимагали виселення, а від решти — виконання селянських повинностей.

Діємо: практичні завдання

Зробіть опис зовнішнього вигляду реєстрового козака. Розгляньте зображення, згенероване ШІ. Проаналізуйте його. Наскільки «достовірним» воно є? Чому, на вашу думку, ШІ при генеруванні допускає неточності та похибки?

Ще один конфлікт козаки мали з королівською адміністрацією. Виконуючи військові повинності подібно шляхті, козацтво вимагало за собою визнання особливого самоврядного статусу. Затвердження королем реєстрового війська окреслило права невеликої частини козацької спільноти. Проте таких самих прав вимагали всі, хто вважав себе козаком.

Поміркуймо!

Чому для козаків було небезпечно лишатися поза реєстром?

Участь козаків у війнах приносила славу й трофеї. Відсутність офіційних війн спонукала загони козаків здійснювати самостійні грабіжницькі походи на кримськотатарські та турецькі землі, Молдову. Через це Річ Посполита була під постійною загрозою війни з Османською імперією. Заборона ж походів викликала невдоволення, оскільки позбавляла багатьох козаків засобів до існування.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/kz7s2

* Свідчать документи

Промова Івана Підкови перед стратою: «Мене привели на смерть, хоч у своєму житті я не звершив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я знаю одне: я завжди боровся мужньо, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди діяв для добра і користі своєї Батьківщини, і було у мене єдине бажання — бути їй опорою і захистом...»

2. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI ст.

Перший відкритий збройний конфлікт запорожців з владою відомий як повстання **Криштофа Косинського (1591–1593 рр.)**.

**Криштоф
Косинський**

- Приводом став земельний конфлікт між Косинським і сином князя Острозького Янушем
- Козацький ватажок не зміг захистити свої права у державних інституціях і взявся за зброю
- Виступ підтримали козаки та покозачені селяни
- До кінця 1592 р. військо повсталих фактично оволоділо всією Київщиною і рушило походом на Волинь
- Однак **23 січня 1593 р.** тижневий бій поблизу містечка **П'ятка** між військом князів Острозьких і козаками завершився поразкою останніх.

?

Поміркуймо!

Чому повстання Косинського розглядають як особисту війну?

Северин Наливайко
(серія «Герої козацької
України», Наталія
Павлусенко, 2013 р.)

Наступне повстання козаків очолив **Северин (Семерій) Наливайко (1594–1596 рр.)**, який у попередньому конфлікті був сотником у війську Острозького. Конфлікт почався у Брацлавщині у липні 1594 р. Після походу в Молдову проти османів Наливайко з козаками висунув брацлавській шляхті вимоги грошового і майнового утримання козацьких підрозділів та визнання козацьких привілеїв. Шляхта відмовилася коритися і почала чинити опір.

До загонів Наливайка приєдналися реєстровці, запорожці і покозачені селяни. Захопивши Брацлавщину і Південну Київщину, козаки вирушили на Волинь та Південну Білорусь. Українська шляхта звернулася до короля по допомогу. Спільними зусиллями королівських і шляхетських загонів козаків загнали на Лівобережжя та оточили. Реєстровцям обіцяли амністію за умови здачі зброї та ватажків. Нестача припасів змусила їх погодитися. Під час переговорів шляхта раптово напала на козацький табір, убиваючи тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей. Сімох ватажків на чолі із Северином Наливайком відправили до Варшави, де після жорстоких тортур стратили.

?

Поміркуймо!

Розгляньте портрет Северина Наливайка авторства Наталії Павлусенко. Як сучасна художниця бачить козацького ватажка. На чому вона акцентує увагу?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Польський історик Генрик Літвін:

«Варто також зазначити, що збройні сутички під час обох повстань важко трактувати як польсько-українське протистояння. У війні Косинського з Острозькими та Вишневецькими з обох боків воювали русини з Волині, Київщини та Брацлавщини. Схожа ситуація трапилася й у 1595–1596 рр., хоча тоді в боях брало участь коронне військо під керівництвом Станіслава Жолкевського. У цих подіях українська шляхта, що воювала разом із гетьманом Жолкевським, зайняла найвойовничішу позицію щодо повстанців, вчинивши різню вже після їхньої капітуляції».

Поміркуймо!

Чим повстання Наливайка відрізняється від повстання Косинського? Прочитайте думку польського історика. На підставі яких фактів він говорить про протистояння українців між собою під час козацьких повстань 1590-х рр.?

Робота з картою

Розгляньте карту **«Козацькі повстання»**, подану в електронній хрестоматії. Які території були охоплені повстанням? Про які факти можуть свідчити напрямки руху повстанських військ?

3. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 1620–1630-х рр.

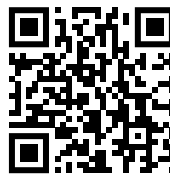
Залучення козаків до війни з османами після поразки Наливайка знизило напругу між козаками, урядом та шляхтою. Проте після Хотинської війни настали зміни. Урядові вимоги припинити походи на Османську імперію та скоротити козацтво до 3 тисяч реєстровців обурили козаків та спричинили кілька послідовних повстань.

Поміркуймо!

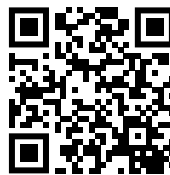
1. За допомогою QR-коду або покликання, з'ясуйте, у яких війнах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. брали участь козаки. Яка доля чекала козаків, що не потрапили до реєстру? Чому їх це обурило?

qr.orioncentr.com.ua/vFz30

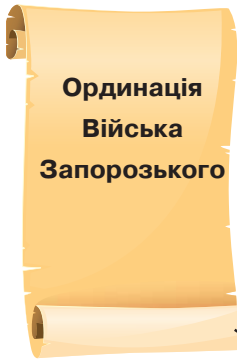

2. За допомогою QR-коду або покликання прочитайте народну пісню «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Острияницю». Які історичні факти в ній подані?

qr.orioncentr.com.ua/B5WDk

Поразка повстання 1637–1638 рр. призвела до істотних обмежень козацьких прав. У грудні 1638 р. було видано **«Ординацію війська Запорозького»**.

- Чисельність реєстру — 6 тисяч козаків
- Територія проживання козаків була обмежена землями Канівського, Корсунського та Черкаського староств
- За козаками зберігалось право обирати сотенну старшину, полкова мала призначатися зі шляхти
- Від уряду був призначений спеціальний комісар для нагляду за козацтвом
- Доступ на Січ був обмежений

Активність козацтва зменшилась у період 1638–1648 рр. у Речі Посполитій його називали «Золотим спокоєм»

Поміркуймо!

З'ясуй, чому 1638–1648 рр. у Речі Посполитій називали «золотим спокоєм»?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

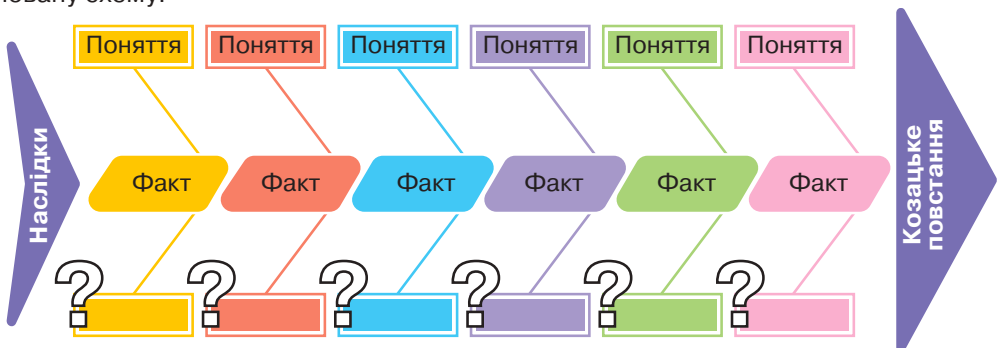
1. Визначте причини та території поширення козацьких повстань 1590-х і 1620–1630-х рр.?
2. Складіть діаграму «Динаміка козацького реєстру».
3. Назвіть наслідки козацьких повстань 1590-х і 1620–1630-х рр.

II. Обговорюємо у групі

1. Зверніть увагу на роль князя Костянтина-Василя Острозького в подіях повстання під проводом Криштофа Косинського. Оцініть дії князя.
2. Чому, попри участь у козацьких повстаннях селян, міщан та шляхти, їх називають «козацькими»?
3. Прочитайте в електронній хрестоматії уривок із праці української історикині Наталії Яковенко та визначте, чому Речі Посполитій не вдалося знищити козацтво.

III. Мислимо творчо

За допомогою матеріалів параграфа та методу «фішбоун» заповніть запропоновану схему.

§ 46

РЕВОЛЮЦІЯ В НІДЕРЛАНДАХ

Пригадайте. У чому полягали причини та основні прояви кризи європейського суспільства XVI–XVII ст.?

Криза XVII ст. охопила всі сфери життя європейського суспільства — економічну, соціальну, політичну, релігійну та світоглядну. Одним із її проявів була низка майже одночасних соціально-політичних рухів в європейських країнах. Хронологічно першою з них стала революція в Нідерландах 1568–1648 рр.

Варто запам'ятати!

Революція — докорінний злам, швидкі та радикальні зміни в розвитку суспільства, природних явищах, у пізнанні світу тощо.

1. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

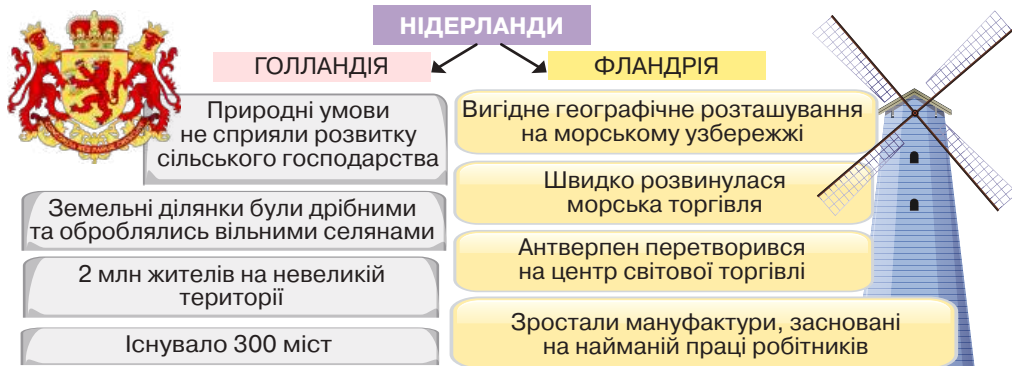
Нідерланди (у перекладі «Низові землі») у XV ст. були північною частиною герцогства Бургундського. У середині XVI ст. через династичний шлюб вони приєдналися до володінь Габсбургів, а після поділу імперії Карла V відійшли до Іспанського королівства. Ці землі склалися з 17 провінцій-штатів, найбільшими з яких були **Голландія** на півночі та **Фландрія** на півдні. Керували ними призначений іспанським урядом намісник та Державна рада, що складалася з іспанських урядовців та місцевої знаті. Водночас існували і представницькі органи — Генеральні штати.

«Боротьба Голландії з морем (XVII століття)»

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Які особливості мав розвиток Нідерландів у Ранній Новий час? Які з наведених фактів сприяли розвитку країни, а які справили негативний вплив?

qr.orioncentr.com.ua/89Yv3

Метою короля Філіпа II була, з одного боку, велич Іспанії, а з іншого — панування католицької віри у всьому світі. Для цього він використовував ресурси підвладних земель та запекло протистояв Реформації. На півночі Нідерландів, де значно поширився кальвінізм, були запроваджені надзвичайно жорстокі закони проти «еретиків». Історики вважають, що за вироками інквізиції було страчено близько 100 тис. осіб. Одночасно посилювався податковий тиск та скоротилася торгівля. Були обмежені і права провінцій — припинили скликати Генеральні штати.

У 1566 р. група невдоволених нідерландських аристократів на чолі з принцом **Вільгельмом Оранським** подали петицію іспанській намісниці Маргариті Пармській з вимогою пом'якшити закони проти еретиків, скасувати низку податків та відновити Генеральні штати.

Історичні подробиці

Оскільки аристократи-кальвіністи, які подавали петицію, з'явилися до намісниці у дуже скромному темному одязі, згідно з настановами своєї віри, спостерігачі-іспанці назвали їх «**гезами**» — у перекладі «жебракми». Пізніше так прозвали себе повстанці проти іспанської влади.

Відхилення петиції іспанським королем дало поштовх Нідерландській революції, у якій щільно переплелися релігійна і політична складові — процеси поширення Реформації та відділення країни від Іспанії.

2. РОЗВИТОК ТА ПОШИРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ

У серпні 1566 р. у країні почався рух «**іконоборців**». Оскільки кальвіністи заперечували культ церковних зображень та реліквій, вважаючи його язичницьким, розгрому зазнали близько 5,5 тис. католицьких храмів. Повсталі знищували ікони та статуї, виганяли чи вбивали священників та ченців. Навіть частина кальвіністів була обурена такими крайнощами, і до кінця 1567 р. рух іконоборців майже припинився. Але Філіп II прагнув помститися еретикам.

На місце поміркованої Маргарити Пармської був призначений герцог Альба. Він прибув до Нідерландів на чолі могутньої армії та встановив режим терору — тільки у перший рік було страчено понад 8 тис. осіб. Був запроваджений новий податок — *алькабала*, який становив 10 % від будь-якої торгової операції. Для Нідерландів це означало суцільну економічну катастрофу.

Терор Альби спричинив посилення спротиву. У лісах стали створюватись загони «**лісових гезів**», на морі діяли «**морські гези**», до боротьби долучилися всі верстви населення. До 1572 р. більшість міст на півночі Нідерландів була під контролем гезів. Генеральні штати Нідерландів оголосили війну іспанцям, а *штатгальтером* («хранителем держави») північних провінцій, зокрема Голландії, став Вільгельм Оранський. Король був змушений відкликати Альбу, але спротив продовжувався.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукції картин. Чому, на вашу думку, терор герцога Альби не припинив, а посилив народний спротив? За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про Вільгельма Оранського. Як завершилося його правління та життя?

Обрання Вільгельма Оранського штатгальтером Голландії, Зеландії, Фрисландії і Утрехта на зборах у Дордрехті у 1572 р. (автор невідомий)

Принц Вільгельм I Мовчазний (Адріан Кей, бл. 1579 р.)

Однак у 1579 р. відбувся розкол країни. Більш аграрне та католицьке населення південних провінцій уклало *Арраську унію*, учасники якої визнали владу короля Іспанії, задовольнившись деякими поступками з його боку. А північні провінції у відповідь уклали *Утрехтську унію*. У 1581 р. вони проголосили незалежність від Іспанії та утворили нову державу — **Республіку Об'єднаних провінцій**, за назвою найбільшої провінції її часто називали Голландською. Республіка була об'єднанням самоврядних провінцій на чолі з Генеральними штатами. Після вбивства Вільгельма Оранського штатгальтером Голландії у 1585 р. став його син Моріц. Влада поступово стала спадковою, була започаткована Оранська династія.

Війна з Іспанією тривала до 1609 р., коли іспанський король був змушений визнати нову державу, але тільки у 1648 р. вона остаточно здобула незалежність. Південь Нідерландів залишився під владою Іспанії, у XIX ст. тут утворилася держава Бельгія.

3. ЗНАЧЕННЯ ТА НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЇ

Революція в Нідерландах була першою в історії *буржуазною революцією* — найбільше її перемогою скористалась *буржуазія*, саме їй належала реальна влада у новій державі.

До середини XVII ст. Голландія посідала провідне місце у світовій промисловості, торгівлі та фінансах. Велику за кількістю соціальну верству становили наймані працівники. У релігійній сфері поступово утвердилась віротерпимість. Республіканський устрій створив більше можливостей для людини та суспільства.

Тим часом південні провінції значно відставали у розвитку. Поділ країни за релігійною ознакою та політичним устроєм пізніше призвів до утворення двох спільнот — *голландської* та *фламандської*.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/EHWJe

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від каналу «Історія на карті» та розгляньте карту **«Револуція в Нідерландах»**, подану в електронній хрестоматії. Як утворилася Голландська колоніальна імперія? Які території були об'єднані за результатами Утрехтської унії? Які території залишилися під владою Іспанії після 1609 р.?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «іконоборці», «морські гези», «лісові гези».
2. Яким було соціально-економічне становище Нідерландів напередодні революції?
3. Чому революцію в Нідерландах вважають буржуазною?
4. Хто такі гези? Звідки походить їхня назва?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації заповніть у зошиті або нотатнику запропоновану таблицю:

Назва унії	Дата укладення	Сторони, які уклали унію	Умови унії

III. Мислимо творчо

1. Уявіть себе учасником / учасницею революції в Нідерландах. Створіть агітаційну листівку або пропагандистський постер нідерландського революціонера. Які символи / гасла / образи ви б використали?
2. Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Повстання у Нідерландах: визвольна війна, релігійний конфлікт чи буржуазна революція?».

§ 47

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Пригадайте. Які ознаки англійського абсолютизму та причини його виникнення? У чому полягали особливості Реформації в Англії?

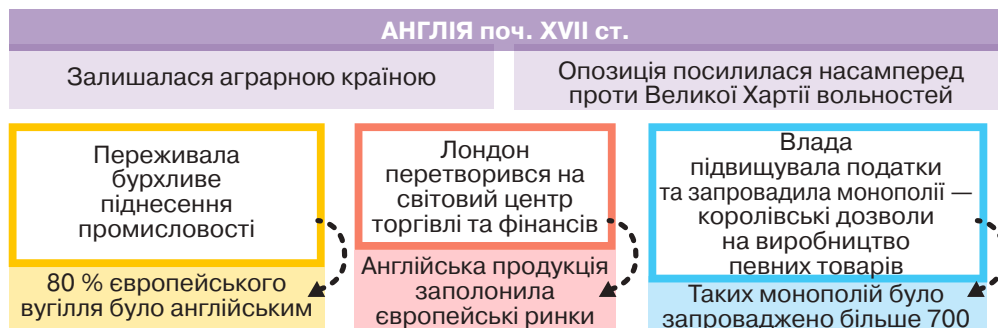
Королі нової династії, шотландці Стюарти, не розуміли особливостей Англії. Вони намагалися спиратися на вузький прошарок придворної знаті, а парламент розглядали як допоміжний орган, який діє за милістю короля. Поки «нова шляхта» — *джентрі* — щораз більше зливалася з міською буржуазією, вона зміцнювалася фінансово та прагнула політичного впливу. У парламенті джентрі вбачали верховний орган держави, а королівська влада не була для них ані божественною, ані абсолютною.

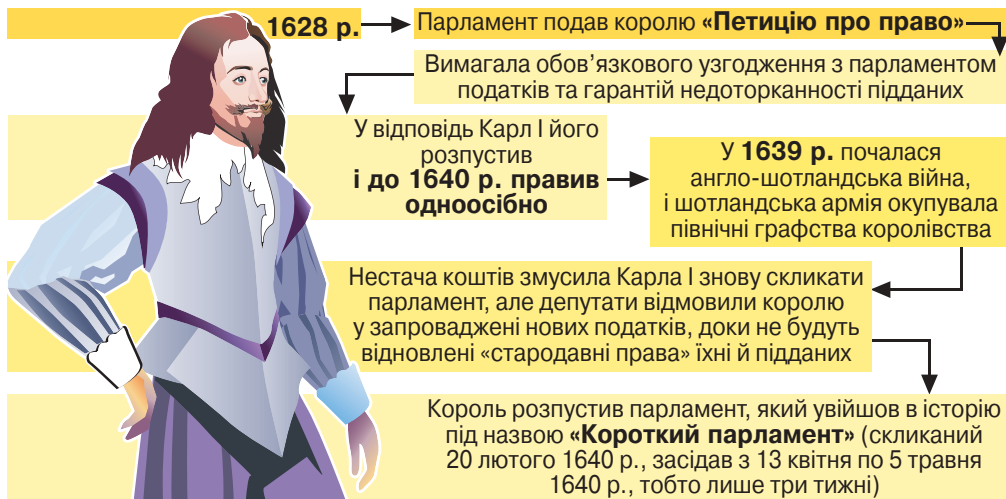
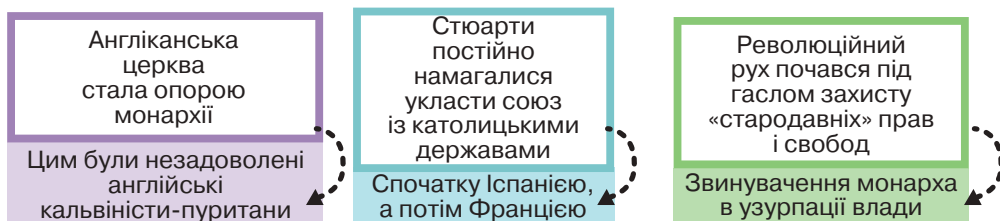
1. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

Карл I (1625–1649 рр.) продовжував політику свого батька у намаганні встановити в Англії класичну форму абсолютизму за зразком Іспанії та Франції. Король не розумів, що за відсутності розгалуженого державного апарату та регулярного найманого війська це було неможливо. Отже, конфлікт в англійському суспільстві мав низку складових.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте інфографіку, подану на цій та наступній сторінці. Складіть коротку розповідь про становище Англії на початку XVII ст.

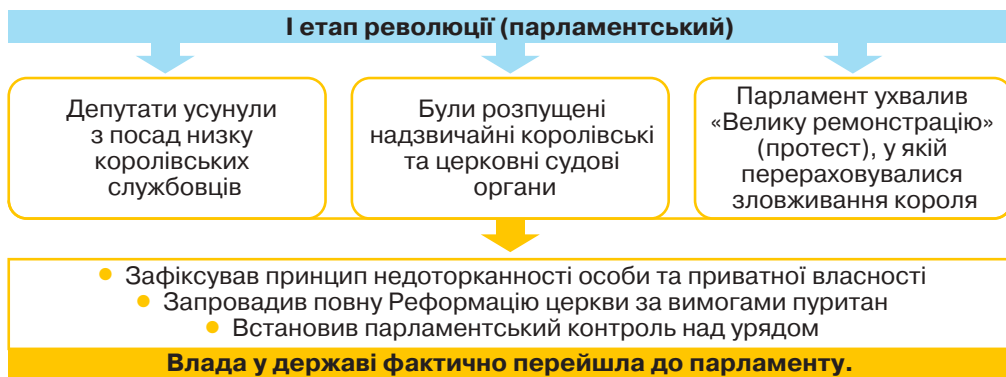

Тим часом війна з шотландцями закінчилася принизливою поразкою англійської армії, частина території була окупована, а шотландські війська мали утримуватись коштом Англійського королівства. Держава опинилася на межі банкрутства й у листопаді 1640 р. Карл I знову скликав парламент. Цей парламент назвуть *«Довгим»*, оскільки він працював з 1640 до 1653 р. День відкриття парламенту 3 листопада 1640 р. *вважають початком Англійської революції*.

2. ОСНОВНІ ЕТАПИ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Перший етап революції — 1640–1642 рр. — історики назвали *«парламентським»*.

На початку січня 1642 р. Карл I вчинив спробу заарештувати лідерів парламенту та повернути собі владу. Згоди депутатів на це він не отримав, до того ж на захист парламенту стала громада Лондона. Король залишив столицю і вирушив на північ країни, де збирались вірні йому війська. Почався другий етап революції — *громадянська війна 1642–1649 рр.*

У червні 1645 р. у битві під Несбі королівська армія зазнала першої поразки. У 1649 р. війна закінчилася перемогою парламенту, *30 січня Карла I було страчено за вироком суду — це був перший випадок суду над монархом у європейській історії.* 19 травня 1649 р. Англію проголосили республікою, палату лордів було розпущено, а королівський титул ліквідовано.

Третій етап революції — *республіканський* — тривав протягом 1649–1653 рр.

III етап революції (республіканський)

Влада перейшла до **Державної ради** та **Ради армії**, очолюваної **Олівером Кромвелем**

Основні сили були зосереджені на придушенні спротиву **Ірландії** і **Шотландії** — 1652 р. вони були приєднані до Англії

Суперництво з **Голландією** за європейські ринки спричинило англо-голландську війну 1652–1654 рр.

Намагання здобути колонії у Центральній Америці призвело до війни з **Іспанією**

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-кодів або покликань, що подані на наступній сторінці, перегляньте відео «Олівер Кромвель» та 3D-сцену «Залізобокий воїн Олівера Кромвелля». За результатами перегляду створіть інфографіку або скрайбінг, присвячений Кромвелю та його реформам. Презентуйте результати роботи в класі.

qr.orioncentr.com.ua/I4ABR

qr.orioncentr.com.ua/m5BSP

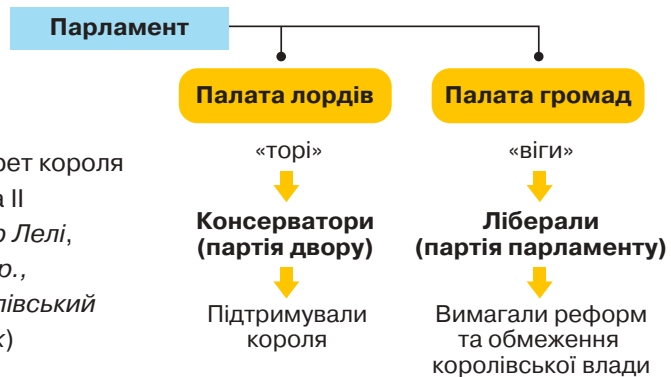
У 1653 р. Кромвель розігнав Довгий парламент та проголосив себе *лордом-протектором (захисником) республіки*. Був встановлений режим *протекторату Кромвеля (1653–1658 рр.)* — фактично військова диктатура за панування пуритан.

3. РЕСТАВРАЦІЯ СТЮАРТІВ. «СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ». ПІДСУМКИ ТА ЗНАЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Після смерті Кромвеля у 1658 р. лордом-протектором став його син Річард Кромвель, але втримати владу він не зміг. Виснажене революцією, війнами та диктатурою населення прагнуло стабільності. Керівники армії почали переговори з сином страченого короля Карлом Стюартом про його повернення на престол і *реставрацію (відновлення) династії Стюартів*. У лютому 1660 р. були проведені вибори до парламенту, новий склад якого проголосив принца **королем Карлом II (1660–1685 рр.)**.

Портрет короля Карла II (Пітер Лелі, 1670 р., Королівський замок)

За умовами угоди Карл II уже не був абсолютним монархом — позбавлявся права контролювати армію, підтверджував усі завойовані буржуазією і джентрі права та власність. Король швидко забув свої обіцянки. Почалися розправи з діячами революції, переслідування пуритан. Наступний король — **Яків II (1685–1688 рр.)** продовжив політику свого попередника, до того ж був ревним католиком. Виникла загроза відновлення абсолютизму і католицизму, яка нарешті об'єднала торі та вігів проти короля.

У 1688 р. представники парламенту запросили на англійський престол штатгальтера Голландії **Вільгельма II Оранського** — нащадка і

тезку лідера Нідерландської революції. Яків II був змушений тікати до Франції. Відбувся державний переворот; завдяки своїй легкості і безкровності він був названий істориками «*Славна революція*». На початку 1689 р. Вільгельм Оранський став королем **Вільгельмом III** (1689–1702 рр.). Парламентом був ухвалений «*Більш про права*», який встановив нову форму держави — *парламентську монархію*. Утвердився принцип «*король царює, але не править*», усі головні питання державного управління мав вирішувати парламент, уряд формувався партією, яка отримала більшість місць у ньому, та очолювався прем'єр-міністром — справжнім очільником виконавчої влади.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте картину Ендрю Керріка Гоу «Скинутий король Яків II покидає Англію», подану в електронній хрестоматії. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся подальшу долю короля. Складіть коротку історичну довідку про Якова II.

Англійська революція мала загальноєвропейське значення. Вона створила умови для капіталістичного розвитку, переходу від аграрної до індустріальної економіки, ринкового господарства. Проголошені революцією принципи стали основою нової модерної європейської цивілізації та зразком для інших країн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «республіка», «протекторат», «торі», «вігі».
2. Стисло схарактеризуйте роботу «Короткого» і «Довгого» парламентів.
3. Якими були передумови громадянської війни в Англії?
4. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю у зошиті або нотатнику:

Етапи Англійської революції	Період	Хід подій	Наслідки
-----------------------------	--------	-----------	----------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте основні підсумки та значення Англійської революції. За результатами роботи укладіть спільну мапу думок (карту знань) «Англійська революція та її історичне значення».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе режисером / режисеркою. Створіть афішу художнього фільму, присвяченого подіям Англійської революції. Придумайте назву вашого фільму та сформулюйте «теглайн» (слоган до постеру). За бажанням створіть короткий тизер-трейлер.

Пригадайте. Якими були причини козацьких повстань XVI – першої половини XVII ст.? Якими були умови «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.?

Навесні 1648 р. на Запорозжжі почалося нове повстання, якому судилося докорінно змінити статус козацтва. На чолі повстання став чигиринський сотник **Богдан Хмельницький**. Представник покозаченого дрібного шляхетського роду, православний за вірою Хмельницький зміг перетворити козацьке повстання на **Козацьку революцію**.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1648–1657 рр.

Були залучені всі стани та соціальні групи руського суспільства

Змінила кордони та становище держав Східної Європи

Утворила нову соціальну ієрархію, у якій місце шляхетської еліти посіла козацька старшина

Призвела до утворення козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

На відміну від європейських революцій, провідною верствою тут була не буржуазія, а козаки. Козацьку революцію варто розглядати в контексті європейської кризи середини XVII ст.

1. ПЕРЕДУМОВИ І ПОЧАТОК КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її західні та північні сусіди — Швеція і німецькі князівства — були виснажені Тридцятирічною війною 1618–1648 рр. В Англії тривала революція, у Франції — Фронда, Московія загоювала рани Смутного часу, Османська імперія почала відчувати кризу. Річ Посполита була острівцем стабільності, заспокоєння українського козацтва Ординацією 1638 р. здавалося надійним і остаточним.

А втім, **всі стани українського суспільства, окрім магнатів, були незадоволені своїм становищем**. Спроби козацтва посісти поважне місце у соціальній структурі Речі Посполитої були невдалими. Дрібна шляхта, яка жила з військової служби, після припинення війни в Європі залишилася без джерел прибутку, поступово втрачаючи маєтки через тиск з боку великих землевласників. Загальне занепокоєння спричиняли відносини між православними, унітатами і католиками.

Поміркуймо!

Розгляньте інфографіку. Прокоментуйте передумови, які склалися в українському суспільстві напередодні революції. Поміркуйте, чому козацтво не змогло посісти поважне місце у соціальній структурі Речі Посполитої.

Шляхта

Наступ на дрібних
власників

Фільварки

Утиски
селянства,
міщанства

Зростання
панщини

Податки з містян

Думки
істориків

qr.orioncentr.com.ua/WoMeT

На початку лютого 1648 р. Хмельницький з невеликим загоном прибічників вирушив на Січ, де здобув підтримку запорожців і розбив залого коронного війська. Була укладена угода про спільні дії з кримським ханом Ісламом-Гераєм III (допомога кримської кінноти). У квітні — травні 1648 р. за підтримки кримців Хмельницькому вдалося двічі — під Жовтими Водами та Корсунем — розбити кварцяне військо Речі Посполитої та захопити у полон його керівників. Протягом літа 1648 р. до повстання долучилися селяни, і бойові дії поширилися на Правобережжя Дніпра.

Діємо: практичні завдання

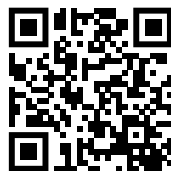
qr.orioncentr.com.ua/esCTt

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео. Як відбувалася битва під Жовтими Водами? Що забезпечило Хмельницькому впевнену перемогу?

«Історія України. 80 серія. Битва під Жовтими водами»

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/Dy3Xy

У вимогах Хмельницького до сейму влітку 1648 р. наголос робився на дотриманні майнових прав козацтва, звільненні від оподаткування та неприпустимості порушення станових привілеїв. Було згадано і поширення панських фільварків, заборону походів на море та податки з мисливських і рибальських промислів. Крім цього козаки вимагали збільшення реєстру з 6 до 12 тисяч, права обирати власну старшину, виплати за боргової державою за 5 років платні реєстровцям та припинення утисків православної церкви.

2. РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня **Наталія Яковенко**:

«Деколи можна натрапити на думку, нібито Хмельницький від перших днів війни мав усвідомлену “програму визволення українських земель з-під польського гніту”. Поза сумнівом, це перебільшення: гетьман ще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за рамки “козацького автономізму”».

? Що, на думку істориків, було наміром Хмельницького під час революції? Чи згодні ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.

У вересні 1648 р. козацько-кримські війська фактично знищили 40-тисячне коронне військо *під Пилявцями* і рушили далі на Захід, оточивши Львів та Замостя. Військові дії проти козацького війська найбільш активно вела приватна армія князя руського походження **Яреми Вишневецького**, її каральний похід на козацькі землі зруйнував останні надії на залагодження конфлікту. Взаємна жорстокість і запеклість наростали.

* Свідчать документи

3 листа Яреми Вишневецького: «Якщо Хмельницький і його гультяйство... доб'ється своїх вимог і лишиться при давніх вольностях — я в такій вітчизні волю не жити. Бо ж і справді нам краще вмерти, ніж над нами запанує поганство і гультяйство».

Думки істориків

qr.orioncentr.com.ua/cUMeS

У листопаді 1648 р. на престол Речі Посполитої замість померлого Владислава IV був обраний прийнятний для козаків кандидат — **Ян Казимир Ваза**. Хмельницький припинив наступ і, повернувшись у Наддніпрянщину, у січні 1649 р. урочисто вступив до давньої князівської столиці та центру православної митрополії — Києва.

Під час відновлених переговорів *майже всі пункти козацьких вимог стосувалися тільки козаків*. Йшлося про звільнення з-під будь-якої юрисдикції, крім королівської, та надання козацтву шляхетських прав, амністії повстанцям, відновлення самоврядування та встановлення 12-тисячного реестру. Але вже на початку 1649 р. у Хмельницького виникла більш амбітна програма. Під гаслом боротьби за православну віру та *«визволення народу руського»* була висунута вимога утворення в рамках Речі Посполитої самоврядного *«удільного князівства»* у межах української етнічної території —

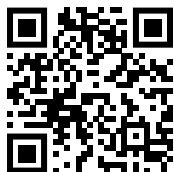

аж по Львів, Холм і Галич. Гетьман назвав себе «*єдиновладцем і самодержцем руським*». Це була претензія на необмежену, освячену Богом владу на всю територію, яку захопили козаки. Водночас гетьманський план не розривав зв'язків з Річчю Посполитою — це була вимога іншого устрою держави, де Русь посіла б рівне місце з Польським королівством та Великим князівством Литовським.

Орієнтація не на станові права козацтва, а на визнання статусу козацької території як автономного утворення сповна проявилася після поновлення бойових дій та успішної для козаків *Зборівської битви* у серпні 1649 р. Тут Хмельницький майже переміг королівські війська під проводом самого короля. Лише тиск з боку кримського хана змусив гетьмана розпочати переговори.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте фрагмент художнього фільму «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006 р.). Якими ефектами режисер фільму — Микола Мащенко — передає настрій і хід бою? Пригадайте особливості бойового мистецтва українських козаків.

qr.orioncentr.com.ua/fvdeP

Зборівський договір 1649 р.

«Декларація ласки Його королівської милості на пункти супілки Війська Запорозького»

➔ Реєстр — 40 тисяч

Землі козацької автономії були обмежені Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами

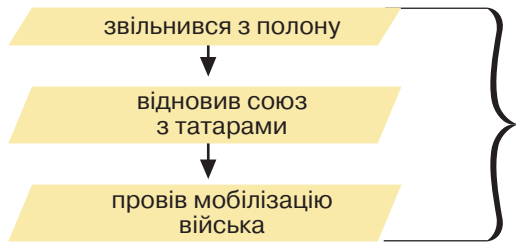
Адміністративні посади мали надаватися лише руській православній шляхті, а всі євреї та єзуїти — виселитися

Зборівська угода могла бути тільки тимчасовим компромісом — кожна зі сторін залишалася незадоволеною і чекала нагоди змінити ситуацію на свою користь. Але угода *стала важливою політичною перемогою козацтва* — на її умови тепер весь час посилалися козацькі очільники.

Після Зборова на козаків чекали нові випробування. Наприкінці 1650 р. військові дії відновилися. Поразка Хмельницького у битві *під Берестечком* у червні — липні 1651 р., спричинена черговою зміною позиції кримського хана, призвела до підписання принизливої для козацтва *Білоцерківської угоди у вересні 1651 р.*

Угода суттєво обмежила кордони козацької автономії землями тільки Київського воєводства, а козацький реєстр був зменшений до 20 тис. Шляхта мала право повертатися до своїх маєтків і відновлювати платежі та повинності. Гетьману заборонили будь-які контакти з іноземними правителями. Але козацька автономія збереглася, козацький провід не збирався відмовлятися від своїх повноважень, а міщани та селяни — повертатись під владу шляхти

28 вересня 1651 року між козаками і поляками укладено Білоцерківський мирний договір. Сторони пішли на компроміс

Отже, відновлення війни було лише справою часу. Варто зауважити, що раніше це була скоріше *громадянська війна* всередині Речі Посполитої — в її війську було чимало представників русинської православної шляхти, а тепер вона остаточно переросла в *польсько-українську війну*.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Олександра Єфименко:

«Довкола сторін, що домовлялися, вирувало таке море ненависті, озлоблення і недовіри, що безглуздо було б повірити у можливість приборкати цю дику стихію договором; ніхто і не вірив».

Реванш за Берестейську поразку козацьке військо взяло у травні 1652 р. у битві *під Батогом*. Оточене 30-тисячне коронне військо було вщент розгромлене. Ця перемога фактично означала скасування Білоцерківської угоди, яку і без того ніхто не виконував. Нову політичну ситуацію створила *Жванецька облога* вересня — грудня 1653 р. Під Жванцем знову вирішальну роль зіграв кримський хан — рятуючи коронне військо від очевидної поразки, він відмовився продовжувати воєнні дії і вступив у переговори з королем без участі козаків. Одним з результатів була домовленість про повернення до умов Зборівського миру, але це не задовольняло жодну зі сторін — уряд сприйняв це як приниження, а козацькі очільники вже прагнули значно більших прав, не тільки для козацького стану, а й для цілої козацької держави.

3. ДИПЛОМАТІЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Втрати від війни були страшними — тільки на Волині загинуло приблизно 100 тис. осіб. Люди тікали в Молдову, на Лівобережжя і далі — в московські землі, майбутню Слобожанщину. Занепало господарство, почалися голод та епідемії. Військові сили сторін були виснажені. Гетьман був змушений вирішувати скрутну ситуацію засобами дипломатії.

Червень 1648 р. —
переговори з османами

Прохання про протекторат над Руссю

1651 р.

Домовленість про васалітет Гетьманщини за зразком Кримського ханства, Молдови і Волощини

Але перспектива залежності від традиційних ворогів — мусульман-османів не сприймалася більшістю козацтва.

Для здобуття належного міжнародно-правового статусу козацькій державі не вистачало монарха — у XVII ст. саме монарх продовжував уособлювати державу у більшості країн. Вирішенню цього питання були присвячені **Молдовські походи** козацького війська. У 1650 р. гетьман зайняв Ясси і зажадав від молдовського господаря Василя Лупу укладення союзу та одруження доньки Лупу Розанди із сином Хмельницького Тимошем. Цей шлюб мав ввести Тимоша до монаршої родини, зробити наступником престолу та започаткувати **династію Хмельницьких**.

Спочатку все складалося успішно. Тимош Хмельницький 1 вересня 1652 р. одружився з Розандою. Згідно з угодою з Василем Лупу, після його смерті Тимош мав успадкувати владу і стати молдавським господарем. Так, рід Богдана Хмельницького перетворювався в монархічну династію. Лупу погодився, але з виконанням обіцянки зволікав, що спричинило другий похід Тимоша Хмельницького на Молдову у 1652 р. Весілля відбулося, але навесні 1653 р. у Молдові відбувся заколот, Василь Лупу був позбавлений влади. На допомогу тестю вирушив Тимош, але під час цього походу він загинув. Династичні плани гетьмана втратили перспективу

Відправив військо на чолі з Тимошем

Тимош Хмельницький прибув до м. Ясси і розбив супротивника

Василь Лупу вмовив гетьманіча продовжити війну

Під час одного з обстрілів Сучави було смертельно поранено Тимоша Хмельницького. 15 вересня 1653 р. він помер

Поміркуймо!

Подумайте, чому в Молдовському князівстві Хмельницький вбачав можливо-го союзника. Що таке «шлюбна дипломатія»? Які переваги має така політика?

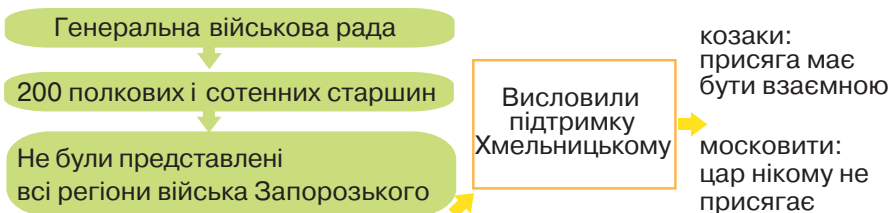
Єдиним можливим виходом для Хмельницького залишився протекторат *Московського царства* — з ним не було релігійного протистояння. Сприймала таку можливість і більшість козацької старшини.

На початку січня 1654 р. у Переяславі відбулася козацька рада за участі московських послів, яка ухвалила відповідне рішення. Протягом січня — лютого 1654 р. на вірність царю присягнули 17 полків, натомість 5 полків від присяги відмовилися, зволікала з нею і Запорозька Січ.

Історичні подробиці

Під час присяги гетьмана і старшини в Успенському соборі Переяслава стався скандал. На вимогу Хмельницького щодо взаємної присяги послів від імені царя вони рішуче відмовилися, заявивши, що «піддані повинні складати присягу своєму государю, а не він їм». Це обурило старшину — польські королі завжди присягали своїм підданам. Конфлікт залагодили, але він виразно свідчив про відмінність політичних традицій Московії та Гетьманщини.

Умови московського протекторату були визначені у березні 1654 р. під час візиту козацької делегації до Москви та зафіксовані у «*Березневих статтях*».

«Березневі статті»

- Реєстр — 60 тисяч
- Підтвердження «прав і вольностей» козацького стану
- Визнання повноважень гетьмана, вільне його обрання
- Право на міжнародні відносини
- Козаки зобов'язувались зберігати вірність цареві та сплачувати певну суму податків
- Москва обіцяла надати військову допомогу Війську Запорозькому проти Речі Посполитої

Це була типова для тих часів угода про протекторат правителя сильнішої держави над слабшою.

Цар же трактував угоду як «вічне підданство» він вимагав від гетьманів присяги «на підданство і віру» та обмеження прав гетьмана у міжнародних відносинах.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ**Українська історикня Наталя Яковенко:**

«Москва і Чигирин вкладали різний зміст у суть укладеного в Переяславі договору. Гетьман та його оточення вбачали у цьому акті вигідну політичну комбінацію, котра гарантувала оборону на тлі збереження внутрішнього миру. ...Натомість Москва... завжди розуміла протекторат як поглинання...».

Український історик Микола Костомаров:

«Московська політика не допускала федеративного ідеалу, і приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як у значенні перетворення вільних козаків на царських холопів».

? Чи однаково розуміли протекторат козацтво і Московія? Чому їхні бачення цього союзу різнилися?

4. ЗАВЕРШЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Навесні 1654 р. почалася очікувана козацьким керівництвом **московсько-польська війна**. Головні сили московитів рушили на Білорусь, захопивши Полоцьк і Смоленськ. Разом з московським військом діяв козацький полк Івана Золотаренка. Тим часом уряду Речі Посполитої вдалося укласти союз із Кримським ханством — кримці були запеклими ворогами Москви. Наступ польсько-кримського війська на Україну спочатку був успішним, але у січні 1655 р. козацько-московські сили зупинили його у битві під Охматовом. А влітку 1655 р. до війни проти Речі Посполитої долучився вічний її конкурент — **Шведське королівство**.

Неподалік **Охматова**, що на Черкащині, з **29 січня до 1 лютого 1655 р.** відбулася переможна для українців битва. У народі це місце, з огляду на кривавість і драматичність подій та жорстокі морози, що стояли під час битви, прозвали Дрижиполем.

На білоруських землях грабунки і репресії з боку московитів спричинили селянські заворушення (шуши)

Обидві сторони втратили убитими по 15 тисяч вояків, зокрема у московській армії загинуло 9 тисяч

Наступні події стали катастрофою для Речі Посполитої, названі в її історії «**Потоп**». Армія була знищена, шведські війська взяли Варшаву і Краків, Велике князівство Литовське визнало шведський протекторат. До поразок Речі Посполитої долучилися й козаки, які у вересні 1655 р. **взяли в облогу Львів** та не здобули його тільки через появу в тилу кримської кінноти. Козацьке військо рушило їй назустріч, і після кількох зіткнень була поновлена мирна угода між Гетьманщиною та Кримом.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Чому козакам не вдалося розвинути успіх? Подумайте, чому під час перемовин між Московією та Річчю Посполитою не враховувалися інтереси козацтва?

Успіхи на литовсько-білоруському театрі сприяли просуванню головних українських сил і московських військ у напрямку Львова. 19 вересня 1655 р. під містечком Городок союзники завдали нищівної поразки польському війську. Майже вся Галичина була зайнята українсько-московськими військами.

! Розвинути успіх не вдалося !

Шведський король Карл X захопив Варшаву та прагнув отримати польську корону — погрожував козакам війною

Існували розбіжності між московською та українською сторонами

Загрозу несли присутність на кордоні кримського війська

Ці чинники змусили гетьмана та воєвод відвести головні сили на Волинь і Поділля.

У травні 1656 р. московський уряд, занепокоєний успіхами свого старого ворога — Швеції, розпочав мирні переговори з Річчю Посполитою, навіть не попередивши про це Хмельницького. У жовтні 1656 р. між Московією та Річчю Посполитою було укладено **Віленське перемир'я** і домовлено про спільні військові дії проти Швеції. Укладання миру з ворогом України Хмельницький розцінив як розрив відносин протекторату між Гетьманщиною і Московським царством. Він розпочав шалену дипломатичну активність, укладаючи угоди зі Швецією, Волощиною, Молдовою та Кримом. Поновив також переговори з султаном та королем Яном Казимиром. Однак 6 серпня 1657 р. старий гетьман помер у Чигирині.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Учас, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоду козацьку державу зусібіч оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека — незгода — зачалася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій».

? Як оцінює історикиня внутрішню та зовнішню політичну обстановку після смерті Богдана Хмельницького? Чи згодні ви з її оцінкою?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «Потоп», «Козацька революція», «протекторат».
2. Які чинники свідчать, що розпочате козацтвом повстання переросло у Козацьку революцію?
3. Назвіть основні передумови Козацької революції 1648–1657 рр.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику за зразком:

Договір	Дата укладання	Сторони, які уклали	Умови договору
---------	----------------	---------------------	----------------

III. Мислимо творчо

Уявіть себе кінорежисером / кінорежисеркою. Придумайте короткий сценарій біографічного фільму про Богдана Хмельницького. Створіть до вашого фільму афішу-постер, який би відобразив ваш задум як режисера / режисерки фільму. Прокоментуйте постер та озвучте ваш сценарій у класі.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ — УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

Пригадайте. Які ознаки має держава? Які типи держав вам відомі? Чим вони відрізняються один від одного?

1. ТЕРИТОРІЯ І МОДЕЛЬ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Офіційною назвою держави було Військо Запорозьке. Формально Військо Запорозьке було республікою, проте влада Хмельницького була фактично необмеженою.

Богдан Хмельницький почав **створювати нову політичну модель козацької держави**

Офіційна назва —
Військо Запорозьке

Історики — Гетьманат
або Гетьманщина

Сучасна історіографія —
Українська
козацька держава

Столиця — місто Чигирин

Голова держави — гетьман
Війська Запорозького

У **1649 р.** єрусалимський патріарх Паїсій благословив Богдана Хмельницького на гетьмана — процедура, яку проходили православні правителі. Гетьману підпорядковувалися всі сфери й важелі зовнішньої, внутрішньої і судочинної влади

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

КОЗАКИ

Переважно несли збройну службу та зберігали традиційне самоврядування і майнові привілеї

ШЛЯХТА

Змішувалася
з козацькою
старшиною

МІЩАНИ

Частина
«покозачилась»

СЕЛЯНИ

Звільнилися від приватної залежності та перетворилися на підданих Війська Запорозького — «посполитих», що володіли землею, яку обробляли за умови сплати податків до військової скарбниці

Козаки наслідували політичну модель Речі Посполитої — тепер вони замість шляхти стали «політичним народом», а реально ці функції згодом перебрала на себе козацька старшина

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/KCON5

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Козацька звитяга. Випуск № 4. Історія. Землі вольностей Запорозьких». Що нового ви дізналися? Які привілеї та вольності мало козацтво на своїх землях? За допомогою матеріалів параграфа створіть власну інфографіку, яка б відображала модель козацької держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО в середині XVII ст.

Чигирин — резиденція гетьмана (виконувала роль столиці)

Військо Запорозьке охоплювало майже 200 тис. кв. км
(територія колишніх Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств)

Полки (станом на 1654 р.)

Правобережжя

Лівобережжя

Вінницький
Білоцерківський
Брацлавський
Кальницький
Канівський
Київський
Корсунський
Чигиринський
Паволоцький
Уманський
Черкаський

Чернігівський
Прилуцький
Кропивенський
Миргородський
Ніжинський
Переяславський
Полтавський

Запорозька Січ
та її володіння

Територія Січі
становила
окрему
адміністративну
одиницю

Сотні: у кожному полку, залежно від території і населення,
нараховувалося 10–20 і більше сотень

Вищим органом козацької держави вважалася **Генеральна (Повна, Загальна) рада** — загальне зібрання всіх козаків для прямого волевиявлення з найважливіших питань. Її збирали переважно на свята (Покрову, Різдво, Великдень), а основні питання частіше вирішував представницький орган — **старшинська рада** у складі полковників та **генеральної старшини**.

Генеральна (Повна, Загальна, Чорна) рада — форма прямого волевиявлення членів козацької верстви як панівного стану суспільства. Вона виконувала роль головного розпорядчого органу держави.

Рішення треба
ухвалювати швидко

Старшинська рада

Вирішувала
найважливіші питання

Процедура проведення ради була доволі простою і нагадувала січову. Збір відбувався за **боєм литавр**. Обговорення і голосування — **через вигуки й підкидання шапок**.

2. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА

Генеральна старшина була урядом козацької держави. Вона становила *малу старшинську раду*, а за участі полковників перетворювалась на *велику старшинську раду*.

Старшина — це представники козацтва, які обіймали посади в інститутах влади. У Війську Запорозькому старшина поділялася на **генеральну, полкову та сотенну**. Генеральну старшину обирали на радах, її посадовці були виконавцями рішень гетьмана і рад. Проте **Богдан Хмельницький призначав старшину особисто, лише затверджував її через ради**.

Генеральна старшина

- **Писар** був фактично заступником гетьмана, відповідав за роботу Генеральної військової канцелярії, ведення документації, дипломатію, розвідку і контррозвідку
- **Обозний** керував збройним постачанням армії та суто військовими питаннями, очолював артилерію
- **Суддя** відповідав за судочинство, іноді їх могло бути двоє: водночас вищою судовою владою був гетьман
- **Бунчужний** не мали чітко визначених функцій, крім зберігання клейнодів — булави, корогв та бунчука; вони виконували безпосередні доручення гетьмана
- **Осавул**
- **Хорунжий**
- **Підскарбій** відав прибутками та видатками Військової скарбниці, до того фінансові справи гетьман контролював особисто

Козацька старшина виразно поділялася на три групи.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА

Ці групи мали досить розбіжні уявлення про мету війни. Родові козаки помірковано сприймали переговори і поступки — підсумком революції для них була козацька автономія під протекторатом байдуже кого з сусідніх володарів: московського царя, османського султана чи польського короля. Отже, після смерті Хмельницького саме вони почали обирати протилежні зовнішньополітичні орієнтації, розвалюючи козацьку державу. Показачені шляхтичі від самого початку були налаштовані боротися до кінця, загинути або перемогти, але вони пер-

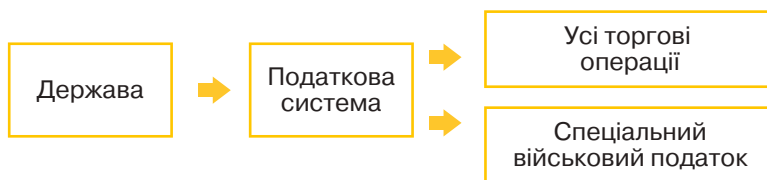
шими відчули небезпеку з боку деспотичної азійської Московської держави та почали спроби порозумітися з владою демократичної Речі Посполитої. Вихідці ж із простолюду, разом з запорожцями, з ненависті до шляхти пристали до орієнтації на Москву. Невдовзі після смерті Хмельницького ці розбіжності призвели до початку нового періоду в історії Гетьманщини, який історики назвали *Руїною*.

3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

Законодавство Речі Посполитої втратило чинність у козацькій державі. Найперше це стосувалося власності на землю. Шляхта, яка не підтримала революцію, втратила своє майно. Також було скасовано залежність селян від землевласників. Провідним станом стало козацтво, тож воно і визначало земельні відносини та володіло більшістю земель. Велику земельну власність зберігала і православна церква.

Відсутність залежності селян та зміни у розподілі землі призвели до того, що у господарстві *переважала наймана праця*. У цьому сенсі *Козацька революція була подібна до буржуазних революцій у Західній Європі*.

Чимало уваги гетьман приділяв розвитку торгівлі. У державі вводилися пільги для іноземних купців. Великим успіхом стало підписання в 1650 р. з Османською імперією угоди про вільну торгівлю на її території та звільнення українських купців від сплати мит.

Постійні військові дії не дали часу та можливості створити розгалужену систему законів, правові відносини здебільшого регулювались *гетьманськими універсалами*.

Діємо: практичні завдання

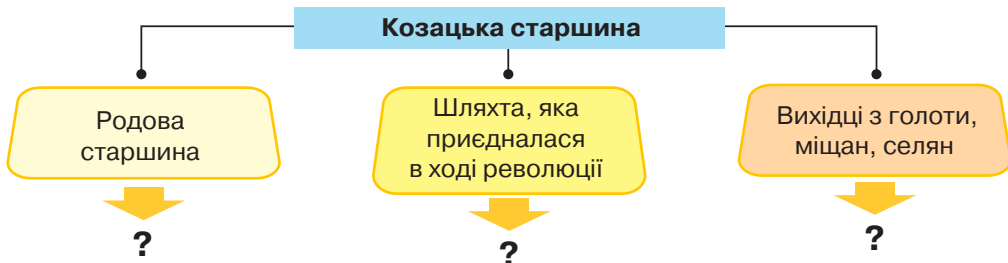
За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проект: «Олівер Кромвель і Богдан Хмельницький — політичні реформатори чи модерні диктатори?».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «козацька держава», «Генеральна (Старшинська) рада», «козацька старшина».
2. Яким був адміністративний устрій Козацької держави?
3. Стисло схарактеризуйте соціально-економічні реформи часів Козацької революції.

4 Доповніть інфографіку (у зошиті або нотатнику):

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте та проведіть у класі дискусію: «Військо Запорозьке — козацька демократія чи військова диктатура?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе екскурсоводом / екскурсоводкою історичного музею. Проведіть уявну екскурсію залом «Історія Козацької революції». Детально опишіть устрій та особливості Війська Запорозького — козацької держави. Підготуйте до вашої екскурсії візуальний ряд, використавши додаткові джерела інформації та можливості генерування зображень за допомогою ШІ.

§ 51–52 ДОБА РУЇНИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Пригадайте. За яких обставин почалася Козацька революція 1648–1657 рр.? Яким був міжнародний статус Гетьманщини в часи революції? Чим була спричинена потреба у зміні союзників?

1. ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Ще за життя Богдана Хмельницького постало питання щодо обрання його наступника. У квітні 1657 р. Старшинська рада згідно з бажанням хворого гетьмана ухвалила рішення про передачу влади його 16-річному синові Юрію. Проте 26 серпня 1657 р., зважаючи на неповноліття Юрія, рада обрала гетьманом генерального писаря **Івана Виговського**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео. Підготуйте історичну довідку про життя та діяльність Івана Виговського.

Біографія Івана Виговського
(уривок з фільму Тараса Каляндрука)

qr.orioncentr.com.ua/HP58P

Новий гетьман продовжив курс Хмельницького на розбудову Гетьманщини та здобуття для неї союзників. Гетьман намагався одночасно налагодити зіпсовані відносини з Московією, домовитись про співпрацю зі Швецією та обговорювати умови замирення з Річчю Посполитою.

Збурювачем ситуації стала Запорозька Січ. Запорожці на чолі з кошовим отаманом *Яковом Барабашом* та полтавським полковником *Мартиниом Пушкарем* оголосили про невизнання Виговського. Пушкар і Барабаш звернулися до московського царя і отримали обіцянку військової допомоги. Це спонукало Виговського у травні 1658 р. почати похід для придушення спротиву. У червні 1658 р. повстання було вщент розгромлене, його керівників стратили. Втрати були жахливими — з обох боків загинуло кілька тисяч козаків, а найбільша трагедія полягає в тому, що з цього почалася тривала війна між різними групами вже *всередині козацтва*.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/EloO9

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео (ютуб-канал «History Verum») «Як Виговський та Пушкар ділили булаву? Повстання Пушкаря та Барабаша». Складіть про ці події історичну довідку до української «Вікіпедії».

Придушення повстання остаточно зруйнувало надії на відновлення союзу з Московією. Українська сторона запропонувала укладення мирної угоди з польською стороною на умовах трансформації Речі Посполитої на федерацію трьох держав, де Україна буде однією з них.

16 вересня 1658 р. було підписано *Гадяцьку угоду*. Гетьман Іван Виговський сподівався, що її укладення остаточно врегулює відносини між Річчю Посполитою та Гетьманщиною. Однак на сеймі 1659 р. польські делегати звузили представлені домовленості, наполягаючи на зменшенні повноважень гетьмана та скороченні реєстру, що перетворювало угоду на повторення Зборівського договору і зводило її на нівець.

Діємо: практичні завдання

Прочитайте умови Гадяцької угоди 1658 р., подані на наступній сторінці. Визначте її позитивні та негативні аспекти. Поміркуйте, які б наслідки вона мала для Гетьманщини. Чому Річ Посполита не затвердила її пункти?

Присяга короля Яна II Казимира на договорі
підписана 10 червня 1659 року

Гадяцька угода 1658 р.

Військо Запорозьке входить до складу Речі Посполитої як член федерації під назвою Велике князівство Руське

Збройні сили Великого князівства Руського становлять 30 тис. реєстровців і 10 тис. найманців

Щороку 100 козаків мають право отримувати шляхетство. Гарантується амністія та збереження привілеїв

Православні міщани урівнюються у правах із католиками

Києво-Могилянська академія визнається вищим навчальним закладом на рівні із іншими польськими

Митрополит і четверо єпископів отримують місця у сенаті триєдиної держави

Надається дозвіл на відкриття другого вищого православного навчального закладу, школи, друкарні

Шляхті надається дозвіл повернутися до своїх колишніх володінь в Україні

Законодавча влада — **Національні збори депутатів**. Виконача влада — **Гетьман**, що обирався пожиттєво, власні скарби та скарбниця.

У відповідь на Гадяцьку угоду московський цар видав грамоту, якою оголошував Виговського зрадником та закликав усунути його з посади гетьмана. На Лівобережжя рушила 100-тисячна московська армія князя Григорія Ромодановського, однак Івану Виговському вдалося залучити на свій бік 30 тис. татарської кінноти та нанести несподіваний удар. Вирішальна битва відбулася **8 липня 1659 р. під Конотопом**. Вона завершилася перемогою українського козацтва та повним знищення московського війська, тільки загиблих московитів було більше 40 тис., а переляканий московський цар очікував наступу козаків на Москву.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/1U2dQ

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Конотоп: одна з найбільших перемог України над Москвою. Нація героїв» (ютуб-канал «24 канал»). За результатами перегляду створіть інфографіку або мапу думок.

Однак головна небезпека була всередині України. Невдоволені Гадяцькою угодою лівобережні полки на чолі з полковником **Тимішем Цицюрою** знову підняли повстання проти гетьмана, а кошовий отаман Січі **Іван Сірко** почав похід на землі Кримського ханства, миттєво позбавивши Виговського важливого союзника. Повсталі знову запросили московські війська до України. **20 вересня 1659 р.** «Чорна рада» за участі козацьких низів усунула Виговського від влади. Тим самим Гадяцька угода була остаточно перекреслена.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Микола Костомаров:

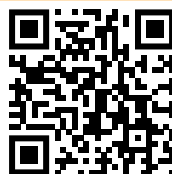
«Українці показали, що вони неспроможні зрозуміти і оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

? У чому, на вашу думку, причини політичної поразки Івана Виговського?

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/EdQsf

Скориставшись картою **«Українсько-московська війна 1658–1659 рр.»**, поданою в електронній хрестоматії, та навчальним відео, відтворіть хід московсько-української війни 1658–1659 рр. Складіть скрайбінг — замальовку та презентуйте її у класі.

2. ПОЧАТОК РУЇНИ. ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. РОЗКОЛ ГЕТЬМАНЩИНИ

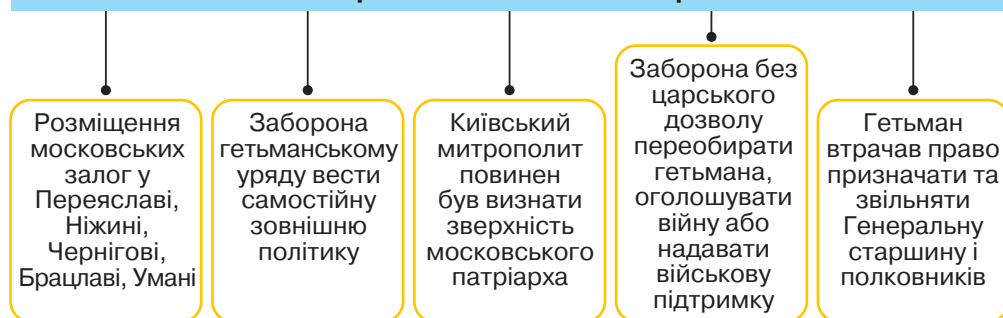
Криза 1650–1670-х років в історії України отримала назву «Руїна». Характерними рисами цього часу були часті зміни гетьманів, одночасне правління кількох ватажків, що ворогували між собою.

Варто запам'ятати!

Руїна — період історії України (кін. 1650 — поч. 1670-х років), що позначився внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу, розколом Гетьманщини, втручанням у її внутрішні справи сусідніх держав.

28 вересня 1659 р. Генеральна рада обрала новим гетьманом Юрія Хмельницького. В умовах вторгнення московських військ він був змушений **17 жовтня 1659 р.** укласти **Переяславські статті** з Московським царством.

Переяславські статті 1659 р.

- Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину Московського царства
- Відчутними були ознаки продовження наступу на незалежність України

Діємо: практичні завдання

Розгляньте поштову марку «Гетьман Юрій Хмельницький» (2001 р.). За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чому на марці зображено турецький замок Єді Кюле (Замок семи веж). Як історія життя Юрія Хмельницького пов'язана з історією турків?

Юрій Хмельницький (автор невідомий, XVII ст.)

У 1660 р. розпочалася військова кампанія Московського царства на Волині й Галичині. Українці воювали по обидва боки фронту: на боці Московії виступали підрозділи Юрія Хмельницького й Тиміша Цицюри, а з боку Речі Посполитої — підрозділи Івана Виговського. Наслідком поразки українсько-московських військ під Чудновом стало підписання **17 жовтня 1660 р. Слободищенського трактату Юрія Хмельницького** з Річчю Посполитою. Він являв собою обмежений варіант Гадяцької угоди вже без згадки про Велике князівство Руське та анулював Переяславські статті 1659 р.

Проти *Слободищенського трактату* виступили лівобережні полковники **Яким Сомко** і **Василь Золотаренко**. Їх спротив підтримали і запорожці на чолі з Іваном Сірком. Спираючись на підтримку Московії, Сомко проголосив себе наказним гетьманом на Лівобережжі. Правобережні полки його влади не визнали. Юрій Хмельницький 1663 р. зрікся булави та постригся в ченці. Це заклало підвалини для поділу України та утвердження влади двох гетьманів.

* Свідчать документи

«На Україні настала тепер лиха година. Було таке безладдя, що кожен робив, що хотів. Із заходу шарпали Україну польські війська; з півночі і від сходу — московські..., а з півдня набігали турки й татари. До того ще Україна розділилася на дві частини... На Лівобережжі вибрали одного гетьмана, на Правобережжі — іншого».

? Проаналізуйте текст історичного джерела. Дайте власне визначення поняття «Руїна». Яку роль у початку Руїни на вашу думку зіграв гетьман Юрій Хмельницький? Наскільки важливою для вас є роль особистості в історії?

3. ПРАВОБЕРЕЖНА І ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА в 1660–1680-х рр.

Гетьмани Правобережної України

Павло Тетеря (1663–1665)

Спирався на підтримку Речі Посполитої та Кримського ханства. Мав намір розширити владу на Лівобережжі (здійснив невдалий похід на Лівобережну Україну 1663 р.).

На Правобережжі набрало розмаху антигетьманське та антипольське повстання. У липні 1665 р. П. Тетеря втік до Речі Посполитої.

Петро Дорошенко (1665–1676)

Взяв курс на об'єднання Української козацької держави. Схилявся до союзу з Османською імперією та Кримським ханством. Наприкінці 1666 р.,

уклавши союз із кримцями, вцент розгромив армію Речі Посполитої. Остаточній перемозі завадили запорожці І. Сірка, почавши черговий похід на Крим та позбавивши гетьмана головного союзника.

Гетьмани Лівобережної України

Іван Брюховецький (1663–1668)

Був обраний на козацькій раді в Ніжині (Чорна рада); спирався на підтримку козацької голоти та січовиків. Здобув перемогу над полковником Я. Сомком.

Орієнтувався на підтримку Московського царства, фактично відмовившись від самостійності Гетьманщини.

Уклав із Московією **Батуринські** й **Московські** статті.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 р.

1. Контроль московськими воєводами фінансів, господарства та військово-адміністративного життя на Лівобережжі.
2. Збирання податків на користь Москви.
3. Розширення переліку міст, де були розміщені московські залоги.
4. Утримання московських військ за рахунок українського населення.
5. Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

30 січня 1667 р. Московське царство та Річ Посполита уклали в **с. Андрусів** (поблизу Смоленська) перемир'я. Договір був укладений таємно, без погодження з українською стороною, та перекреслював здобутки козацької революції:

1. Встановлювався мир на 13,5 р. між Московським царством та Річчю Посполитою.
2. Запорозька Січ переходила під контроль обох держав:
  - під владою **Московського царства** зберігалася Лівобережна Україна, передавалися землі Смоленщини, Сіверщини та на два роки Київ;
  - **Річ Посполита** закріплювала землі Білорусі та Правобережної України.

Андрусівське перемир'я спричинило повстання на Лівобережжі проти московської влади, Брюховецький намагався його очолити, але був убитий.

Гетьмани Правобережної України	Гетьмани Лівобережної України
<p>Петро Дорошенко (1665–1676)</p> <p>19 жовтня 1667 р. уклав українсько-польське Підгаєцьке перемир'я, за яким визнавала-ся влада короля, але польське військо не мало заходити на землі Гетьманщини. В результаті поразки І. Брюховецького у 1668 р. був оголошений «гетьманом обох берегів Дніпра». Був змушений залишити Лівобережжя для придушення заколоту запорожців. 1669 р. уклав Корсунську угоду з Османською імперією:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Право вільних виборів гетьмана; посада гетьмана пожиттєва. 2. Збір податків на користь козацької держави. 3. Татарам заборонялося брати ясир з українських земель. 4. Османська імперія і Кримське ханство гарантували не укладати угоди з Московським царством і Річчю Посполитою без згоди гетьмана. 5. Султанські грамоти щодо Української держави, мали укладатися двома мовами — українською та османською. <p>Наприкінці травня 1672 р. армія, очолювана султаном Мегмедом IV, рушила в похід на Брацлавщину, де був укладений Бучацький мирний договір.</p> <p>1676 р. Дорошенко виїхав з Чигирини й зрікся булави.</p>	<p>Дем'ян Многогрішний (1669–1672)</p> <p>Був залишений на Лівобержжі П. Дорошенком як наказний гетьман. Був обраний гетьманом 9 березня 1669 р. на Генеральній раді в Глухові під тиском Московії та в умовах московської окупації Лівобережжя.</p> <p>Прагнув об'єднати українські землі під єдиною булавою гетьмана. Зміцнював гетьманську владу, послаблюючи вплив козацької старшини. Створив наймане військо компанійців.</p> <p>Уклав із Московським царством Глухівські статті. За доносом старшини був звинувачений московитами у зраді та підтримці Дорошенка, усунений від влади і засланий до Сибіру.</p> <p>ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 р.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Московські воеводи розміщуються у 5 містах, позбавляючись права втручатися у справи місцевого врядування. 2. Встановлюється козацький реєстр 30 тис. 3. Діє заборона гетьманові вступати у зносини з іноземними державами. 4. Податки збирає лише старшина.

Закінчення таблиці

Гетьмани Правобережної України	Гетьмани Лівобережної України
<p data-bbox="157 225 554 256">БУЧАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1672 р.</p> <ol data-bbox="114 265 591 520" style="list-style-type: none"> 1. Річ Посполита передала Османській імперії Поділля з Кам'янцем. 2. Брацлавщина та Південна Київщина переходила під опіку П. Дорошенка. 3. Московське царство розглядало угоду як відмову Речі Посполитої від претензії на Правобережжя і наважилося на наступ. <p data-bbox="114 575 566 606">Юрій Хмельницький (1677—1685)</p> <p data-bbox="324 618 572 884">Внаслідок зречення Дорошенка призначений Османською імперією гетьманом Правобережжя. Був «маріонетковим гетьманом» османів, який був їм</p> <p data-bbox="114 893 591 1070">потрібний, щоб перешкодити намірам І. Самойловича об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра. Упродовж 1677–1678 рр. брав участь у Першому та Другому Чигиринських походах.</p> <p data-bbox="114 1075 572 1130">За деякими відомостями, 1685 р. був страчений османами 1678 р.</p>	<p data-bbox="625 225 1028 256">Іван Самойлович (1672–1682)</p> <p data-bbox="832 280 1032 520">16–17 червня 1672 р. обраний гетьманом на Генеральній військовій раді. Уклав із Московським царством</p> <p data-bbox="625 525 1059 611">Конотопські статті. 1674 р. обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». 1687 р за наказом царя здійснив</p> <p data-bbox="625 616 1069 702">Великий згін, наказав зруйнувати міста Правобережжя, а їх мешканців зігнати на Лівобережжя.</p> <p data-bbox="625 707 1084 857">1687 р. разом з московитами здійснив Кримський похід, був звинувачений в його провалі та за доносом старшини усунений від влади і засланий до Сибіру.</p> <p data-bbox="670 888 1059 919">КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 р.</p> <ol data-bbox="625 924 1106 1130" style="list-style-type: none"> 1. Гетьману заборонялося мати компанійські полки. 2. Позбавлено права знімати старшину з посади без вироку чи згоди старшинської ради. 3. Заборонено вести самостійну зовнішню політику.

За підсумками Чигиринських походів, Османська імперія та Московське царство уклали в **1681 р. Бахчисарайський мир**. Відповідно до нього Османська імперія контролювала південь Київщини та Поділля, а у володінні Московського царства залишалось Лівобережжя. Султан визнавав зверхність царя над Запорозькою Січчю. Було встановлено кордон по річці Дніпро. Османська імперія та Кримське ханство зобов'язувалися не вступати у союз із іншими державами проти Московського царства, а Московія мала сплачувати щорічну данину кримському хану.

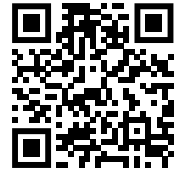
У травні **1686 р.** Московське царство й Річ Посполита уклали **«Вічний мир»**. Договір фактично підтверджував умови Андрусівського перемир'я стосовно поділу кордонів по Дніпру. Лівобережжя разом із Києвом та Запорозькою Січчю залишалось в складі Московського царства. Південна Київщина й Брацлавщина ставали нейтральними землями.

Останнім актом у вирішенні долі українських земель стали рішення *Карловицького конгресу 1699 р.*, за якими Османська імперія повернула Південну Київщину, Брацлавщину та Західне Поділля Речі Посполитій.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/LCeH7

За допомогою QR-коду або покликання скористайтеся картою «Українські землі в період Руїни» і складіть розповідь про події цього періоду на українських землях. Порівняйте умови укладених договорів. Визначте статус українських земель у геополітичних планах сусідніх держав.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Так завершилась Руїна. Не тому, що брати вжахнулися, озирнувшись на ріки пролитої крові, а тому, що вбивати одне одного вже було нікому».

? Як ви можете схарактеризувати підсумки і наслідки Руїни?

4. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ, СЛОБОЖАНЩИНА ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Події Руїни мали найстрашніші наслідки для земель Правобережної України — вона була спустошена. Для відбудови господарства та охорони кордону уряд Речі Посполитої вирішив відновити козацькі полки на Правобережжі. У 1684 р. король Ян Собеський дозволив козакам вільно оселятися на Південній Київщині та Східному Поділлі та повернути полковий устрій без обрання гетьмана. Однак після Карловицького миру 1699 р. османська загроза послабилась, і козаки стали непотрібними. Наступ на права козаків викликав козацьке повстання 1702–1704 рр., яке очолив полковник *Семен Палій*, воно увійшло в історію як «*Паліївщина*». Не в змозі самостійно придушити повстання, уряд Речі Посполитої звернувся по допомогу до Московії. Навесні 1704 р. повстання було придушено гетьманом Лівобережжя *Іваном Мазепою*.

Богданові Хмельницькому вдалося тримати анархічну Січ під жорстким контролем, але після обрання гетьманом Івана Виговського цей контроль був практично втрачений

З 1652 р. Січ розміщувалася на острові **Чортомлик**, доки у 1709 р. не була зруйнована за наказом московського царя Петра I

Статус Запорозької Січі внаслідок Козацької революції 1648–1657 рр. та Руїни зазнав змін

За місцевим козацтвом закріплювалася назва Низове Військо Запорозьке. Найвідомішим кошовим отаманом Чортомлицької Січі вважається **Іван Сірко**

Запорожцями було здійснено чимало вдалих походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Водночас вони розпочали збройні уособиці в країні, виступивши проти Виговського, двічі перешкоджали перемогам Дорошенка, підтримували промосковського Брюховецького і взагалі діяли на користь Московії. Козацька голота Січі не усвідомлювала необхідності збереження української держави.

Варто запам'ятати!

Слобідська Україна (Слобожанщина) — назва північно-східного регіону України в басейнах річок Сейм і Сіверський Донець. Назва регіону походить від слова «свобода» («слобода») — московська влада, заохочуючи переселенців з козацької України, дозволяла їм зберігати козацький устрій і вольності.

У другій половині XVII ст. активно продовжується заселення та розвиток Слобожанщини. Утворюються козацькі полки (*Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський та Острозький*) та виникають міста: *Харків (1654 р.), Суми (1655 р.), Богодучів (1662 р.), Ізюм (1681 р.)*.

Полковий устрій істотно вплинув на розвиток Слобожанщини. Головну роль у вирішенні місцевих питань мали полкові канцелярії, очолювані полковниками. Примітною особливістю Слобожанщини було те, що місцеві полки не обирали гетьмана, а підпорядковувалися белгородському воєводі. Козацтво набувало землю шляхом займанщини — зайняття вільних земель. Селянство було особисто вільним, а шляхта майже відсутня.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/fRTwv

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте навчальне відео з книги-мандрівки Україною про Харків (ютуб-канал «Книга-мандрівка»). Підготуйте віртуальну мандрівку містами Слобожанщини. Презентуйте її у класі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність: **а)** стисло опишіть подію або документ; **б)** визначте їх передумови та наслідки.

Андрусівське
перемир'я

Глухівські
статті

Чигиринські
походи

Бахчисарайський
мир

Конотопська
битва

«Великий згін»

Підгаєцьке
перемир'я

Заснування
Харкова

Чуднівська
кампанія

- Установіть відповідність між гетьманом та берегом, де він тримав булаву. Назвіть договори, які підписували гетьмани **Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Іван Самойлович**.

Правобережна Україна

Лівобережна Україна

II. Обговорюємо у групі

- На думку українського історика Володимира Антоновича, «Петро Дорошенко, не зважаючи на помилки і неуспіх, є відрадною проявою. Не дрібний егоїзм, не бажання наживи або особистих користей керувало ним. Він щиро дбав про добро Батьківщини, серед найтяжчих обставин брався за це. Він пішов з гідністю та свідомістю виконаного обов'язку». Підтвердіть або спростуйте думку історика. Поміркуйте, за що Дорошенка назвали «Сонцем Руїни».
- В часи Руїни змінювався статус Чортомлицької Січі. Поміркуйте, яким було становище запорожців за умовами Андрусівського та Бахчисарайського договорів, а також «Вічного миру».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе сучасником / сучасницею подій Руїни. Скориставшись браузерною грою «Гетьманщина», пройдіть цей складний шлях від імені запорозьких козаків, гетьмана або місцевого населення.

§ 53

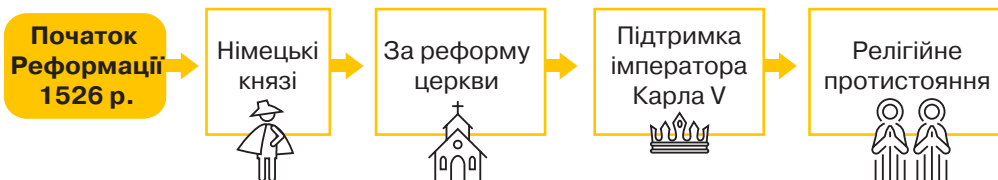
РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ В ЄВРОПІ. ТРИДЦЯТИРІЧНА ВІЙНА

Пригадайте. Які наслідки мали Реформація та Контрреформація для країн Європи? Які заходи вживалися Папою Римським для збереження позицій католицької церкви у суспільстві?

1. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ У ЄВРОПІ В XVI–XVII ст.

Процеси Реформації та Контрреформації перетворили карту Європи на поле для зіткнень католиків і протестантів, а отже, **релігійних війн**.

Реформація і Контрреформація зробили Європу схожою на «клаптикову ковдру». Протягом XVI ст. вона була ареною зіткнень між католиками й протестантами. Ці зіткнення отримали назву релігійні війни.

? Розгляньте інфографіку. Які причини могли призводити до початку релігійних протистоянь у суспільстві? Чому частина вірян вимагала реформи церкви?

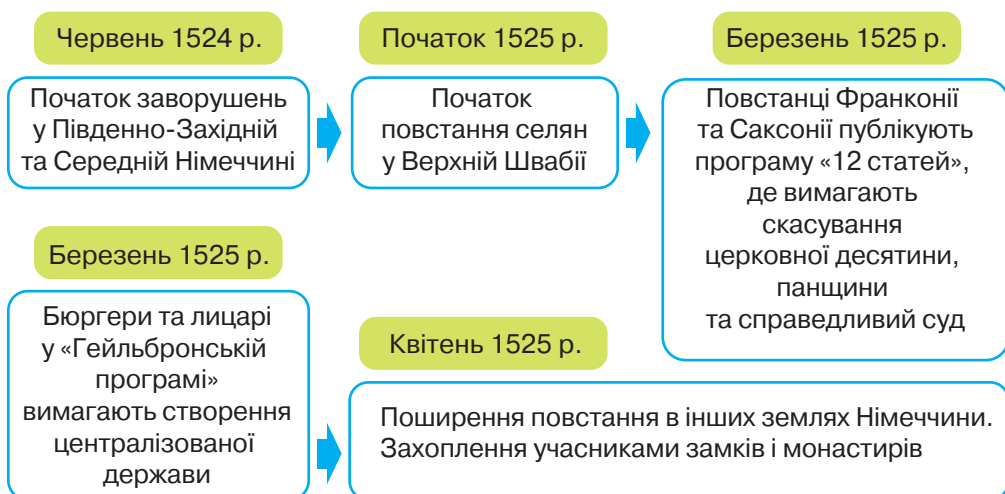
Варто запам'ятати!

Релігійні війни — збройний конфлікт, що виник у суспільстві на ґрунті розбіжностей у релігійних поглядах.

Релігійні війни стали результатом поглиблення релігійних та міжцерковних протиріч — кожна церква намагалася згуртувати вірян навколо своєї релігійної доктрини, тобто перетворювалася на замкнену «фортецю віри», яка уявляла себе оточеною зі всіх боків еретиками.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему. Визначте передумови, причини та наслідки релігійної війни 1524–1525 рр. у Німеччині.

Причини поразки

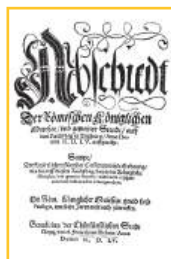
1. Відсутність єдиного керівництва.
2. Брак військового досвіду, зброї у селян.
3. Перехід бюргерів та рицарів на бік феодалів.

Наслідки релігійної війни в Німеччині

1. Зростання популярності лютеранської церкви.
2. Втрата католицькою церквою своїх позицій.
3. Поділ німецьких земель за релігійною ознакою.
4. Закріплення роздробленості Німеччини.

Тривале релігійне протистояння істотно впливало на становище Священної Римської імперії. Для вирішення цієї ситуації в 1555 р. був укладений *Аугсбурзький мир*, який закріплював право князів вводити релігію, яку вони самі сповідували.

На території міст могли існувати обидві конфесії.
У життя німецьких князівств увійшов принцип «**Чия влада, того й віра**».
Відтоді віру своїх підданих визначав князь.

«Cuius regio, eius religio...»

У Франції під впливом ідей Жана Кальвіна поширився рух прихильників Реформації, яких називали *гугенотами*. Населення розколалося на два табори — католиків і протестантів. Окрім внутрішньої підтримки, обидва табори мали зовнішню: гугенотів підтримувала англійська королева Єлизавета I, німецькі князі та швейцарці, а католиків — іспанський король Філіпп II. Прихильники католицизму гуртувалися довкола лотаринзьких герцогів Гізів. Гугеноти орієнтувалися на підтримку Бурбонів.

Війни тривали до 1598 р., коли король Генріх IV видав *Нантський едикт*, який гарантував гугенотам певні права та свободи віросповідання. Це тимчасово заспокоїло релігійний конфлікт у Франції.

Так, після драматичних релігійних воєн, що тривали 36 років, Францію очолила династія Бурбонів. Установлення миру ознаменувалося підписанням Нантського едикту 1598 р.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/mUc11

Розгляньте репродукцію картини, подану на наступній сторінці. Визначте, яку думку намагався передати через сюжет автор. Покажіть обидві сторони конфлікту. Дайте оцінку події, що зображена на картині.

Відео «Про багаторічну кровопролитну війну між католиками і протестантами. Одна історія» (ютуб-канал «24 канал»)

Варфоломіївська ніч
(Франсуа Дюбуа, 1572 р.,
Кантональний музей
образотворчого
мистецтва, Лозанна,
Швейцарія)

Поміркуймо!

Які саме події Козацької революції в Україні мали риси релігійної війни? Оцініть значення релігійного питання у Козацькій революції.

2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ

Політичне становище Європи залишалося доволі напруженим. Відчувалося загострення між Францією й Іспанією та Священною Римською імперією, де правила династія Габсбургів. Спираючись на підтримку католицької церкви, Габсбурги претендували розширити свої володіння у Європі. Посилювалося протистояння католиків і протестантів.

Німецькі протестантські князі для захисту власних прав в 1608 р. об'єдналися у союз — *Євангелістську унію*. Пізніше католики відповіли на цей крок утворенням в 1609 р. *Католицької ліги*. Обидві сторони готувалися до збройного конфлікту.

Привід до війни

23 травня 1618 р. Прага

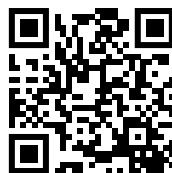
З вікон Празького замку повсталі викинули трьох урядовців, що управляли державою від імені Габсбургів

Празька дефенестрація
(від лат. *de fenestra* — з вікна)

3. ТРИДЦЯТИРІЧНА ВІЙНА. ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР

Історію Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) умовно поділяють на 4 періоди.

У результаті тривалих переговорів сторони уклали **24 жовтня 1648 р. Вестфальський мир**, який засвідчив кінець Тридцятирічної війни. Договір закріпив перемогу у війні антигабсбурзької коаліції.

qr.orioncentr.
com.ua/mzD1M

- **Франція** отримала колишні володіння Габсбургів в Ельзасі, підтвердила свій суверенітет над Мецем, Тулем і Верденом;
- **Швеція** отримала о. Рюген, Західну і частину Східної Померанії, єпископство Бремен та Верден;
- **Німецькі князі** отримали повну незалежність від імператора у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики, окрім створення зовнішньополітичних союзів проти імперії або імператора;
- **Швейцарія, Голландська республіка** отримали міжнародне визнання.

Війна призвела до занепаду німецьких земель, їх населення скоротилося удвічі, господарство та культура зазнали тяжких втрат. Плани Габсбургів створити світову католицьку імперію та придушити Реформацію провалилися. Лідером у Західній Європі стала Франція, а Швеція запанувала на Балтійському морі.

Тридцятирічна війна стала першим в історії *загальноєвропейським глобальним конфліктом за гегемонію в Європі*. Війна між державами перетворилася у війну між коаліціями (союзами) держав та набула значно більших масштабів. А Вестфальський мир започаткував першу в історії *систему міжнародних відносин — Вестфальську* — яка буде визначати світовий устрій до початку XIX століття.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які обставини спричинили початок релігійних війн у країнах Європи? Укажіть країни, де вони набули найбільшої підтримки населення.
2. У чому полягало загострення суперечностей між європейськими державами в першій половині XVII ст.?
3. Назвіть обставини, що спричинили початок Тридцятилітньої війни. Визначте її позитивні і негативні наслідки.

II. Обговорюємо у групі

1. Видатний німецький поет і драматург Бертольт Брехт у п'єсі «Матінка Курак та її діти», написаній у 1938–1939 рр., розповідає про життя жінки на ім'я Анна Фірлінг та її дітей в роки Тридцятирічної війни. Прочитайте в електронній хрестоматії уривки із п'єси. Обговоріть їх у групах. Яку думку намагався передати автор?
2. Поясніть, як ви розумієте вислів колишнього державного секретаря США Генрі Кіссінджера, що «*Вестфальський мир став поворотним пунктом в історії народів, оскільки його умови були одночасно надзвичайно простими і всеохопними. Відтепер саме національна держава визнавалася “цеглинкою” європейського світового порядку*».

III. Мислимо творчо

1. Підготуйте короткий сценарій науково-популярного фільму на одну із тем: **а)** «Релігійні війни в Європі»; **б)** «Тридцятирічна війна».
2. Доберіть описи Тридцятирічної війни у художніх творах. Порівняйте думку авторів із історичними фактами. Зробіть висновок.

§ 54

ВІЙНА ЗА ІСПАНСЬКИЙ СПАДОК
ТА ПІВНІЧНА ВІЙНА

Пригадайте. Якими були наслідки Тридцятирічної війни для країн Європи? Що передбачав Вестфальський договір 1648 р.?

Варто запам'ятати!

Військова революція — суттєві зміни у державному управлінні, спричинені змінами у стратегії і тактиці військової справи.

1. ВІЙНА ЗА ІСПАНСЬКИЙ СПАДОК

Після смерті у 1700 р. *Карла II*, що був останнім представником роду Габсбургів на іспанському престолі, зацікавленими в іспанській спадщині стають Австрія, Франція та Англія. Щоб уникнути роздроблення своїх земель, Карл II незадовго до своєї смерті заповів престол *Філіпу Анжуйському*, онуку Людовіка XIV. Перспектива створення об'єднаної франко-іспанської монархії не влаштувала європейські держави, що стало причиною *війни за іспанський спадок (1701–1714 рр.)*.

7 вересня 1701 р.

➔ У Гаазі Англія та Голландія уклали союз із імператором Священної Римської імперії про утворення антифранцузької коаліції

Травень 1702 р.

➔ Коаліція оголошує війну Франції. Воєнні дії велися на кількох фронтах: в Іспанії, Нідерландах, Пруссії та Італії

Серпень 1704 р.

➔ Битва під Бленхеймом (Баварія).
Наслідок: перемога антифранцузької коаліції та відвернення загрози французького вторгнення до Австрії

Травень 1706 р.

➔ Битва біля Рамільї (Нідерланди)
Наслідок: перемога антифранцузької коаліції та взяття під її контроль більшої частини Південних Нідерландів

Вересень 1706 р.

➔ Облога Турина (Італія)
Наслідок: перемога антифранцузької коаліції та посилення її позиції в Північній Італії

Історичні подробиці

У ході боротьби за іспанський спадок на чолі англо-голландських сил стояв Джон Черчилль — 1-й герцог Мальборо, великий предок Вінстона Черчилля та леді Діани. Успішні стратегії ведення війни зробили Джона Черчилля одним із найвеличніших англійських воєначальників. Вважався неофіційним прем'єр-міністром Англії за правління королеви Анни.

Діємо: практичні завдання

Скориставшись додатковими джерелами, підготуйте проєкт (скрайбінг, презентація, постер), присвячений видатним постатям періоду війни за іспанську спадщину.

- **1713 р. — Утрехтська угода** — документ складався із **семи двосторонніх договорів**, які були підписані Францією та Іспанією з їхніми супротивниками (проти Утрехтської угоди виступив австрійський імператор Карл VI Габсбург, який відкликав із церемонії своїх представників, що продовжило війну за іспанську спадщину ще на один рік).
- **6 березня 1714 р.** — сторони уклали **Раштаттський договір**, за яким Франція зобов'язувалася повернути Австрії та іншим німецьким державам захоплені землі на правому березі Рейну та зруйнувати там свої укріплення.
- **1714 р. Баденський мир** — Філіп V Бурбон залишився королем Іспанії, але втратив права на французький престол, Франція втратила частину володінь в Європі та Північній Америці, австрійські Габсбурги закріпилися у Південній Італії. Англія закріпила за собою статус провідної морської держави, отримала протоку Гібралтар та додаткові землі в Америці. Пізніше, у 1763 р. вона отримала повний контроль над Канадою.

Срібна пам'ятна медаль, викарбувана за Раштаттським договором 1714 р. Аверс: бюсти Франциски Сибілли Августи та її сина Людвіга Георга. Реверс: краєвид на вхід у замок Раштатт

2. ПІВНІЧНА ВІЙНА (1700–1721 рр.)**Варто запам'ятати!**

Північна війна — війна Північного союзу (Московського царства, Речі Посполитої, Саксонії, Данії, Ганновера та Пруссії) проти Швеції.

У результаті Тридцятирічної війни Швеція перетворилася на одну з наймогутніших держав Європи, яка контролювала майже повністю територію Фінської затоки, частину південного узбережжя Балтійського моря. Це спричинило претензії щодо панування на Балтійському морі та появи **антишведської коаліції**. У **1699 р.** Московія та Данія офіційно уклали угоду про утворення союзу у боротьбі проти Швеції, до якої згодом доєдналися Річ Посполита та Саксонія.

Плани країн — учасниць антишведської коаліції:

Перешкодити Швеції у збереженні її панування в Балтійському регіоні

Претензії Речі Посполитої на прибалтійські території, які контролювала Швеція

Прагнення Данії повернути під свій контроль втрачені у середині XVII ст. східні області Балтії

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему, подану на наступній сторінці. Скориставшись додатковими джерелами, підготуйте історичну довідку про події під Нарвою у листопаді 1700 р. Підготуйте віртуальну картинну галерею подій Північної війни. Презентуйте її у класі.

1700 р. ➡ Країни антишведської коаліції розпочали **війну проти Швеції**

Війська Саксонії **12 лютого 1700 р.** взяли в облогу Ригу ➡ Не змогли досягти успіху

Спроби данського короля Фредеріка IV у **серпні 1700 р.** висадитися із військом на землі Гольштейн-Готторпського герцогства

Однак Карл XII висадив десант біля Копенгагена і примусив данців укласти мир

19 листопада 1700 р. шведська армія розгромила військо московського царя Петра I у битві під Нарвою

Упродовж **1701–1702 рр.** армія Карла XII здійснила успішну кампанію вглиб Речі Посполитої, захопивши Варшаву та перемігши у битвах під Данцигом, Краковом, Познанню. У серпні 1704 р. сейм Речі Посполитої позбавив влади Августа II, обравши на його місце шведського ставленика Станіслава Лещинського. У 1706 р. з війни була змушена вийти Саксонія.

У **1706 р.** Карл XII наважився завдати вирішального удару Московії. Польсько-шведське військо рушило у похід на Москву, однак поразка генерала Адама Левенгаупта у битві біля села Лісна (1708 р.) змінила ці плани. Сподіваючись на багаті ресурси українських земель та можливу підтримку українського козацтва, Карл XII рушив до України, де мав таємну зустріч із гетьманом Іваном Мазепою та уклав таємний договір про союз у війні проти Московії. Довідавшись про це, цар Петро I оголосив гетьмана зрадником, наказав зруйнувати гетьманську резиденцію в Батурині, ліквідувати Чортомлицьку Січ та призначив новим гетьманом Івана Скоропадського.

27 червня 1709 р. відбулася вирішальна битва під **Полтавою**, у якій українсько-шведське військо зазнало поразки. Це суттєво вплинуло на подальший перебіг Північної війни. Бойові дії було перенесено за межі Московського царства. У війну на його боці знов вступили Данія та Річ Посполита. У 1710 р. армія Петра I заволоділа Ригою й Ревелем (Таллінном), що відкривало їй шлях до Швеції та Фінляндії.

Велика морська битва відбулася у липні **1720 р. біля острова Гренгам**, де шведський флот зазнав остаточної поразки. Це спонукало сторони укласти 30 серпня 1721 р. у **місті Ніштадт** мирний договір, за яким землі Естляндії, Ліфляндії, Інгерманландії, Карелії, а також низки островів у Балтійському морі переходили під контроль Московії. Перемога Петра I ознаменувала початок існування **Російської імперії**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Які країни ініціювали утворення антифранцузької та антишведської коаліцій? Якими були плани коаліцій?

2. Як змінилася політична карта світу в результаті війни за іспанську спадщину та Північної війни?
3. Чому обидві війни (війна за іспанську спадщину та Північна війна) можна вважати відображенням боротьби за панування у Європі?

II. Обговорюємо у групі

1. Історик Саймон Дженкінс у праці «Славетна історія невгамовної нації» вказує, що «справжнім переможцем у війні за іспанський спадок стала Англія... Хоча за площею її територіальні надбання були незначними, їхнє стратегічне розташування надавало Лондону значні морські торговельні, а в перспективі і колоніальні переваги. Зрештою, англійці досягли своєї мети і на континенті». Чи поділяєте ви цю думку?
2. Чи можна вважати Північну війну конфліктом за доступ до торговельних шляхів і ресурсів Балтійського моря?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви очевидець / очевидця або учасник / учасниця війни за іспанський спадок чи Північної війни (солдат, дипломат, мирний житель). Напишіть щоденник, де розкажіть про ключові події війни та свої враження від них.
2. Складіть уявне інтерв'ю з однією з ключових фігур війн (Петро I, Людовік XIV, Карл II, Карл XII). Підготуйте запитання та відповіді на них, зосереджуючись на причинах і цілях війни, труднощах та наслідках для країни.

§ 55

УКРАЇНА У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ.

ІВАН МАЗЕПА ТА ПИЛИП ОРЛИК

Пригадайте. Яким було становище українських земель у 60–80-х рр. XVII ст.? Що спричинило початок Північної війни? Які наслідки мала Північна війна для країн Європи?

1. ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ (1687–1709 рр.)

Після усунення від влади Івана Самойловича у липні 1687 р. новим гетьманом Лівобережної України було обрано *Івана Мазепу*. Він уклав із Московією нову угоду — *Коломацькі статті*, за якими додатково обмежувалися права Української козацької держави.

Коломацькі статті 1687 р.

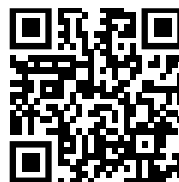
реєстр 30 тисяч

- підтвердження прав і привілеїв гетьмана та старшини
- заборона гетьманові проводити самостійну зовнішню політику збільшення кількості московських гарнізонів
- заборона ведення торгівлі з Кримським ханством
- обмеження права гетьмана на пожалування маєтків
- заборона гетьманові переобирати генеральну старшину без дозволу царя

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/iwkT4

За допомогою QR-коду або посилання перегляньте відео з циклу «Книга-мандрівка. Україна», 17 серія, «Мазепа: зрада чи перемога?». Складіть біографічну довідку про гетьмана Івана Мазепу.

Поступово Івану Мазепі вдалося здобути авторитет у московського царя Петра I та підняти статус гетьманської влади. Це дало йому змогу рішуче діяти у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики.

За гетьманування Мазепи Українська козацька держава значно зміцніла, недарма казали: *«Від Богдана до Івана не було гетьмана»*.

Внутрішня політика

- Старшинські посади ставали пожиттєвими та спадковими
- Сприяв збільшенню старшинських та монастирських землеволодінь
- Обмежив свободу пересування селян
- Панщина обмежувалася 2 днями на тиждень
- Зберігалося самоврядування міст та магдебурзьке право
- Створено постійне військо з піхоти сердюків та кінноти — компанійців

Зовнішня політика

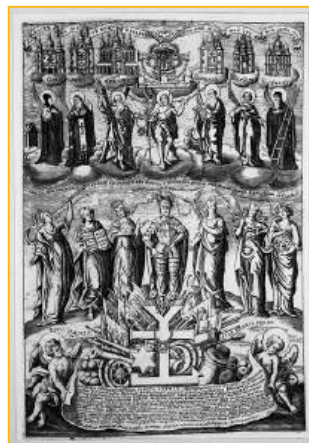
- Періодичні конфлікти у стосунках із запорожцями
- До 1708 р. у зовнішній політиці орієнтувався на Московію
- Намагався поширити владу на всі українські землі
- З 1708 р. орієнтується на союз зі Швецією проти Московії

Поміркуймо!

Які досягнення Івана Мазепи представлені на гравюрі?

До 1708 р. у зовнішній політиці гетьман Іван Мазепа орієнтувався на Московію та був сумлінним васалом московського царя. Українські козацькі війська брали участь у всіх війнах Московії проти Османської імперії та Швеції. Прагнучи об'єднання українських земель під своєю булавою, гетьман під час *повстання Семена Палія (1702–1704 рр.)* здійснив військовий похід на Правобережну Україну, придушивши повстання, та зайняв значну її частину.

За період Північної війни (1700–1721 рр.) українські війська декілька разів рятували московське військо від цілковитої поразки. Натомість їх інтереси і права неодноразово грубо порушувалися Московією. Коли у 1708 р. польсько-шведське військо рушило в бік Гетьманщини, Петро I відмовився надати допомогу

Іван Мазепа в оточенні своїх добрих справ (Іван Мигура, гравюра, після 1712 р.)

Мазепі, порушивши свої обов'язки сюзерена щодо захисту Гетьманщини. Це спонукало гетьмана до пошуків нового протектора і стало причиною для укладання у **1708 р.** гетьманом Іваном Мазепою таємної угоди зі шведським королем Карлом XII. До них приєднався із частиною запорожців кошовий отаман Чортомлицької Січі **Кость Гордієнко**.

СОЮЗНИЙ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 р.

1. Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними та незалежними.
2. Король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів.
3. У разі потреби король надсилатиме помічні війська для допомоги гетьманові Івану Мазепі.
4. Влада гетьмана визнається довічною, а після його смерті Генеральна рада має обрати нового гетьмана.
5. Король шведський не має права привласнювати собі титул, герб.

Діємо:
практичні
завдання

На звістку про підтримку Іваном Мазепою шведського короля цар Петро I у 1708 р. видав наказ про знищення гетьманської столиці у Батурині та Чортомлицької Січі. Запорожці вимушені були втікати до володінь кримського хана, де заснували Кам'янську й Олешківську Січі.

qr.orioncentr.com.ua/de7qU

2. ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 р. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Влітку 1709 р. шведсько-українські війська підступили до Полтави і змусили міський гарнізон, що складався з козаків та московських солдат, здатися. Облога міста тривала 3 місяці. За цей час до Полтави підступили основні сили армії Петра I. Вирішальна битва відбулася **8 липня 1709 р.** і завершилася поразкою шведів.

Поміркуймо!

Чому не все козацтво підтримувало ідею союзу Івана Мазепи із Карлом XII?

Відео «305 років тому Полтавська битва змінила історію»
(ютуб-канал «BBC Україна»)

qr.orioncentr.com.ua/FFDWU

Лише зусиллями запорожців вдалося переправити через Дніпро короля і гетьмана з їх оточенням. Союзники вимушено виїхали до Бендер (сучасна Молдова), де 22 серпня 1709 р. гетьман Іван Мазепа помер. Його поховали у місті Галац (Румунія).

Після смерті Мазепи на козацькій раді в Бендерах **5 квітня 1710 р.** гетьманом було обрано генерального писаря **Пилипа Орлика**. Також було укладено угоду між ним і старшиною. Документ отримав назву **«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького»**.

- Документ мав регулювати діяльність державної влади в Гетьманщині у разі її звільнення від московського панування
- Чітко визначалися функції гетьмана та його взаємодія зі старшиною
- Головним державним органом мала стати Генеральна рада, яка була своєрідним парламентом
- Запроваджувалась виборність місцевої адміністрації
- Упорядковувались правові, економічні, церковні відносини, судова система, фіксувалися обов'язки і права всіх станів суспільства

ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ

1

Пилип Орлик очолив першу політичну еміграцію. Головним напрямом його діяльності був пошук союзників для боротьби з Московією

2

На початку 1711 р. гетьману вдалося створити антимосковський союз. Допомогу мали надати кримські татари, шведи і поляки. Від імені гетьмана розсилалися універсали з закликами повстання проти Московії

3

У лютому 1711 р. військо союзників вирушило в похід. Орлик звільнив низку міст і здобув перемогу в битві під Лисянкою. У цей час кримське військо рушило на південь, захоплюючи полонених і підриваючи авторитет гетьмана

4

Похід союзницького війська завершився невдачею, проте Пилип Орлик не полишав сподівань на створення нового союзу. Гетьман прагнув отримати військову допомогу різних країн у справі визволення України

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яким було становище Української козацької держави на початку Північної війни? Яку роль в цьому відіграв Іван Мазепа?
2. Які наслідки для України мала поразка шведських військ у Полтавській битві 1709 р.?
3. Яке значення відігравав очолюваний Пилипом Орликом уряд в еміграції для відродження Української козацької держави?

II. Обговорюємо у групі

1. Прочитайте уривки з поеми Джорджа Байрона «Мазепа», подані в електронній хрестоматії. Порівняйте, як подано перебіг Полтавської битви у художній літературі та в історичних джерелах. Що, на вашу думку, спонукало автора до написання поеми?

2. Під час Північної війни Українська козацька держава опинилась перед складним вибором: продовжувати союз із Московією чи укласти союз зі Швецією. Який із цих варіантів найбільше відповідав інтересам України й чому? Чи був імовірним варіант союзу Івана Мазепи з іншими державами?

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви кореспондент / кореспондентка вигаданої газети, яка видається на території Гетьманщини на початку XVIII століття. Ваше завдання — написати публіцистичну статтю або лист до редакції, в якому ви висловіте свою позицію або думку щодо ролі Івана Мазепи та Пилипа Орлика в подіях Північної війни, а також їх внеску в боротьбу за незалежність України.

§ 56

АМЕРИКАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ Й УТВОРЕННЯ США

Пригадайте. Коли та ким був відкритий Американський континент? Які народи проживали на цих землях?

1. КОЛОНІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ. ФОРМУВАННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ НАЦІЇ

Багаті ресурсами та найбільш привабливі для європейців землі Південної та Центральної Америки ще у XV–XVI ст. були колонізовані іспанцями і португальцями. Англія почала колонізацію пізніше, тому вимушена була зосередитись на Північній Америці, яка мала схожий із європейським клімат та велику кількість незаселених земель. До переселення в Америку англійців спонукали нестача землі та релігійні переслідування з боку держави. Першими переселенцями стали кальвіністи-пуритани, багато з них втрачали землю внаслідок обгороджувань.

Поміркуймо!

На момент початку колонізації Нового світу тут уже проживали корінні народи — так звані «індіанці», проте їх кількість була невеликою. Англійці були переконані, що на величезних просторах Америки усім вистачатиме місця.

Якими могли бути взаємини колоністів із місцевим населенням?

Від початку засновниками колоній були торговельні компанії, що здійснювали перевезення товарів та займалися облаштуванням колоністів на нових територіях. Також освоєнням земель займалися великі власники, які купували землі або отримували їх від короля. Колоністи мали статус англійських підданих,

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему, подану на наступній сторінці. Складіть порівняльну характеристику розвитку колоній. Відшукайте на карті місцезонашування колоній.

Статус колоній Північної Америки

Управління колоніями здійснювали губернатори, яких призначав англійський король

Місцеве самоврядування здійснювали двопалатні асамблеї. Верхня палата призначалася губернатором із місцевої знаті, а нижня — обиралася чоловічим населенням

Колоністи сплачували податки, дотримувалися законів, встановлених парламентом. Власного представництва у парламенті колонії не мали

Північні колонії: Массачусетс (1628 р.), Нью-Гемпшир (1629 р.), Род-Айленд (1643 р.), Коннектикут (1662 р.):

- основними заняттями населення були промисли, ремесло і торгівля;
- активно розвивалося суднобудування. Від XVII ст. Бостон став одним із найбільших портів Америки;
- основою експорту товарів були: риба, вироби з сировини, ром

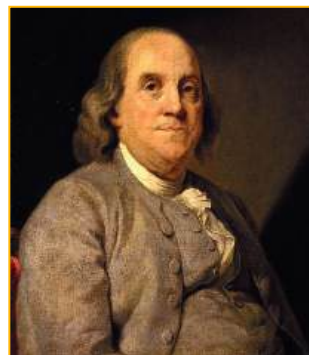
Центральні колонії: Нью-Йорк (1664 р.), Нью-Джерсі (1664 р.), Пенсильванія (1681 р.), Делавер (1682 р.):

- основні заняття: мисливство, хліборобство, домашні промисли (шевство, столярство, ткацтво)
- найбільшим містом була Філадельфія;
- провідним типом господарювання було фермерство;
- використовувалася наймана праця

Південні колонії: Вірджинія (1607 р.), Меріленд (1632 р.), Кароліна (1663 р.), Джорджія (1732 р.):

- переважали сільські поселення;
- соціально-економічний устрій визначали великі плантатори і вільні фермери. Використовувалася праця рабів;
- найбільшим портом був Чарлстон;
- основою експорту товарів були: бавовна, тютюн, рис тощо

У середині XVIII ст. в англійських колоніях закладалися спільні традиції, культура, цінності, що були відмінними від європейських. Більшість мешканців колоній визначали свою національну належність не за країною походження, а за місцем свого проживання. Поширеним став вислів: *«Ми — американці»*. Істотний вплив на становлення американської нації здійснив Бенджамін Франклін. Він стверджував: *«Людина є творцем своєї долі, тож багато залежить від неї самої, її прагнень, духу та волі»*. На нові землі ризикували їхати переважно люди підприємливі, мужні, волелюбні, працьовиті та впевнені у власних силах. Відчуття ними єдності та усвідомлення спільних інтересів сприяли творенню нової спільноти — американської нації.

Бенджамін Франклін
(Жозеф-Сіффред Дюплессі, бл. 1785 р.,
Національна портретна галерея США,
Вашингтон)

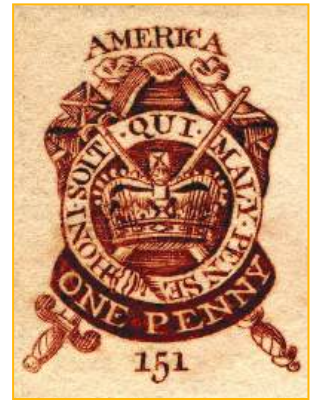
2. ЗАГОСТРЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ МЕТРОПОЛІЄЮ ТА КОЛОНІЄЮ

Стрімке зростання кількості населення колоній, а також їхнє економічне піднесення почало створювати проблеми для метрополії. Попри закони, які існували, колоністи ігнорували англійське законодавство, нелегально здійснювали торговельні обміни із країнами Європи. Зі свого боку, Англія прагнула стримувати економічну самостійність колоній. У 1763 р. колоністам заборонили переселятися на вільні землі далі на захід — держава боялася, що вони припинять сплачувати податки. Колонії мали утримувати своїм коштом 10-тисячну англійську армію на своїх землях. Усе це спричиняло незадоволення місцевого населення.

* Свідчать документи

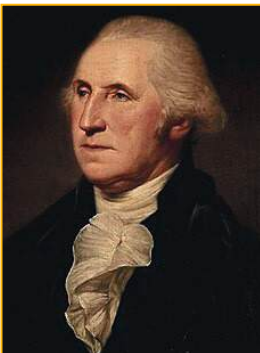
З листа губернатора Массачусетсу Ф. Бернарда військовому міністрові лорду Баррінгтону:

«Слід було б передбачити, що такий захід, як парламентське оподаткування, викличе велике занепокоєння та енергійну опозицію в багатьох регіонах Америки... Американці заявляли про своє небажання коритися (гербовому) акту ще до того, як схвалив парламент; було очевидно, що для проведення його в життя колоніальні уряди повинні максимально зосередити владу в своїх руках. А вони в той час були навдивовижу слабкими та немічними... Чи варто було в такий час вдаватися до заходів на кшталт введення внутрішніх податків в Америці на основі рішення парламенту?!»

Пробний відбиток
однопенсової гербової
марки Англії,
призначеної для
північноамериканських
колоній, 1765 р.

? Про які особливості взаємин колоній із метрополією йдеться в уривку з джерела?

Джордж Вашингтон
(Чарльз Вілсон Піл,
1795 р.)

Восени 1773 р. до американських портів рушили кораблі Ост-Індської компанії із чаєм, який на той час обкладався високим податком. Це стало останньою краплею в конфлікті між англійським урядом та жителями колоній. Бостонський комітет (організація для координації антианглійських виступів) заборонив вивантажувати ящики із чаєм. Упродовж 20 днів тривало блокування кораблів у порту, аж допоки 16 грудня 1773 р. 342 ящики з чаєм не були викинуті в море. Цей протест увійшов в історію під назвою «Бостонське чаювання».

В Англії «Бостонське чаювання» розцінили як

початок війни. Парламент розпустив асамблеї, англійська армія генерала Гейджа отримала наказ взяти під контроль економічне життя в колоніях, проте американці не відступили. Рішенням Законодавчих зборів Массачусетсу Гейджа звільнили з посади, було створено тимчасовий уряд та ухвалено рішення про відмову від сплати податків на користь Англії. Було скликано континентальний конгрес — збори представників колоній.

3. ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. УТВОРЕННЯ США

Скликаний у 1774 р. у Філадельфії Перший континентальний конгрес ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів. 19 квітня 1775 р. відбулося перше збройне зіткнення колоністів з англійськими військами — почалася Війна за незалежність. Другий континентальний конгрес зібрався у 1775 р., він уже взяв на себе функції парламенту та центрального уряду. Було ухвалено рішення про створення спільної армії колоній, яку очолив Джордж Вашингтон.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/86Nkn

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте навчальне відео про Джорджа Вашингтона. Складіть біографічний нарис про першого президента Сполучених Штатів.

Відео «Революційна постать Джорджа Вашингтона. Одна історія» (ютуб-канал «24 канал»)

Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Вірджинія. 4 липня 1775 р. була ухвалена Декларація незалежності, яка проголосила відокремлення колишніх колоній від Англії та створення нової держави — Сполучених Штатів Америки. Її авторами стали члени «комітету п'яти» у складі Томаса Джефферсона (голова), Роджера Шермана, Бенджаміна Франкліна, Джона Адамса, Роберта Р. Лівінгстона.

«Моя Батьківщина там, де є свобода!»

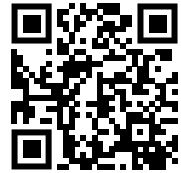

Франклін, Шерман, Адамс, Джефферсон і Лівінгстон презентують конгресові проект Декларації незалежності США (Джон Трамбулл, 1817–1819 рр.)

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/u1Nvp

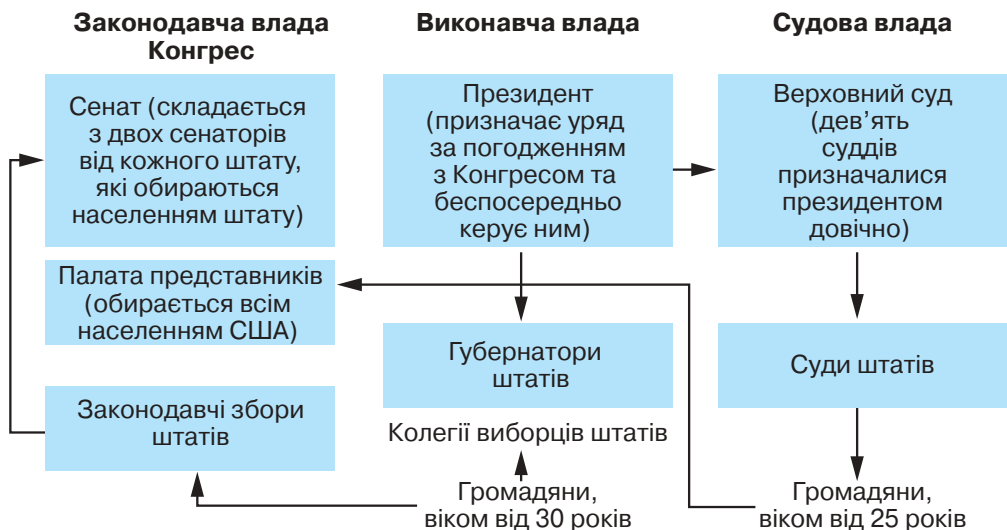
За допомогою QR-коду або покликання прочитайте і проаналізуйте уривок із «Декларації незалежності». Дайте відповіді на запитання: як у Декларації представлено право колоній на незалежність? Чому автори Декларації приділили багато уваги переліку скарг проти короля? Чому, згідно з Декларацією, колоністи оголосили незалежність від Англії?

Війна давалася колоністам великими зусиллями. У серпні 1776 р. англійські війська вторглися до Нью-Йорка й Філадельфії. Становище американців ставало дедалі складнішим. Та їм на допомогу почали прибувати добровольці з Європи. На боці колоністів виступили Франція, Іспанія та Голландія, зацікавлені в послабленні Англії. Перша перемога об'єднаних сил відбулася восени 1777 р. поблизу форту Саратога. У підсумку в 1781 р. американцям удалося домогтися капітуляції основних сил англійців під Йорктауном. За Версальським договором, 3 вересня 1783 р. Англія визнала *незалежність США* у кордонах від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

Важливою сторінкою в історії США стало ухвалення *17 вересня 1787 р.* тексту *Конституції*. Відтепер штати зберігали за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції передавалися Федеральному (центральному) уряду.

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ США ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1787 р.

У 1791 р. під тиском громадськості та з метою гарантування прав громадян було ухвалено доповнення до Конституції — «*Білль про права*». У ньому проголошувалися свобода зборів, друку, релігії,

недоторканність особи та власності, суд присяжних, право кожного американця на володіння зброєю для самозахисту, дотримання прав штатів та інше.

Війна за незалежність (1775–1783 рр.) не була просто боротьбою колоній за звільнення від британського панування. Її називають *Американською революцією*, адже вона стала фундаментальною подією, що заклала нові політичні, соціальні та економічні підвалини суспільства. Ідеї та досягнення революції вплинули на розвиток світової політичної та економічної системи

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які причини спонукали населення колоній до початку боротьби за незалежність?
2. Які головні ідеї були закладені у Декларації незалежності США? Чому цей документ мав великий вплив на суспільство?
3. Як ви думаєте, які принципи Американської революції актуальні для сучасного суспільства?

II. Обговорюємо у групі

1. Франція та інші країни підтримали колоністів у боротьбі проти Британії. Чому, на вашу думку, інші держави вирішили допомогти американцям? Яке значення мала міжнародна підтримка для результату війни?
2. Джордж Вашингтон, Томас Джефферсон, Бенджамін Франклін та інші стали символами незалежності. Які якості допомогли їм стати лідерами? Яку роль лідери відіграють у революційних і суспільних змінах?

III. Мислимо творчо

Напишіть уявний лист від імені колоністів до англійського короля, у якому поясніть свої вимоги й невдоволення податками та діями уряду метрополії. Яким чином ви запропонували б відстоювати свої права?

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 4:

«СУСПІЛЬСТВО ТА
СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

qr.orioncentr.com.ua/cTgnw

§ 57

УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ:

«СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ
ПРОЦЕСИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

qr.orioncentr.com.ua/iDBnm

ІСТОРІЯ П'ЯТА

«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»

ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 59

ІДЕОЛОГІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ТА ЇЇ ВПЛИВИ

Пригадайте. У чому полягали ключові ідеї епохи Відродження? Як вони змінили світогляд і життя людей? Як ці ідеї вплинули на місце та роль релігії в житті суспільства?

1. ВИТОКИ Й ГОЛОВНІ ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА

XVII ст. поглибило світоглядні зміни доби Відродження. Наукова революція показала, що світ можна пояснити через раціональне мислення та наукові дослідження. Філософи почали піддавати сумніву традиційні релігійні та соціальні уявлення, пропонуючи ідеї *раціоналізму* (логічний аналіз) та *емпіризму* (знання через досвід).

Політичні зміни в Англії призвели до утвердження парламентської демократії та обмеження влади монархії, що багатьом філософам здавалося більш раціональним, ніж абсолютна монархія. Розвиток торгівлі та промисловості збільшив вплив буржуазії, яка демонструвала важливість свободи через торгівлю та підприємництво.

Вищезгадані передумови сприяли зародженню й розквіту *періоду Просвітництва*, коли науковий світогляд потіснив релігійний, утвердивши віру в силу знань і можливості вдосконалення суспільства.

Варто запам'ятати!

Просвітництво — інтелектуальний і філософський рух, другої половини XVII–XVIII ст. у країнах Європи й Америки, заснований на вірі у вирішальну роль розуму й науки у пізнанні світу й суспільства.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/NJIBe

Поясніть поняття «наукова революція». За допомогою QR-коду або покликання прочитайте текст і назвіть передумови появи Просвітництва. Розгляньте гравюру Абрахама Босса, подану в електронній хрестоматії. Як на ній зображено поняття «держава»? Яка ідея Просвітництва відображена у його терміні?

Історичні
подробиці

?

Поміркуймо!

Коли, на думку І. Канта, людина стає повнолітньою? Що необхідно зробити, щоб досягти стану повноліття? Чи актуальні слова І. Канта сьогодні?

Іммануїл Кант

Просвітництво — це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває із власної вини. Неповноліття означає неспроможність користуватися власним розумом без керівництва когось іншого. Такий стан виникає тоді, коли бракує не розуму, а лише рішучості й відваги користуватися ним без стороннього керівництва.

Отже, гасло просвітництва:

«Май відвагу користуватись власним розумом!».

Головною ідеєю Просвітництва було уявлення про прогрес. Просвітники вірили, що людство постійно розвивається і вдосконалюється. Вони вважали, що наука і техніка допоможуть подолати бідність, хвороби та нерівність. Таким чином, прогрес має бути на благо всього людства.

ІДЕЇ ПРОСВІТНИКІВ

- Створення вільного і більш справедливого суспільства
- Всі рівні перед законом, кожен має права та обов'язки
- Держава слугує інтересам громадян і підпорядкована закону
- Розподіл державної влади між різними гілками — законодавчою, виконавчою та судовою
- Справедливе і гармонійне суспільство здатні створити освічені, активні та свідомі громадяни, як беруть участь в управлінні державою, захищають свої права і свободи

?

Поміркуймо!

Поясніть поняття «прогрес». Як ідеї просвітників щодо розподілу влади, громадянського суспільства та правової держави втілені в сучасній Україні?

2. ІДЕОЛОГИ ПРОСВІТНИЦТВА

Багато видатних мислителів того часу зробили вагомий внесок у розвиток ідей Просвітництва.

Англійський філософ **Джон Локк** вважав, що всі люди мають природні права на життя, свободу і власність.

Джон Локк
(Герман Верелст,
Національна
портретна галерея,
Лондон)

Три великі речі, які керують людством, — це розум, пристрасть і забобони.

Природний стан керується законом природи, який зобов'язує кожного; і розум, який є цим законом, вчить усе людство, яке тільки звернеться до нього, що, будучи рівним і незалежним, ніхто не повинен завдавати шкоди іншому в його житті, здоров'ї, свободі чи майні.

Свобода людей під урядом полягає в тому, щоб мати постійні правила для життя, спільні для всіх членів цього суспільства і встановлені законодавчою владою, що діє в ньому; свобода слідувати своїй власній волі в усьому, де правило цього не наказує...

Мета закону не в тому, щоб скасувати чи обмежити, а в тому, щоб зберегти і примножити свободу.

Французький філософ **Жан-Жак Руссо** розробив концепцію суспільного договору і стверджував, що влада належить народу.

Жан-Жак Руссо
(Моріс Квентін де Ла Тур, 1753 р., Музей Карнавале, Париж)

Насильство створило перших рабів, боягузтво їх увічнило.

Країна не може добре існувати без свободи, а свобода — без чеснот.

Все, що руйнує соціальну єдність, нічого не варте; всі інституції, які ставлять людину в суперечність із самою собою, нічого не варті.

Немає нічого більш небезпечного, ніж вплив приватних інтересів на державні справи...

Французький філософ **Вольтер** виступав за свободу слова, релігійну терпимість і розділення церкви та держави.

Вольтер Франсуа Марі Аруе (Ніколя де Ларжильєр, 1724 р.)

Що таке толерантність? Це наслідок людяності. Ми всі створені з немочі та помилок; давайте взаємно прощати нерозумність одне одного — це перший закон природи.

Інститут релігії існує лише для того, щоб утримувати людство в порядку і щоб люди своєю чесною заслужили доброту Бога. Усе в релігії, що не спрямоване на досягнення цієї мети, має вважатися чужим або небезпечним.

Судді, робітники і священники повинні нести витрати держави однаково, бо вони однаково належать державі.

Шарль Луї де Монтеск'є запропонував ідею розподілу влади, що стала основою для багатьох сучасних демократичних систем.

Свобода — це право робити все, що не заборонено законом.

У кожному уряді є три види влади: законодавча; виконавча влада щодо речей, що залежать від права націй; і виконавча влада щодо питань, які залежать від цивільного права.

Коли законодавча і виконавча влади поєднані в одній особі або в одному судді, не може бути свободи; бо можуть виникнути побоювання, що той же монарх чи сенат ухвалюють тиранічні закони, щоб виконувати їх тиранічним способом.

Монтеск'є (Жак-Антуан Дес'є, 1753–1794 рр., Версальський палац)

Французький філософ та енциклопедист **Дені Дідро** брав участь у створенні знаменитої «Енциклопедії...», що стала символом Просвітництва.

Нам доступні три основні способи отримання знань: спостереження за природою, роздуми та експерименти.

Сумніви — перший крок до філософії.

Незмінно пам'ятай, що природа — не Бог, людина — не машина, гіпотеза — не факт.

Люди припиняють мислити, коли припиняють читати.

Людина створена, щоб жити в суспільстві.

Дені Дідро (Жан-Сімон Бертелемі, 1784 р., Музей Карнавале, Париж)

Англійська філософиня **Мері Волстонкрафт** виступала за рівні ролі в суспільстві чоловіків і жінок, до яких слід ставитися як до раціональних істот.

Мені не потрібно, щоб жінки мали владу над чоловіками; я хочу, щоб вони мали владу над самими собою.

Скільки жінок так марнують життя, стаючи здобиччю невдоволення, які могли б займатися лікарською практикою, вести господарство, керувати крамницею і стояти гідно, підтримувані власною промисловістю, замість того, щоб опускати голову, обвішану росою чуттєвості, що поглинає красу, якій вона спочатку надавала блиску.

Мері Волстонкрафт (Джон Опі, 1804 р., Колекція Карла Г. Пфорцхаймера «Шелл та його оточення»)

Діємо: практичні завдання

Попрацюйте в групах. Проаналізуйте і поясніть думки ідеологів Просвітництва.

3. ПОШИРЕННЯ ТА ВПЛИВИ ПРОСВІТНИЦТВА

Центром Просвітництва була Франція. Одним із найважливіших досягнень цієї епохи було видання *«Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтва і ремесел»*. За задумом видавців, ця праця мала містити в собі всі знання, накопичені людством на той час. У статтях «Енциклопедії...» зазнали критики церква (хоча більшість провідних інтелектуалів лишалися християнами), особиста залежність селян, свавілля королівської влади.

Варто запам'ятати!

Енциклопедисти — група французьких просвітників: мислителів, науковців, письменників, митців XVIII ст., які брали участь у створенні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтва й ремесел» у 35 томах у 1751–1780 рр.

Філософи і вчені того часу активно поширювали свої ідеї через зустрічі в наукових академіях, літературних салонах, кав'ярнях, масонських ложах, а також через видання друкованих книг, журналів і памфлетів.

Варто запам'ятати!

Масóнство — релігійно-етичний рух, учасники якого сприймали Бога як «великого архітектора Всесвіту» (разом з тим дозволяючи сповідувати будь-яку релігію), закликали до морального вдосконалення людей та мирного об'єднання (незважаючи на релігійні й національні відмінності) у братньому союзі.

**Історичні
подроблиці**

qr.orioncentr.com.ua/Rllka

Просвітництво значно впливало на розвиток суспільства і політики. Воно сприяло науковому прогресу, розвитку демократичних інститутів, освітнім та соціальним реформам. Просвітництво залишило глибокий відбиток в історії, вплинувши на всі аспекти життя суспільства і заклавши основи для сучасного світу.

Поміркуймо!

Розгляньте ілюстрації, подані на наступній сторінці. Як зображені винаходи могли поліпшити життя людей? Чому Просвітництво спонукало до реформ?

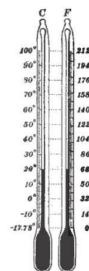
Деякі винаходи періоду Просвітництва

Повітряна куля
Монгольф'є

Парова машина Ватта

Термометр

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть передумови та характерні риси епохи Просвітництва.
2. Обґрунтуйте, чому Просвітництво називають «Добою Розуму».

II. Обговорюємо у групі

1. Які зміни відбулися в повсякденному житті європейців протягом XVIII ст., що стали наслідком поширення ідей Просвітництва?
2. Яка думка представника Просвітництва найкраще відображає його добу?

III. Мислимо творчо

Створіть ілюстровану стрічку часу «Доба Просвітництва». Скористайтеся запропонованим шаблоном.

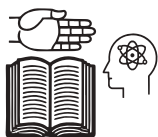
Джон Локк

Вольтер

Монтеск'є

Пригадайте. Які особливості Ренесансу? Назвіть найбільш видатних митців Ренесансу та їхні твори.

1. БАРОКО

В кінці XVI ст. посилювалося розчарування ідеями Ренесансу. Уявлення про впорядкований світ спростовувалися складною, багатоманітною та мінливою дійсністю. Католицька церква, прагнучи повернути вірян, потребувала мистецтва, яке б протиставлялося простоті протестантизму через вплив на емоції та почуття. Абсолютистські правителі також очікували сприяння мистецтва для демонстрації своєї влади, багатства та авторитету. Так виник стиль *бароко*.

Варто запам'ятати!

Бароко (від фр. *baroque* — перлина неправильної форми, буквально — прихлилий, химерний) — стиль у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., який презентував пишноту, урочистість, контрастність, асиметрію і динамічність форм.

Поміркуймо!

Які причини виникнення бароко? Поміркуй, чому стиль набув популярності не лише в католицьких країнах?

Поміркуймо!

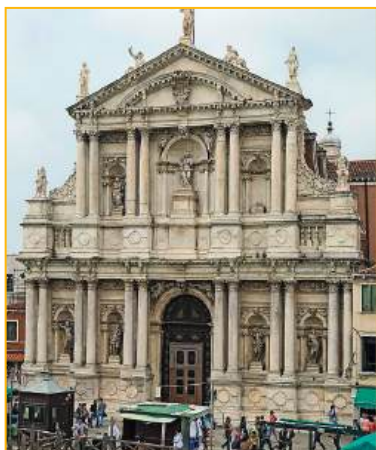

qr.orioncentr.com.ua/7PrCh

Основними видами та жанрами бароко є паркові й палацові ансамблі, культова архітектура, декоративний живопис і скульптура, парадний портрет, натюрморт.

В образотворчому мистецтві бароко домінують композиції з релігійними, міфологічними й алегоричними темами, а також парадні портрети. Одним із найвизначніших майстрів цього стилю був **Мікеланджело Мерізі да Караваджо**, який заклав основи реалізму. Він часто малював з натури, зображуючи в образах святих і мадонн простих людей з римських вулиць та ринків. Творчість Караваджо вплинула на Рубенса, Веласкеса і Рембрандта.

Для барокової архітектури характерні виразні контрасти об'ємів, переважання пластичних фасадів, а також ефекти світлотіні та кольору. Для інтеграції мистецтва, глядача і простору активно використовувалися скульптура й живопис. Важливу роль в інтер'єрах відіграє світло. Прикладом французької барокової архітектури є сади Версаля та Луврський палац.

Церква Скальці у Венеції
(Бальдассаре Лонгена,
XVII ст.)

Статуя янгола
з терновим вінцем
(Берніні у Сант Андреа
делле Фратте, Рим, XVII ст.)

Внутрішнє оздоблення
Лувра
(Париж, XVII ст.)

Поміркуймо!

Як стиль бароко проявився в архітектурі та скульптурі?

Бароко залишило слід в музиці — зародилася опера, розвинувся вільний поліфонічний стиль. Яскравими представниками барокової музики є **Антоніо Вівальді** та **Йоганн Себастьян Бах**.

Історичні подробиці

В епоху бароко зародився класичний балет. Стиль придворного танцю привезла до Франції італійка Марія Медічі, і першими танцівниками й танцівницями були придворні. Людовік XIV виступав публічно в кількох балетах.

У літературі бароко найбільш яскраво відобразилося у творчості драматургів **Лопе де Вега** та **Жана Батиста Мольєра**. Особливості літератури цього стилю такі: контраст (високого й низького стилів, трагічного й комічного), алегоризм, інтерес до внутрішнього світу людини, динамічність (рух, напруга, конфлікт) презентація краси мови (вишукані метафори, складні мовні конструкції), театральність та релігійність.

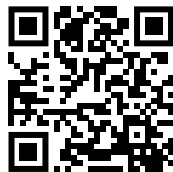

Поміркуймо!

Прослухайте барокову музику. У чому її особливість?

Антоніо Вівальді.
«Чотири сезони. Весна»
qr.orioncentr.com.ua/ALnJW

Йоганн Себастьян Бах.
«Токката і fuga
ре мінор»
qr.orioncentr.com.ua/5z817

2. КЛАСИЦИЗМ

Стиль бароко сприймали не всі. Частина митців продовжувала орієнтуватися на стримане та раціональне мистецтво. Після хвилі соціальних потрясінь XVII ст. люди ждали стабільності, передбачуваності і порядку. Втіленням цих ідей стало зростання популярності мистецького стилю *класицизму*.

На думку творців класичного мистецтва, у творах цього стилю все має підпорядковуватися розуму та встановленим правилам, бути величним і суворим. Ключові риси класицизму: логічність і гармонія, строгість форм, ідеалізація дійсності, орієнтація на античну спадщину.

Варто запам'ятати!

Класицизм (від лат. *classicus* — зразковий) — стиль і напрям у літературі й мистецтві другої половини XVII–XIX ст., що звертався до античності як до ідеального зразка.

Поміркуймо!

Які причини виникнення класицизму? Чому «раціональний» класицизм виник як протиставлення «емоційному» бароко? Як класицизм пов'язаний зі світоглядом Просвітництва?

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/lzivj

Література класицизму наслідувала античні зразки як еталони стилю, гармонії та краси, використовуючи жанрові форми, теми і персонажів з міфології та історії. Твори мали чітку структуру з єдністю часу, місця і дії. Герої, керуючись розумом, честю і благородством, були ідеалізованими, а розум домінував над почуттями. Література класицизму виконувала виховну функцію, наставляючи на шлях добродетельності та моральності.

Поміркуймо!

Скориставшись QR-кодом або покликанням, прочитайте матеріали рубрики «Історичні подробиці». Які із жанрів класицизму вам найбільше до вподоби? Чому? Пригадайте, про що йдеться в книзі «Робінзон Крузо». Поясніть символи оформлення книги.

Класицизм в архітектурі характеризується пропорційністю і симетрією. Рельєфи на будівлях часто зображують сцени з античної міфології або історії. Частина Луврського палацу в Парижі збудована у стилі класицизму.

Поміркуймо!

Які елементи архітектури вам не зрозумілі? За допомогою мережі «Інтернет» з'ясуйте їхнє значення. Розгляньте фото будівель, подані на наступній сторінці, знайдіть в них архітектурні елементи класицизму.

Східний фасад Лувру (Париж, XVIII ст.)

Пантеон (Париж, 1758–1790 рр.)

Художники-класицисти прагнули до створення ідеальних, логічних, гармонійних образів, часто зверталися до античних сюжетів. Багато картин класицизму мають філософський підтекст і порушують вічні питання буття.

Класицизм у музиці характеризується гармонією, раціональністю та чіткістю форм. Важливу роль відіграють соната, симфонія та концерт. Видатними представниками цього стилю є Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт і Людвіг ван Бетховен.

Поміркуймо!

Прослухайте музику класицизму. У чому її особливість?

Йозеф Гайдн.
«Пісня німців» (гімн Німеччини)
qr.orioncentr.com.ua/yt1xD

Вольфганг Амадей Моцарт. Симфонія № 40
qr.orioncentr.com.ua/ofnK9

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Порівняйте основні риси бароко та класицизму.
2. Назвіть основні пам'ятки епохи бароко та класицизму.
3. Як бажання людей насолоджуватись дарунками життя, мистецтва і природи відобразилося в мистецьких стилях?

II. Обговорюємо у групі

1. Чому стилі бароко та класицизму співіснували фактично в один період?
2. Чому в мистецтві важливо мати свободу вибору?

III. Мислимо творчо

Напишіть повідомлення про свою 3D-екскурсію Лувром, скориставшись запропонованими ресурсами.

qr.orioncentr.com.ua/8sRSF

qr.orioncentr.com.ua/3PXr6

§ 61

ЄВРОПЕЙСЬКІ СВИТОГЛЯДНІ ВПЛИВИ НА УКРАЇНУ

Пригадайте. Як ідеї Ренесансу поширилися в Україні? Назвіть ренесансні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва України. Які особливості Ренесансу в Україні порівняно з іншими європейськими країнами?

1. ПОШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СВИТОГЛЯДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ

Європейські світоглядні ідеї проникали в Україну через українців, які навчалися в західноєвропейських університетах, друковані видання, що завозилися в країну, та контакти з представниками інших народів під час дипломатичних місій, війн чи торговельних операцій. Далі ці ідеї поширювалися через освіту та місцеве книгодрукування.

Історичні
подорожці

qr.orioncentr.com.ua/7tjqB

Корпус Києво-Могилянської академії (Іван Щирський, фрагмент гравюри 1698 р.)

Сучасники відзначали високий рівень освіченості на українських землях у другій половині XVII ст. Після створення козацької держави відкривалися сотні шкіл при церквах, утримуваних громадами та братствами. У них навчали читанню, письму й арифметики. Середню і вищу освіту здобували в колегіумах, зокрема в Києво-Могилянському колегіумі (з 1701 р. — академія) та Новгород-Сіверській слов'яно-латинській школі. У першій половині XVIII ст. з'явилися Малоросійський (Чернігівський), Харківський і Переяславський колегіуми.

На території України, яка перебувала в складі Речі Посполитої, освітою опікувалася греко-католицька церква, зокрема орден василіян.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок занепаду Гетьманщини, Речі Посполитої та Кримського ханства розпочався занепад освіти.

? **Поміркуймо!**

Чому з появою Гетьманщини виникла потреба в освічених людях? Чому освіта перебувала під впливом релігійних інституцій? Як занепад держави впливає на освіту?

2. БАРОКО В УКРАЇНІ

Бароко в Україні найбільше представлене в церковній архітектурі, значно менше — у гравюрі, живописі та літературі.

? **Поміркуймо!**

Знайдіть в цих пам'ятках ознаки стилю бароко.

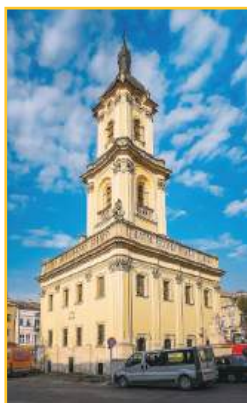
Собор Святого Юра (Бернард Меретин, Львів, середина XVIII ст.)

Святий Юрій Змієборець (Йоган-Георг Пінзель, середина XVIII ст.)

Ікона «Знамення Богородиці» (Йов Кондзелевич, 1698–1705 рр.)

Ратуша (Бернард Меретин, Бучач, XVIII ст.)

Успенський собор Почаївської лаври (Готфрід Гофман, Петро Полейовський, 1771–1791 рр.)

Унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко на території козацьких земель з'явився місцевий різновид бароко.

Варто запам'ятати!

Козацьке бароко (або Українське бароко) — мистецький стиль, що був поширений на українських землях Війська Запорозького та Слобожанщини у другій половині XVII–XVIII ст.

Козацьке бароко

- Синтез українських традицій та європейського бароко
- Масштабність і монументальність
- Багаторівневність та багатокупольність
- Хвилясті лінії (які створюють динамічний вигляд будівель)
- Домінування білої і світлих кольорових гам
- Різьблені карнизи, пишні фронтони, орнаменти, медальйони, ліпнина, різьблення по дереву

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик культури Анатолій Макаров про собор Святого Миколая Чудотворця у Ніжині:

«...Цей поширений з давніх часів тип великої дерев'яної (переважно сільської) церкви вони [козаки] вдягли у камінь, прикрасили безліччю чудових пластичних мотивів, вдосконалили й підняли на рівень найдосконаліших виявів європейського культурного мислення».

? Чому, на вашу думку, саме бароко стало «козацьким» стилем мистецтва в Україні?

Поміркуймо!

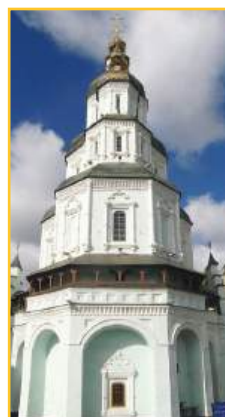
Які елементи архітектури вам не зрозумілі? За допомогою мережі «Інтернет» з'ясуйте їхнє значення. Розгляньте фото будівель у стилі козацького бароко, знайдіть в них барокові архітектурні елементи.

Іллінська церква
(Суботів, 1651–1653 рр.)

Собор Святого
Миколая Чудотворця
(Ніжин, 1668 р.)

Покровський
собор
(Харків, 1689 р.)

Успенський собор
(Київ, перебудовано в 1722–1731 рр.,
відновлено 1999–2000 рр.)

Святопокровська
Подільська церква (Київ, Іван
Григорович-Барський, 1766 – 1772 рр.)

Поміркуймо!

Які причини спонукали іконописців до зображення на іконах світських осіб? Розгляньте ікони XVII ст. Які особливості стилю бароко можна на них помітити?

«Розп'яття»
із зображенням
лубенського
полковника
Леонтія Свічки
(ікона XVII ст.)

Архангел Гавриїл
(Іван Руткович,
фреска,
1697–1699 рр.,
Національний музей
у Львові)

Окремим напрямом живопису було *іконописання*, яке поєднувало церковне і світське зображення. Видання книг ілюстрували школи гравюр на метали в Києві та Чернігові.

В Україні бароко поширювалось у всіх жанрах літератури. В поезії популярні народний та силабічний вірші. Найвідомішим жанром була духовна пісня. Світська поезія охоплювала філософську та любовну лірику, панегірик, епіграму, пейзажні та емблематичні вірші.

Історичні
подробиці

[qr.orioncentr.
com.ua/oeTsg](http://qr.orioncentr.com.ua/oeTsg)

3. КЛАСИЦИЗМ В УКРАЇНІ

Класицизм з'явився в Україні в час занепаду річпосполитської та козацької державності в останній третині XVIII ст. Можливо, саме тому стиль сприймався як імперський. Найбільш яскраво класицизм презентований в архітектурі, переважно у палацових і громадських будівлях.

Палац Потоцьких (Тульчин,
Жозеф Лакруа, 1781–1785 рр.)

Портрет Марії Лопухіної
(Володимир Боровиковський, 1797 р.)

Прощання Гектора з Андромахою
(Антон Лосенко, 1773 р.)

Портрет Дені Дідро
(Дмитро Левицький, 1773 р.)

Найвидатнішим філософом і поетом другої половини XVIII ст. був **Григорій Сковорода**. В його творчості поєдналися елементи пізнього бароко та Просвітництва: головним сенсом життя він вважав самопізнання, виступав проти поділу суспільства на стани та проголошував цінність людини через її діяльність і трудовий внесок. Свої філософські думки висловлював у віршах і байках. Його збірки «Сад Божественних пісень» (поезія) та «Байки харківські» (прозові байки) не були надруковані за його життя, але їх знали, переказували і співали.

Діємо: практичні завдання

Чекліст від
Григорія
Сковороди

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте сучасне зображення — «Чекліст від Григорія Сковороди» із сучасного плаката Кота Інжира, серія «План дій» (авторка Олена Павлова). Подумайте, які думки Григорія Сковороди суголосні ідеям Просвітництва, а які є відображенням його власної системи мислення. Складіть подібний чекліст будь-якого представника Просвітництва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Як європейські світоглядні ідеї поширювалися в Україні у XVII–XVIII ст.?
2. Назвіть особливості українського Козацького бароко.
3. Назвіть три відомі пам'ятки Козацького бароко.

II. Обговорюємо у групі

1. Зіставте особливості розвитку культури на українських землях за доби Русі-України і за доби козацтва. Що є характерним для кожного періоду?
2. Які елементи бароко є в Жовківській синагозі?
3. Чи можна Троїцький собор Самара вважати пам'яткою українського бароко?

Оборонна синагога
(Жовква, 1692–1698 рр.)

Троїцький собор (Самар,
Яким Погребняк, 1773–1778 рр.)

III. Мислимо творчо

1. Напишіть вірші у бароковій традиції або промову-привітання для випускників Києво-Могилянської колегії.
2. Створіть спільну онлайн-презентацію «Визначні пам'ятки бароко в Україні». Оберіть та представте на слайді презентації по одній пам'ятці бароко на ваш вибір.

«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ» В АВСТРИЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПРУССЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ

§ 62

Пригадайте. Що таке «просвітництво»? Хто належав до головних ідеологів Просвітництва? Як вони уявляли ідеальне суспільство?

1. «ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»

І «ДОБРЕ ВПОРЯДКОВАНА ДЕРЖАВА»

Серед просвітників, які розвивали ідею впорядкування суспільства, були Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Шарль Луї де Монтеск'є. Вони вважали, що держава має бути побудована на раціональних засадах, забезпечувати права та свободи людини, сприяти прогресу суспільства. Так зародилася *ідея «добре впорядкованої держави»*. Основними ознаками цієї держави мали бути:

- *раціоналізм* — усі державні рішення ухвалюються розумом і досвідом задля справедливості всіх громадян, а не заради інтересів правителя;
- *верховенство права* — всі громадяни, разом із правителем, повинні підкорятися чітким, логічним законам;
- *соціальний договір* — громадяни підкоряються владі в обмін на захист і дотримання їхніх прав;
- *розподіл влади* — для запобігання зловживань влада розподілена між різними гілками;
- *добробут* — держава сприяє економічному зростанню, покращенню рівня життя громадян і розвитку наук, мистецтв;
- *толерантність* — держава забезпечує свободу віросповідання та думки.

?

Поміркуймо!

Як в ідеї «добре впорядкованої держави» відобразився світогляд Просвітництва?

Хто ж мав втілювати в життя ідею «добре впорядкованої держави»? Вольтер закликав владу впроваджувати реформи «згори», побоюючись, що ініціативи «знизу» можуть призвести до революції

Він вважав, що керувати державою повинен «монарх-філософ» — правитель, який усвідомлює необхідність змін. Багато просвітників підтримували ідею, що монархія є найкращою формою правління

за умови, що монарх освічений, керується розумом і діє в інтересах народу. Так зародилося поняття «*освічений абсолютизм*».

Варто запам'ятати!

«**Освічений абсолютизм**» — політика монархічної держави у XVIII ст., побудована на деяких ідеях Просвітництва, спрямована на реформування або знищення застарілих феодальних порядків.

«Я краще підкорюся прекрасному леву, набагато сильнішому за мене, ніж двом сотням щурів мого власного виду».

Вольтер

Відео «Марі Франсуа Аруе Вольтер» (ютуб-канал «Валентин Кошелевський»)
qr.orioncentr.com.ua/iMMYt

Поміркуймо!

Пригадайте поняття «*революція*». Чому Вольтер вважав її негативним явищем? Чому для громадян державні реформи є найкращим способом змін у державі? Прочитайте думку Вольтера. Як за нею можна визначити політичні погляди філософа? Чому багато філософів Просвітництва були прихильниками монархії?

Пруський король Фрідріх II Великий (правив у 1740–1786 рр.) став центральною фігурою епохи і першим, хто почав реалізовувати політику «освіченого абсолютизму». Його приклад поширився на інші європейські країни, за винятком Англії, Речі Посполитої та Франції: Англія вже досягла цілей, до яких прагнув «освічений абсолютизм», у Речі Посполитій влада короля була слабкою, а королі Франції вважали порядок у своїй країні ідеальним.

Поміркуймо!

Які ідеї Просвітництва знайшли втілення в законодавстві Англії? Яким чином вони запроваджувалися? Чому влада короля Речі Посполитої була обмеженою? До яких наслідків могла призвести відмова французьких королів робити назрілі реформи?

2. КОРОЛІВСТВО ПРУССІЯ

Пригадайте. Як з'явилося королівство Пруссія? Які були його сильні сторони?

Історичні подробиці

Кронпринц Пруссії Фрідріх виявляв великий інтерес до філософії та ідей Просвітництва. Він активно листувався з відомими європейськими мислителями, такими як Вольтер, і захоплювався вільнодумством. Під впливом цих ідей Фрідріх став масоном, що відображало його прагнення до інтелектуальної свободи й реформування суспільства.

У 1739 р. під псевдонімом він опублікував у Голландії трактат «Антимакіавеллі», в якому критикував політичні погляди Нікколо Макіавеллі, зокрема ідею, що для досягнення своїх цілей правитель може використовувати будь-які засоби. Фрідріх виступав за те, що правитель повинен керувати державою на основі розуму, справедливості й моралі, а не шляхом обману чи насильства.

Корона — це просто шапка, що пропускає дощ

Кронпринц Фрідріх
(Антуан Пен, 1739–1740 рр.)

?

Поміркуймо!

Як сформувався світогляд майбутнього короля? Чому свій трактат «Антимакіавеллі» Фрідріх видав під псевдонімом? Які свої погляди він відобразив у творі? Чому ця робота була своєрідним проектом його майбутньої політики «освіченого абсолютизму»?

Фрідріх II, прагнучи наздогнати розвинені країни, зокрема Англію, провів низку реформ у дусі «освіченого абсолютизму». Через бажання розширити кордони держави він створив потужну армію чисельністю 186 тисяч осіб, яка фінансувалася з бюджету в 13 мільйонів талерів, що становило дві третини державних доходів.

?

Поміркуймо!

Дайте назви реформам, які провів Фрідріх Великий. Поясніть, як вони сприяли зміцненню абсолютної монархії в Пруссії. Що дає змогу характеризувати ці реформи як правління в дусі «освіченого абсолютизму»? Чому король вдався до скасування особистої залежності селян у власних землях, однак не зробив цього в межах усїєї держави? Які ідеї Просвітництва знайшли відображення у сучасній українській державі?

Завдяки активній агресивній зовнішній політиці Фрідріху II вдалося майже вдвічі збільшити територію Пруссії, відібравши в Австрії Сілезію, а в Речі Посполитій — узбережжя Балтійського моря. Це істотно зміцнило державу.

Політика Фрідріха II

Централізація управління, відбір ефективних службовців, посилення контролю держави над регіонами, зменшення самоврядування

Незалежний суд, рівне правосуддя для всіх станів, спрощення судових процедур, боротьба із судовою корупцією

Політика меркантилізму та протекціонізму, підтримка мануфактур, заселення та освоєння нових земель

Розвиток освіти, обов'язкове навчання дітей у початкових школах, сприяння розвитку науки і мистецтв

Ліквідація особистої залежності селян у королівських землях, захист населення від зловживань шляхти

Забезпечення свободи віросповідання для всіх спільнот, включаючи католиків, протестантів та євреїв

Заборонено тортури, скасовано цензуру

Створено новий збір законів

Поміркуймо!

Розгляньте інфографіку. Якою була політика Фрідріха II? Чому ці реформи можна віднести до реформ «освіченого абсолютизму»?

3. ВОЛОДІННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ

Габсбурги правили Священною Римською імперією, проте справжніми володарями вони були лише на своїх спадкових землях Австрії, Богемії (Чехії), Угорщини, Австрійських Нідерландів та низці італійських територій. У XVII ст. відбулася централізація їхніх володінь. Першопричиною була загроза з боку Османської імперії, Франції та інших агресивних сусідів. Опорою монарха стали середня і дрібна шляхта, а також католицька церква. Між різноетнічними регіонами міцніли не лише політичні, а й господарські зв'язки.

Розвиток Австрійської імперії у другій половині XVIII ст. був пов'язаний із діяльністю імператриці **Марії Терезії** (1740–1780 рр.) та її сина **Йосифа II** (1780–1790 рр.), з яким вона спільно правила з 1765 р., зберігаючи провідну роль. Монархи здійснили реформи в дусі «освіченого абсолютизму», спрямовані на зміцнення влади та ліквідацію негативних проявів феодалізму.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/Ew2ak

«Якби я могла побажати безсмертя на землі, то лише для того, щоб допомагати стражденним».

Марія Терезія

Марія Терезія з родиною (Мартін ван Майтенс Молодший, 1754 р., Палац Шенбрунн, Відень)

Поміркуймо!

Чому володіння Габсбургів було складно об'єднати у централізовану монархію?

Реформи Марії Терезії та Йосифа II

Централізована система управління, посилилась роль державного апарату, обмеження місцевого самоврядування

Єдина податкова система, незалежна від стану, підтримка промисловості, скасування внутрішніх мит, політика протекціонізму і меркантилізму

Обмеження панщини трьома днями (на певний період замінено на грошовий податок), ліквідація особистої залежності селян

Збільшення армії, впровадження рекрутського набору

Рівність перед законом, єдина судова система, спрощення судових процедур, обмеження застосування смертної кари й тортур

Обов'язкова початкова освіта, заснування державних шкіл, університетів і покращення якості освіти

Обмеження привілеїв католицької церкви, секуляризація церковних земель, толерантність до інших релігійних конфесій

Розвиток охорони здоров'я, відкриття лікарень та медичних закладів

У другій половині XVIII ст. Габсбурги збільшили свої володіння. За Першим поділом Речі Посполитої, вони здобули Галичину, через рік — відібрали Буковину в Османській імперії, а 1795 року внаслідок Третього поділу Речі Посполитої — отримали Малу Польщу.

Поміркуймо!

Визначте характер зовнішньої політики Австрії. Вона була миролюбною чи агресивною? Чим це зумовлювалося?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Хто висунув ідею «освіченого абсолютизму»?
2. Які реформи проводили «освічені монархи»?
3. Покажіть на карті та опишіть територію Пруського королівства і володінь австрійських Габсбургів. Проаналізуйте територіальні зміни. Під впливом яких подій вони відбувалися?
4. Назвіть ознаки, за якими реформи історичних діячів / діячок у параграфі можна характеризувати як реформи «освіченого абсолютизму».
5. Виконайте онлайн-вправу, використавши QR-код або перейшовши за посиланням.

Онлайн-
вправа

qr.orioncentr.com.ua/csLXt

II. Обговорюємо у групі

1. Які позитивні й негативні риси політики «освіченого абсолютизму»?
2. Уявіть себе членом / членкинею Сейму Речі Посполитої, який / яка вирішив / вирішила запровадити реформи в дусі «освіченого абсолютизму». Складіть перелік необхідних реформ. Поясніть їх важливість.

III. Мислимо творчо

Шаблон сторінки

Уявіть, що історична особа, згадана в параграфі, є користувачем / користувачкою соціальних мереж. Виконайте творчий проєкт «Сторінка історичної особи в соціальних мережах». Скористайтеся шаблоном, запропонованим за QR-кодом та покликанням.

qr.orioncentr.com.ua/WROqO

§ 63

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ — «ОСВІЧЕНЕ САМОДЕРЖАВСТВО»

Пригадайте. Які зміни відбулися в Московії за часів Петра I? Як вони вплинули на життя московитів та їхніх сусідів?

1. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ЄЛИЗАВЕТИ I

Історичні подробиці

У січні 1725 р. помер імператор Петро I. Його указ про престолонаслідування розширив коло потенційних спадкоємців, але не встановив чіткого механізму передачі влади. Це створювало підґрунтя для інтриг і боротьби за владу серед різних груп впливу. Наслідком цього стала серія державних переворотів. У підсумку 1741 р. імператрицею стала донька Петра I Єлизавета Петрівна, яка проголосила повернення до курсу свого батька.

Єлизавета Петрівна
(Георг Грот, XVIII ст.)

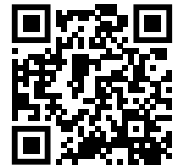
- Поширювалась практика жорстоких тілесних покарань і в армії, і щодо кріпаків
- Смертна кара не застосовувалася, але не була скасована юридично
- 1744 р. — видано указ про розширення мережі початкових шкіл
- Відкрито перші гімназії в Москві та Казані
- 1755 р. — засновано Московський університет; 1757 р. — Академію мистецтв
- Ініціювала будівництво інвалідних будинків і богаділень
- Відновила значущість сенату і колегій, скасувала державні органи, створені після смерті Петра I
- 1754 р. законодавча комісія розробила проекти реформ, які передбачали обмеження церковного землеволодіння та зміцнення привілеїв дворянства

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/hdBRz

Які заходи Єлизавети можна вважати політикою «освіченого абсолютизму»? Чому спадкоємець Єлизавети був проголошений ще за її життя?

Історичні подробиці

Ще за життя Єлизавета офіційно проголосила своїм спадкоємцем племінника — герцога Голштинського Петера Ульріха, який згодом став імператором Петром III та одружився на німецькій принцесі Софії.

2. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ II

28 червня 1762 р. Софія Фредерика Августа організувала змову проти свого чоловіка Петра III, внаслідок якої він зрікається престолу. Через кілька днів колишній імператор помирає, а його дружина сходить на престол як **Катерина II** (1762–1796 рр.). Хоча нова імператриця була німкенню і не мала жодного стосунку до династії Романових, але саме її період правління російські історики вважають «золотим часом» Російської імперії.

ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ II

Катерина II (Володимир Боровиковський, 1777 р.)

- Запровадження губернської системи управління (1775 р.), яка розділила країну на губернії та повіти, що спростило адміністративне управління
- Маніфест про права і свободи дворян закріпив привілеї дворянства, надавши їм широкі права і свободи, зокрема звільнив їх від обов'язкової державної служби
- Були зроблені кроки до лібералізації економіки, надавалися більша свобода підприємству, підтримка розвитку мануфактурної промисловості

- Для розвитку промисловості та торгівлі до Росії запрошувалися іноземні фахівці

- У 1767 р. була скликана Комісія для складання нового кодексу законів, яка, проте, так і не завершила свою роботу
- Грамота на права і вигоди містам підтримувала розвиток міст, надавала їм пільги, зокрема підтвердила право верхівки купецтва не платити подушний податок
- Підтримка розвитку освіти через відкриття нових навчальних закладів, у тому числі гімназій та університетів, а також підтримка культури і мистецтв

Незважаючи на політику «освіченого абсолютизму», імператриця не ділилася повноваженнями, що суперечило ідеї розподілу влади. Катерина II намагалася не слухатися інтелектуалів, а контролювати та підпорядковувати їх собі. Збереження кріпацтва та обмеження прав селян свідчили про відсутність справжнього прагнення до свободи і розвитку соціальної справедливості.

Поміркуймо!

Які з реформ проведено в дусі «освіченого абсолютизму»? Порівняйте реформи в Росії з аналогічними у Пруссії та Австрії.

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/NisEM

Посилення кріпацтва й свавілля землевласників спричинило найбільшу в історії Росії Селянську війну під проводом донського козака Омеляна Пугачова, який проголосив себе порятованим Петром III.

Уривок з «Грамоти на права, вольності і привілеї благородного російського дворянства»

Економіка Росії залишалася аграрною, з часткою міського населення близько 4%. Російська промисловість розвивалася, але все ще була мануфактурною та кріпосницькою, що спричинило відставання від Західної Європи. Вивезення російських товарів до європейських

країн зросло, але на зовнішні ринки постачали лише сировину, тоді як готові промислові товари ввозили.

Для зміцнення імперії Катерина II прагнула створити нову версію історії Росії, яка підкреслювала б велич держави та монарха. Указом 1783 р. була створена «Комісія для складання записок про давню історію, переважно російську». У результаті була написана фальшива версія, яка всупереч історичній правді пов'язувала витoki Російської імперії з «Київською Руссю», утверджуючи право росіян на спадщину Русі-України.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/eVWMs

Які реформи могли модернізувати економіку Росії? За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео та поясніть, навіщо і яким чином здійснювалося «переписування» історії Русі. Висловіть припущення, які наслідки для майбутніх історичних досліджень мала імперська політика щодо історичних документів.

Відео «Як Росія фальсифікувала історію. Викриття» (ютуб-канал «імені Т. Г. Шевченка»)

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ

Історія Росії XVIII ст. ознаменувалася активною зовнішньою політикою, внаслідок якої територія країни значно розширилася.

Основні напрями зовнішньої політики

Боротьба за вихід до Чорного моря та просування на Балкани і Кавказ

російсько-турецькі війни (1768–1774 та 1787–1791 рр.), внаслідок яких було загарбано Приазов'я, Північне та Східне Причорномор'я

Розширення впливу в Європі шляхом участі у Семилітній війні та поділу Речі Посполитої

Росія захопила Правобережну Україну, Волинь, більшу частину Білорусі та південно-східне узбережжя Балтійського моря

Колонізація Сибіру і Далекого Сходу

супроводжувалася конфліктами з місцевими народами

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Російські історики часто вдаються до термінів “національні завдання” та “збирання земель”. Насправді ж Росію та її володарів охопило шаленство територіальних загарбань. Ця гонитва за землями була симптомом патологічного стану, породженого великою неефективністю. Яка ж страшна іронія, що найбільша країна у світі потребувала дедалі більшої кількості земель і людей, аби позбутися свого почуття непевності і винагородити роздуту державну машину, що стерегла трон Романових».

? Залучивши додаткові джерела, підтвердьте або спростуйте думку історика. Чи є вона слушною для оцінювання зовнішньої політики сучасної Росії?

Загальна кількість новозавойованих підданих Росії досягла семи мільйонів. Становище підкорених народів було нерівномірним. Уряд встановлював особливі економічні, податкові та адміністративні режими для різних спільнот. Наприклад, німецькі колоністи були звільнені від сплати податків та інших повинностей, тоді як для євреїв була запроваджена «смуга осілости» для проживання.

Робота з картою

Скориставшись картою, поданою в електронній хрестоматії, визначте етапи зростання території Московії-Росії. Чому, на вашу думку, воно набуло таких масштабів? Чому ставлення до різних народів у Росії було різним?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні факти історії правління Єлизавети I та Катерини II. До кожного факту підберіть власне судження.
2. Поясніть, що спільного в політиці Єлизавети I та Катерини II.

II. Обговорюємо у групі

1. Правління Катерини II деякі історики називають «освіченим абсолютизмом». Чи погоджуєтеся ви з таким визначенням? Аргументуйте свою думку.
2. Прочитайте уривок листа Катерини II, поданий в електронній хрестоматії, та визначте, яку політику він характеризує.

III. Мислимо творчо

1. Напишіть есе «Ідея “добре впорядкованої держави” як ідеал модерної регульованої держави».
2. Уявіть собі світ, де генерал-ад'ютант Андрій Гудович (реальна історична особа з України) рятує Петра III від перевороту, і він лишається при владі. Поміркуйте, які заходи міг би зробити імператор у дусі «освіченого абсолютизму».

§ 64

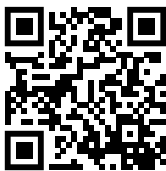
ІМПЕРСЬКИЙ НАСТУП НА ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ

Пригадайте. Яка причина українсько-шведського союзу Івана Мазепи і Карла XII? Якою була реакція московського царя Петра I на спробу Івана Мазепи здобути незалежність?

1. ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

Обмеженням гетьманської влади та державних прав Гетьманщини стало створення **Малоросійської колегії**. Колегія була найвищою установою в Україні. Гетьман мав при ній лише дорадчий голос.

Поміркуймо!

На захист прав Гетьманщини від втручання російських урядовців виступив наказний гетьман (призначений спочатку гетьманом І. Скоропадським, а після його смерті — старшинською радою) **Павло Полуботок** (1722–1724 рр.).

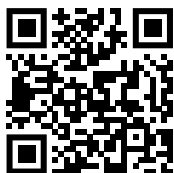
qr.orioncentr.com.ua/iomF9

- Діяв без узгоджень із Малоросійською колегією
- Старшині було заборонено використовувати козаків для власних потреб
- Запроваджено колегіальне судочинство
- Встановлено порядок подання апеляцій на рішення нижчих судів
- Розпочато боротьбу з хабарництвом
- Козацька старшина засипала царя зверненнями, де вимагала ліквідації Малоросійської колегії та дозволу на обрання нового гетьмана

Розлючений непокірністю старшини, Петро I наказав ув'язнити найактивніших учасників підготовки звернення. Невдовзі після допитів наказний гетьман Полуботок помер у в'язниці Санкт-Петербурга.

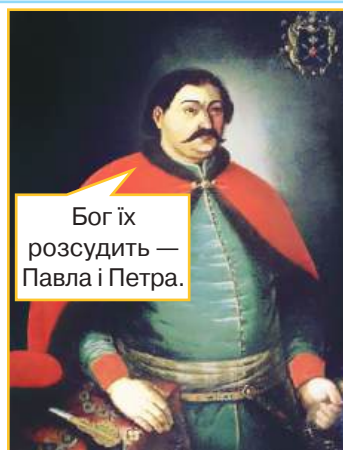
Діємо: практичні завдання

На портрет гетьмана додано фразу, яку, за легендою, сказав Павло Полуботок. Як ви думаєте, яка причина її появи? Дізнайтеся з відео легенду про походження скарбів і висловте припущення щодо причин її появи.

Відео «Козацька звитяга — 3. Випуск № 22 (105). Історія. Золото Полуботка»
(ютуб-канал «Козацька звитяга»)
qr.orioncentr.com.ua/1yTJM

Павло Полуботок
(невідомий художник, XVIII ст.)

2. ДАНИЛО АПОСТОЛ І ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ

Назрівання російсько-турецької війни змінило статус Гетьманщини. Оскільки українські землі стали важливим тилом для російської армії, царський уряд пом'якшив щодо них політику. Малоросійську колегію ліквідовано, Гетьманщину передано у відання Колегії закордонних справ, дозволено обирати гетьмана. У 1727 р. гетьманом став Данило Апостол, який був змушений погодитися на певні обмеження прав Гетьманщини.

Попри обмеження прав Гетьманщини, за період гетьманування **Данила Апостола** вдалося реалізувати низку успішних заходів з упорядкування господарських справ Української козацької держави.

- Завдяки підтримці гетьмана у Глухові почала роботу Кодифікаційна комісія, яка протягом 15 років розробила звіт законів «Права, за якими судиться малоросійський народ»

- Київ, що перебував під владою київського губернатора, було повернено під гетьманську булаву

- Перед початком російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) домогся дозволу переходу запорожців з володінь кримського хана під владу Росії

ПОЛІТИКА ДАНИЛА АПОСТОЛА

- У Глухові була заснована перша в Україні співацька школа, а також друкарня

- Уперше було встановлено точний розмір бюджету Гетьманщини — 144 тисячі карбованців на рік, у якому більшість витрат покривалася за рахунок експортного мита

- Було здійснено ревізію земель і повернуто в державне користування незаконно захоплені маєтності

- Сприяв розвитку торгівлі: у 1728 р. організував з'їзд українських купців і підготував спеціальний універсал про вільну торгівлю

Після смерті Данила Апостола 1734 р. вибори гетьмана було заборонено, а управління Гетьманщиною передано «**Правлінню гетьманського уряду**» на чолі з *резидентом*. Правління складалося з трьох росіян і трьох представників генеральної старшини.

1734–1750 рр.

Смерть
Данила Апостола

Вибори гетьмана заборонили

Польська шляхта та російське дворянство

Українці
Правобережжя

«Правління
гетьманського
уряду»

три росіяни

три українці

Завдання — уніфікувати
порядки Гетьманщини
відповідно до імперських

Варто запам'ятати!

Резидент — особа, призначена для представлення інтересів однієї країни або організації в іншій країні.

Поміркуймо!

Чому царський уряд заборонив обирати нового гетьмана? З яких причин «Правління» ввело обмеження шлюбів?

3. НОВА СІЧ

У 1734 р. між Військом Запорозьким Низовим та Російською імперією був підписаний *Лубенський договір*.

Лубенський договір 1734 р.

Запорожцям поверталися всі території станом на 1709 р.

Підтверджувалося право на промисли, рибальство на Дніпрі та полювання в степу

Гарантувалося суверенітет Запоріжжя, яке визнавало себе під протекторатом московського монарха і підтримувало зв'язки через київського генерал-губернатора

Запорозьке військо зобов'язувалося охороняти прикордоння з Кримом

**Карта
«Поглинення
українських
земель
Російською
імперією»**

qr.orioncentr.com.ua/QCogN

Також у 1734 р. на річці Підпільній (поблизу села Покровське, Дніпропетровщина) було засновано **Нову Січ**, яка стала останньою Запорозькою Січчю в історії України. Для нагляду за козаками за 2 км від Січі росіяни побудували укріплення і розмістили війська.

Забезпечення Запоріжжя здійснювалося за рахунок щорічної царської фінансової допомоги та хлібного постачання, яке було нерегулярним і недостатнім. Додаткові доходи надходили від військових трофеїв та господарського розвитку: шинків, крамниць, мостів, перевозів, охорони купців та податків від селян.

Провідною галуззю господарства мешканців зимівників і слобід залишалося скотарство, насамперед розведення породистих коней, а також корів і овець. Козаки й селяни також займалися рибальством, землеробством, полюванням, солевидобутком, ремеслами та торгівлею.

Зростання населення й ускладнення у зв'язку з цим функцій управління та суду зумовили збільшення кількості *паланок*.

Варто запам'ятати!

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця Нової Січі.

Поміркуймо!

Чому козаки були зацікавлені у збільшенні кількості селян на їхніх землях? Яка причина зростання населення земель Нової Січі? З'ясуйте кількість паланок Нової Січі. Які сучасні області України вони покривають?

Російська імперія поступово посилювала контроль над Новою Січчю. Її адміністрація була під наглядом російського полковника. Після відновлення гетьманства у 1750 р. запорожці потрапили під додатковий контроль гетьмана. Для обмеження припливу втікачів на Січ запровадили реєстрацію козаків та паспортизацію населення. Російська адміністрація самовільно змінювала кордони запорозьких земель і правила їх перетину: на півночі почали засновувати колонії переселенців з Австрійської та Османської імперій, що призвело до утворення Нової Сербії та Слов'яносербії.

? **Поміркуймо!** qr.orioncentr.com.ua/0BfxF

За допомогою QR-коду або покликання прочитайте думки сподвижників гетьмана Мазепа. Чому колонії переселенців росіяни розмістили саме на півночі земель Нової Січі? Висловіть припущення, чому російський уряд прагнув контролювати запорожців. Коли імперія почне знищення козацької вольниці?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Опишіть політичні процеси у Гетьманщині й на Запоріжжі у 1722–1750 рр.
2. Визначте обставини утворення Першої Малоросійської колегії та Правління Гетьманського уряду.
3. Які зміни в житті Гетьманщини та Нової Січі сприяли їх зміцненню?

II. Обговорюємо у групі

1. Обговоріть у класі політику царського уряду щодо Гетьманщини та запорозького козацтва й дайте відповіді на запитання:
  - а) Чим були зумовлені деякі пом'якшення щодо державних прав Гетьманщини та прав низового козацтва?
  - б) Чому політика царизму щодо обмеження прав обох була успішною?
2. Визначте сильні й слабкі сторони політики Данила Апостола. Поміркуйте, чи міг гетьман провадити більш незалежну політику за тих історичних умов.

III. Мислимо творчо

1. У 1750-х рр. на Запоріжжі існували два угруповання. Перше підтримувало традиційний устрій, виступало за щорічну виборність керівництва та зберігало здобичницькі заняття. Друге прагнуло зміцнити спадкову владу, припинити щорічні вибори, викоринити здобичництво та розвивати осілі поселення й економіку. Зіграйте мінівиставу з дискусією представників двох угруповань.
2. Уявіть себе запорозьким козаком, який має агітувати жителів Гетьманщини до переселення на землі Нової Січі. Створіть рекламний плакат, який має спонукати до такого переселення.

ЗАВЕРШЕННЯ ІНКОРПОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Пригадайте. Чому Росія прагнула обмежити права Гетьманщини і Січі? Які чинники не дозволяли царському уряду здійснити ліквідацію козацьких держав?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко
про обставини відновлення гетьманства:

«На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни, таємно одруженої з простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським... У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину графа Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалуваний 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити давні вольності, зокрема й гетьманство».

Опис церемонії обрання українського гетьмана (1750 р., лютого 22)

На що всі духовні чини, генеральна старшина, полковники, бунчукові товариші і всі інші одногосно вчинили вигук і бажання бути в Малій Росії гетьманом її імператорської величності дійсному камергеру, ордена Святого Олександра і Святої Анни кавалеру, графу, його сіятельству Кирилу Григоровичу Розумовському як природному малоросійському патріоту. Що троєкратним бажанням підтвердили.

? Поясніть, які обставини, окрім кохання цариці й українського козака, сприяли відновленню гетьманства. Поміркуйте, які обставини робили становище відродженого гетьманства хитким. Установіть паралелі між історією козака Олекси Розума та Попелюшки. Кого було обрано гетьманом? Чи справді відбулося обрання?

1. «ЗОЛОТА ОСІНЬ ГЕТЬМАНЩИНИ». КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

22-літній гетьман за підтримки старшини енергійно взявся відновлювати вольності та впорядковувати устрій Української козацької держави.

?

Поміркуймо!

Проаналізуйте політику К. Розумовського й визначте, які заходи та наміри гетьмана свідчили про прагнення відновити політичні права Гетьманщини. Висловте припущення, якою була реакція царського уряду на політику гетьмана.

- Намагався перетворити Гетьманщину на державу європейського типу: скликав старшинські з'їзди, модернізував козацьке військо
- Захищав інтереси української торгівлі
- Впроваджував обмежувальні заходи щодо винокуріння
- Заборонив перехід селян без письмової згоди землевласників
- Зробив невдалу спробу відновити право Гетьманщини на зовнішню політику

ПОЛІТИКА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Кирило Розумовський
(Луї Токе, 1758 р.)

- Провів судову реформу (створення земських, гродських і підкоморських судів — для розгляду цивільних, кримінальних і межових справ)
- Намагався перенести столицю до Батурина
- Розробив проект університету в Батурині та на базі Києво-Могилянської академії
- Планував перетворення старшини на шляхту
- Популяризував ідею спадкового гетьманства Розумовських

Попри високий статус гетьмана при дворі, російський уряд продовжив обмеження прав Гетьманщини: було скасовано митний кордон між Гетьманщиною та Росією, гетьмана зобов'язали надсилати фінансові звіти до Петербурга. У 1761 р. Київ передано під безпосереднє імперське управління.

Катерина II провадила курс на встановлення «добре впорядкованої держави», яка б не мала будь-яких відмінностей в управлінні окремими землями. Вона відкинула петицію про спадкове гетьманство в роді Розумовських і 1764 р. примусила Кирила Розумовського зректися гетьманства. За це йому зберегли високий статус, надали у власність колишні гетьманські маєтки та велику пенсію. Так, у 1764 р. імператорським указом *гетьманство було ліквідовано*.

2. ЗАВЕРШЕННЯ ІНКОРПОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Одночасно з ліквідацією гетьманства для управління Лівобережною Україною було створено *Другу Малоросійську колегію*. Колегіальний орган складалася з російських урядовців та представників козацької старшини. У секретній інструкції своєму наміснику Катерина II рекомендувала повністю знищити козацькі традиції і вольності, перетворивши українські землі на звичайну частину Російської імперії.

У зв'язку з поширенням на територію України загальноімперської системи адміністративно-політичного управління 1786 р. Малоросійську колегію було ліквідовано.

Поміркуймо!

Чому імперська влада змінила герб Гетьманщини? З'ясуйте, що символізували елементи нового герба.

Герб Малої Росії, вживаний замість традиційного «козака з самопалом» у часи Другої малоросійської колегії (перемальовка дійсного герба 7 серпня 2023 р.)

Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росія захопила частину чорноморського узбережжя і встановила контроль над формально незалежним Кримським ханством. У червні 1775 р. російське військо оточило і зруйнувало Нову Січ, вивізни архіви та клейноди до Петербурга. Кошовий отаман Калнишевський і старшина були засуджені до заслання.

Через два місяці Катерина II видала маніфест, де повідомляла про знищення Запорозької Січі та причини цього рішення.

Варто запам'ятати!

Маніфест — урочисте письмове звернення верховної влади до народу з приводу дуже важливої події.

Історичні подробиці

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський був не лише військовим лідером, а й мудрим керівником, який дбав про добробут козаків та збереження автономії Січі. Після ліквідації Січі в 1775 р. Калнишевський був засланий на Соловецькі острови, де й помер у віці 113 років. Його постать досі надихає українців як символ боротьби за волю та незалежність.

Петро Калнишевський
(фрагмент копії січової ікони, 1836 р.)

qr.orioncentr.com.ua/PdYJR

Поміркуймо!

З'ясуйте, чому Православна церква України вшановує Петра Калнишевського як праведника. Перейдіть за QR-кодом або покликанням та прочитайте маніфест. Визначте офіційні причини ліквідації Запорозької Січі. Назвіть справжні причини ліквідації Січі.

qr.orioncentr.com.ua/Q2X0f

Після знищення Січі частина запорожців оселилася на території Османської імперії і з дозволу султана заснувала Задунайську Січ.

Історичні подробиці

Щоб протидіяти переходу козаків у підданство Османської імперії, у 1783 р. Катерина II проголосила утворення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків», якому передано клейноди зруйнованої Січі. Це утворення було звичайним козацьким військом без державного статусу. У 1788 р. його перейменували на Чорноморське козацьке військо, а 1792 р. переселили на Кубань.

? Поміркуймо!

Які мотиви були у турецького султана погодитися на створення Січі на своїх землях? Чому Чорноморських козаків було переселено подалі від Дунайських козаків?

3. АНЕКСІЯ РОСІЄЮ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

У XVIII ст. Росія значно зміцнила свою могутність, тоді як Кримське ханство втратило здатність самостійно протистояти ворогам. Серед кримської верхівки зростали проросійські настрої, багато хто вбачав у Росії потенційного союзника у здобутті незалежності.

Під час чергової російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) Росії вдалося переманити на свій бік Буджацьку та Єдисанську орди, що послабило Кримське ханство. У 1771 р. росіяни окупували Крим і посадили на трон Сагіба II Герая, який проголосив незалежність ханства від Османської імперії та союз із Росією.

У 1774 р., після поразки в черговій російсько-турецькій війні, Османська імперія була змушена визнати незалежність Криму і передати йому південне узбережжя, а Росії — Керч.

Кримський базар (Крістіан Готфрід
Герніх Гайслер, 1794 р.)

Пастухи
(Крістіан Готфрід Герніх Гайслер, 1794 р.)

Останній хан Шагін Герай був маріонеткою Росії, зробившись ворогом власного народу. Він впровадив реформи за російськими і європейськими зразками, але вони не відповідали традиціям та не сприймалися мусульманським населенням. Для утримання палацу він підвищив податки, що викликало обурення серед мешканців ханства і призвело до масових заворушень. Його влада трималася винятково на підтримці

російської армії, а представники верхівки зверталися по допомогу до росіян, обіцяючи лояльність в обмін на привілеї.

Поміркуймо!

Чому реформи Шагіна Ґерая не вдалися? Поясніть, як виселення християн із Криму в 1778 р. підірвало економіку держави.

У 1783 р. Шагін Ґерай погодився зректися трону за умови щорічної виплати 200 тис. рублів та обіцянки трону в Персії (яка так і не була виконана). 19 квітня 1783 р. Катерина II, маніпулюючи думкою про потребу запобігання усобицям у Криму і відшкодування збитків Росії у війні, видала маніфест *«Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані та всієї кубанської сторони під Російську державу»*.

Подальші дії росіян завершили інкорпорацію ханства до імперії. Це супроводжувалося зламом традиційного життя місцевих жителів протягом 1783–1796 рр. Із Криму до Османської імперії емігрувало близько 120 тис. кримських татар.

Поміркуймо!

Розгляньте таблицю. Поясніть причини масового переселення кримських татар до Туреччини наприкінці XVIII — у XIX ст.

Заходи щодо перетворення життя кримських татар за нормами Російської імперії	
Дата	Подія
1783 р.	Створення Кримського уряду із представників росіян та кримців
1783 р.	Виселення ногайців із Кубані
з 1783 р.	Масова роздача кримських земель російським вельможам та поселенцям, масове обезземелення кримців
1784 р.	Створення Кримської області (герб — візантійський двоголовий орел) та російської адміністрації, перейменування основних міст на грецький лад
1784 р.	Надання беям і мурзам прав та привілеїв російського дворянства, за винятком права володіти кріпосними-християнами
1787–1791 рр.	Примусове виселення вглиб півострова та за Перекоп частини кримців із прибережних поселень, вилучення зброї у всіх татар

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які обставини ліквідації Гетьманщини, Запорозької Січі та Кримського ханства?
2. Назвіть етапи інкорпорації українських козацьких земель до Російської імперії.
3. Визначте наслідки політики російської влади для українських земель.

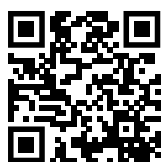

II. Обговорюємо у групі

1. Поміркуйте, чи мали шанси українці й кримські татари відстояти існування своїх держав.
2. Зіставте історію знищення козацького устрою в Україні та підкорення Кримського ханства. Що спільного в діях Російської імперії і в чому причини її успіху в обох випадках?

III. Мислимо творчо

1. За допомогою QR-коду або покликання розгляньте пам'ятки. Підготуйте презентацію про одну з них.
2. За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео та дізнайтеся, у чому полягала трагічність долі задунайських козаків.

Кримські татари
(Google Arts & Culture)
qr.orioncentr.com.ua/WhANH

1

Відео «Найзагадковіша Січ. Задунайська» (ютуб-канал «імені Т. Г. Шевченка»)
qr.orioncentr.com.ua/ekir6

2

§ 66

КРИЗА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ у XVIII ст.

Пригадайте. Які обставини спричинили кризу в Речі Посполитій у другій половині XVII ст.? Якому королю вдалося стабілізувати Річ Посполиту? Завдяки яким заходам?

1. ЗАГАЛЬНА КРИЗА ТА СИСТЕМА ВЛАДИ

У першій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період важкої кризи. У 1696 р. помер король Ян Собеський і на престол знову обрали іноземного монарха. Ним став саксонський курфюрст із династії Веттінів — Август II (1697–1733).

Роль Сейму перебрав на себе Коронний трибунал і Головний трибунал Великого князівства Литовського. Багатьма рішеннями, які зазвичай ухвалював сейм, опікувалися сенатські ради.

Через слабкість королівської влади країною фактично правили магнати, які підпорядковували собі шляхту, формально рівну в політичних правах. Магнати володіли великими маєтками, власними військовими підрозділами, а їхні клієнти-шляхтичі голосували на сеймах за їхньою волею. Із другої половини XVII ст. з'явилася практика *liberum veto* — якщо депутат виголошував «вето», рішення сейму ставало недійсним. Часто, коли шляхта була незадоволена королем, вона створювала збройні союзи під назвою *конфедерації для рокошу* — легального спротиву шляхти королівській владі.

Варто запам'ятати!

Конфедерація — тимчасовий політичний союз шляхти, міщан, духовенства на території Речі Посполитої в XVI–XVIII ст. з метою відновити ті права та вольності, які стали вважатися зневаженими владою.

Поміркуймо!

Чому відбулося зниження ефективності роботи сеймів Речі Посполитої? Як можна було зробити сейми ефективними?

Сеймики управляли воєводствами, дбаючи лише про місцеві потреби шляхти і не цікавлячись справами всієї держави. Шляхта називала це «золотою свободою» і вважала, що Польща має найкращі закони. Панувало переконання, що слабка держава, яка не становить загрози для своїх сусідів, може захистити свою незалежність, не втручаючись у збройні конфлікти сусідів. Шляхта була впевнена, що державі ніщо не загрожує, окрім абсолютизму. Через такі думки та низькі податки країна мала слабку армію. Військова слабкість призвела до того, що через країну вільно проходили іноземні війська, які поводитися так, ніби вони були на завойованих землях.

Поміркуймо!

Чому шляхта вважала закони своєї країни найкращими? Які соціальні стани так не вважали? Проаналізуйте діаграму. У скільки разів армія Речі Посполитої кількісно поступалася сусідам? Передбачте наслідки того, що армія Речі Посполитої була слабкою.

2. ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАНЕПАД І СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

У другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. Річ Посполита постійно руйнувалася ворожими арміями. Значна частина землі роками перебувала під паром, а селянським господарствам часто не вистачало худоби, необхідної для обробітку полів. Крім того, статки країни підривало падіння попиту на сільськогосподарську продукцію на європейських ринках. Осушені площі Нідерландів, Франції і Східної Англії сприяли виробництву власного хліба, збільшувалось постачання з колоній. Щоб зберегти прибутки, шляхта розширювала свої володіння завдяки землі селян і збільшувала панщину.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Громенко:

«Головна причина економічних проблем — тотальна війна 1648–1676 рр., яка точилася на всій території Польщі. Зокрема, «шведський потоп» призвів до окупації приблизно 90 % території держави. Втрати за цей період сягали 40 % населення та 50 % економіки».

? Чи згодні ви з думкою історика? Які події вчений називає «шведським потопом»? Чому розвиток технологій у Західній Європі сприяв посиленню кріпацтва у Речі Посполитій? Як Просвітництво впливало на розвиток маєтків магнатів Речі Посполитої? Чому ідеями Просвітництва не скористалися селяни?

? **Поміркуймо!**

Проаналізуйте інфографіку. Які причини занепаду міст Речі Посполитої? Чому занепад міст впливав на зменшення прибутків та послаблення країни?

Як наслідок у значній частині міст населення скоротилося вдвічі, більшість із них була невеличкими адміністративними центрами з населенням близько 750 осіб, які жили переважно із сільського господарства.

Повсюдно будувалися нові костели та палаци.

У Варшаві з'явилися нові лікарні, оперний театр, перша публічна бібліотека і вища школа для шляхетської молоді — Collegium Nobilium. Світські та духовні магнати віддавалися нестримному споживанню. Шляхта навіть говорила: «За короля Саса їж, пий і попускай паса!»

• **ДУМКИ ІСТОРИКІВ**

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Коли над головами почали кружляти міжнародні шуліки, зубожіла Річ Посполита зрозуміла, що вона надто слабка, щоб боротися. У такому розумінні занепад торгівлі на Віслі й ослаблення економічного життя слід вважати за необхідну прелюдію до поділів Польщі».

? У чому історик вбачає причину майбутньої ліквідації Речі Посполитої?

? **Поміркуймо!**

Поясніть суть згаданого в тексті параграфа прислів'я польської шляхти.

3. ПОСИЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Вступ до Північної війни (1700–1721 рр.) на боці Московії було помилкою Августа II. Уже в 1702 р. шведські війська захопили Варшаву, а 1704 р. під тиском шведів новим королем обрали поляка **Станіслава Лещинського**. Річ Посполита опинилася під шведським впливом. Тільки за допомоги Петра I, після поразки шведсько-українських сил під Полтавою 1709 р., Август II повернув королівську корону, а Лещинський втік до Франції.

У 1716 р. відбувся одноденний «Німий сейм». Посли шляхти і король, оточені московськими військами, змушені були погодитися з умовами Петра I: виведення саксонських військ, розширення повноважень сейму і сенату, обмеження особистої влади короля. Спроби королів уніфікувати державу, запровадити рівність перед законом, створити професійну армію і стандартизовану освіту провалилися через опір шляхти, яка не хотіла втрачати свої привілеї і вплив.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Вороги Речі Посполитої раділи. Кожна сусідня держава утримувала магнатів, що за дукат могли зірвати сесію сейму... Зокрема, були дуже вдоволені росіяни. Від 1717 р. вони мали фактичний протекторат над Річчю Посполитою й охороняли свої західні кордони коштом кількох магнатських пенсій. Виставляючи себе як оборонців «золотої свободи» й «ліберум вето», вони могли упевнитися, що Річ Посполита буде нездатна організуватися і чинити опір російській політиці. Заполоняючи Варшаву російськими військами з кожної важливої нагоди, вони «захищали сейм від зовнішніх втручань».

? У чому вбачає історик вади «шляхетської демократії»? Чому деспотична російська держава вдавала із себе «охоронця» цієї демократії?

Історичні подробиці

Після смерті Августа II Сильного у 1733 р. в Речі Посполитій розпочалася боротьба за владу. Шляхта обрала королем Станіслава Лещинського, який раніше вже займав цей пост. Однак Росія та Австрія, побоюючись посилення впливу Франції, підтримали іншого кандидата — Августа III. Це призвело до війни за польську спадщину. Лещинський, не маючи достатньої підтримки, був змушений покинути країну.

Правління **Августа III** (1736—1763 рр.) призвело до майже постійного паралічу сейму: під час його правління відбувся лише один із 14 сеймів, що мали відбутися за цей час, через принцип *liberum veto*, який зазвичай використовувався магнатськими угрупованнями.

Саксонське панування, що тривало понад півстоліття, посилювало кризу держави, яка зародилася в середині XVII ст. Магнатська олігархія перемогла, і Річ Посполита із сильної держави, яка прагнула стати регіональною потугою, перетворилася на країну з обмеженим суверенітетом, повністю залежну від своїх сусідів.

Поміркуймо!

Поясніть поняття «магнатська олігархія».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть причини та ознаки кризових явищ у системі влади Речі Посполитої.
2. Які причини та наслідки економічного занепаду Речі Посполитої?
3. Чому при саксонській династії влада короля ослабла?

II. Обговорюємо у групі

1. Який вплив на кризу Речі Посполитої мали релігійний чинник, «шляхетська демократія» та зовнішня політика Російської імперії?
2. Чому демократія не зробила Річ Посполиту сильнішою?

III. Мислимо творчо

1. Розробіть проект реформ для Речі Посполитої в дусі «освіченого абсолютизму».
2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, як принцип *liberum veto* міг впливати на політичну ситуацію в Речі Посполитій. Проведіть дебати на тему: «Принцип *liberum veto*: засіб боротьби з свавіллям чи пережиток минулого?».

§ 67

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVIII СТ.

Пригадайте. Які наслідки для Правобережної України мали події часів Руїни? Як Річ Посполитій вдалося повернути собі Поділля?

1. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ

Відновлення контролю Речі Посполитої над Правобережжям відбувалося в кілька етапів.

Поміркуймо!

Проаналізуйте схему, подану на наступній сторінці. Поясніть, чому ліквідація козацтва розтяглася на 15 років.

ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ АВТНОМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Поновлення контролю над Правобережною Україною означало відновлення шляхетського землеволодіння та системи панщини. Щоб сприяти заселенню знелюдненого краю на своїх землях, шляхтичі засновували *слободи* — поселення з тимчасовими податковими пільгами. Після закінчення цих пільг за проживання на шляхетських землях селяни мусили платити податки та відбувати панщину. Шляхта не лише зводила величні магнатські палаци, але й активно розвивала приватні міста та містечка. Для захисту володінь від зовнішніх нападів і внутрішніх заворушень шляхта створювала власні збройні загони, моделюючи їх за козацьким взірцем.

Шляхта в строях земель і воєводств (художник невідомий, фрагмент картини, друга половина XVIII ст., Львівський історичний музей)

?

Поміркуймо!

Звідки на знелюднене Правобережжя могли переселятися селяни? Чому ліквідація козацької автономії не призвела до повного знищення козацтва на Правобережжі?

Відбулося загострення конфесійних протистоянь. Перехід Київської митрополії під контроль Москви сприяв недовірі до православних Речі Посполитої. Масове переведення православних єпархій в унію розпочалося з 1692 р., коли до унії доєдналася Перемишльська єпархія, а згодом Львівська та Луцька. Посилився процес латинізації та спольщення греко-католицької церкви.

У середині XVIII ст. міжконфесійний конфлікт загострився. Під тиском влади всі православні парафії на Правобережжі були перетворені на унійні. Осередками традиційної віри залишилися всього кілька православних монастирів, які поступово занепадали.

? **Поміркуймо!**

Що сприяло тому, що на початок XVII ст. у Речі Посполитій зникла релігійна толерантність? Чому православних у Речі Посполитій на межі XVII–XVIII ст. вважали політично неблагонадійними?

2. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ. КОЛІВЩИНА

Відповіддю соціально-економічному і релігійному гніту були втечі селян та зародження *гайдамацького руху*. Вперше гайдамаки згадуються в польських історичних джерелах 1717 р. До гайдамацьких загонів долучалися українські селяни, найбільші козаки, яких називали «сіромою» або «голотою», та міщани. Часто керівниками гайдамаків виступали запорозькі козаки. Основним осередком руху стала Брацлавщина. Об'єктом нападів гайдамаків були шляхтичі, орендарі-євреї та греко-католицькі священники.

! **Варто запам'ятати!**

Гайдамáки (від тюрк. «гайде» — гнати, нападати, свавілля чинити) — учасники соціальних повстань XVIII ст., спрямованих проти соціальних і релігійних утисків українського населення Правобережжя, а також здобичники, які займалися грабунками.

● **ДУМКИ ІСТОРИКІВ**

Польський історик Тадеуш Корзон:

«У душі руського народу... нагромаджувалося почуття щораз більшої ненависті до «ляхів», головню в Україні, де зберігалися спомини про Хмельницького, обичаї та дух козаччини. Підсичували цю нехоть: терпкість повсякденних відносин, несправедливість судів... Гайдамацтво, або попросту розбої, вибрики свободи створювали дійсний хаос під кожним оглядом. Самі пани не мешкають в Україні із-за щоденного страху. Живеться тут як на вулкані в безупинній тривозі».

? Як історик пояснює появу гайдамацтва на Правобережжі? Яке ставлення до гайдамаків висловлює автор? Чому, на думку Т. Корзона, панам жилося «як на вулкані»? Який зв'язок проводить історик між Гайдамаччиною і часами Б. Хмельницького?

Найбільшим повстанням гайдамаків став виступ 1768 р., відомий як **Коліїщина**.

Історичні подробиці

Є кілька версій походження слова «коліїщина». За першою, воно походить від «колій» або «колоти», оскільки повсталі використовували довгі залізні списи. За другою, термін походить від польських слів *kolej* або *sluzba kolejn*, що означає «несення козацької служби при магнатських маєтках». Тобто Коліїщина — це повстання надвірних козаків.

qr.orioncentr.com.ua/fmiD0

Поміркуймо!

Розгляньте зображення. Подумайте, яке з них є найбільш достовірним. Аргументуйте свою думку.

1

3

2

1) Табір гайдамаків (Юліуш Коссак, до 1899 р.)

2) Портрет Максима Залізняка (невідомий автор, кінець XVIII ст.)

3) Уманський сотник Іван Гонта (Амвросій Ждаха, 1884 р.)

Ще восени 1767 р. в монастирях Придніпров'я під виглядом послухників оселилась група запорозьких козаків. Вони агітували населення до повстання та поширювали чутки про його підтримку православною Росією. У травні 1768 р. з урочища Холодний Яр під Чигирином гайдамацький загін на чолі з **Максимом Залізняком** вирушив у похід. Повстанці здобули Жаботин, Смілу, Черкаси, Богуслав, Канів, Лисянку. Їхні сили швидко зростали. На початку червня 1768 р. повстанське військо наблизилося до Умані. На його бік перейшов полк надвірних козаків на чолі з уманським сотником **Іваном Гонтою**.

Взяття гайдамаками Умані 9–10 червня 1768 р. сучасники та історики назвали «*Уманською різаниною*». У місті було вбито не лише військових, а й тисячі мирних жителів, серед яких були католики, юдеї та уніати, у тому числі учні василіянської унійної школи.

Поміркуймо!

З яких причин населення підтримало виступ запорожців 1768 р.? Чому підставою для вбивств під час «Уманської різанини» була релігійна належність? Які інші підстави, крім релігійних, впливали на агресивність повсталих?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Єврейський історик Семен Дубнов:

«Коли гайдамаки увірвалися до міста, то перш за все накинулися на євреїв, які були страшенно нажахані: їх по-звірячому убивали, топтали кінями, скидали з високих будинків; дітей підіймали на вістря, жінок мучили. Маса євреїв, близько трьох тисяч, заховалися у будівлі синагоги. Гайдамаки приставили до дверей синагоги гармату, двері синагоги були підірвані, розбійники потрапили всередину та перетворили її на бійню».

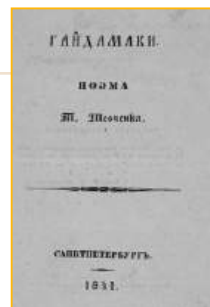
Яке ставлення до гайдамаків демонструє історик? Яке ставлення до гайдамацького руху викликають події, описані в уривку?

Після здобуття Умані повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М. Залізняка гетьманом і князем Смілянським, а І. Гонту — полковником і князем Уманським. Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень на чолі із сотниками. У червні — липні 1768 р. на Правобережжі діяло близько 30 гайдамацьких загонів.

Історичні подробиці

Тарас Шевченко відобразив Коліївщину в історико-героїчній поемі «Гайдамаки». Історик Олексій Сокирко вважає, що історію складно сприймати через літературу, оскільки: «Для Шевченка “Гайдамаки” — звернення до сучасників, до людей першої половини XIX століття: ось до чого нас довів період бездержавності».

Першодрук поеми «Гайдамаки»
Т. Шевченка (1841 р.)

Відео
«Т. Шевченко —
уривок з поеми
“Гайдамаки”»
(ютуб-канал
«Суспільне
Житомир»)

Масштаби повстання налякали уряд Речі Посполитої, який знову звернувся по допомогу до Російської імперії. За наказом імператриці Катерини II імперські війська розпочали спільні дії з королівськими. М. Залізняк було передано російській владі та заслано до Сибіру, І. Гонту як підданого Речі Посполитої було страчено разом з багатьма учасниками повстання. До травня 1769 р. придушено дрібніші загони гайдамаків. Залучення Росії до придушення Коліївщини посилило її вплив на Правобережжі.

Поміркуймо!

Яку мету могли ставити перед собою гайдамаки? Чому Російська імперія прийшла на допомогу Речі Посполитій? Чому гайдамацький рух суттєво вплинув на соціальну свідомість населення? Чому художній твір не є надійним історичним джерелом?

3. РУХ ОПРИШКІВ

Соціально-економічний та релігійний гніт у XVIII ст. Східної Галичини, Буковини та Закарпаття пожвавив рух, учасників яких називали *опришками*.

Варто запам'ятати!

Опришки — учасники українського повстанського антишляхетського руху в Галичині, на Закарпатті й Буковині наприкінці XV — у першій половині XIX ст.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. діяли кілька десятків загонів опришків. Вони діяли на прикордонних територіях, що давало їм змогу за потреби втікати від переслідувань у сусідню країну. Частина опришків приходила до Запоріжжя. У 1730–1740 рр. найактивніше діяв *Олекса Довбуш*, загони якого поширилися на Прикарпаття, Закарпаття та Поділля.

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/afWAd

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте тизер-трейлер до художнього фільму «Довбуш» (режисер *Олесь Санін*, 2022 р.). За допомогою додаткових джерел інформації укладіть біографічну довідку про життя і діяльність О. Довбуша. Дізнайтеся, яку роль в історії руху опришків відіграв єврейський праведник Баал Шем Това (Бешта).

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/mtS3T

За допомогою QR-коду або посилання перегляньте відео з циклу «Нація героїв» — «Народні месники чи карпатські голово-різи: ким були опришки?». Проаналізуйте відео, спираючись на власні знання. Проведіть у класі дебати та займіть позицію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Чому ліквідація козацького устрою на Правобережжі призвела до загострення соціально-економічних і релігійних конфліктів?
2. Якими були причини, масштаби й наслідки виступів гайдамаків та опришків?
3. Назвіть основні факти та імена історичних осіб теми.

II. Обговорюємо у групі

1. Чому українські селяни часто сприймали руську шляхту католицького віросповідання як поляків? Чи є ця думка правильною?
2. Чому в історичній пам'яті українців, євреїв і поляків події Коліївщини сприймаються по-різному?
3. Які спільні й відмінні риси рухів опришків і гайдамаків?

III. Мислимо творчо

qr.orioncentr.com.ua/tJoMo

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Бандити чи герої? Коліївщина та гайдамаки, Гонта, Залізник. Козацтво. Історія України» (ютуб-канал «імені Т. Г. Шевченка»). Які нові факти про Гайдамаччину ви дізналися? На основі відео створіть мапу думок.

§ 68

ПОДИЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЗМІНА МАПИ ЄВРОПИ

Пригадайте. Які були ознаки слабкості Речі Посполитої у середині XVIII ст.? Чому в країні не проводилися назрілі реформи?

1. ПЕРШИЙ ПОДІЛ

У 1764 р. за підтримки російської імператриці Катерини II та пруського короля Фрідріха II королем Речі Посполитої було обрано Станіслава-Августа Понятовського. Король ініціював реформи у всіх сферах політичного й суспільного життя. Наприклад, він урівняв у правах з римо-католиками православних і протестантів, заснував Лицарську (військову) школу, порцелянову фабрику, національний театр, монетний двір.

Історичні подробиці

Є історичні свідчення, що Станіслав-Август Понятовський був коханцем Катерини II. Вони познайомилися у 1755 р., коли Понятовський був молодим дипломатом при дворі російської імперії, а Катерина — дружиною спадкоємця престолу. Їхній роман тривав кілька років.

Коли Катерина II стала імператрицею Росії, вона використовувала свої політичні важелі, щоб у 1764 р. підтримати обрання Понятовського королем Речі Посполитої. Попри те, що їхні особисті стосунки на той час закінчилися, Катерина II продовжувала бачити в Понятовському політичного союзника, через якого можна посилити російський вплив на Річ Посполиту.

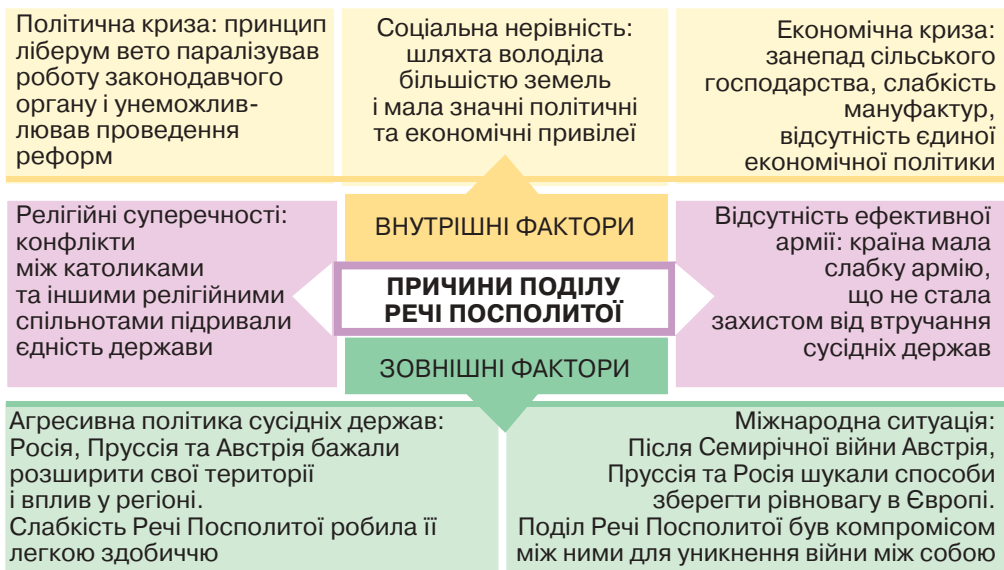
? Як особисте життя вплинуло на обрання Станіслава-Августа королем Речі Посполитої?

Викликом його правління стали Барська конфедерація та Коліївщина. Для їх придушення король мусив опиратися на іноземні війська. Ослаблена країна стала привабливим об'єктом поділу для агресивних сусідів.

Поміркуймо!

Проаналізуйте схему. Обговоріть, як Річ Посполита могла уникнути агресії сусідів?

Приводом для Першого поділу Речі Посполитої стала спроба викрадення короля Станіслава II Августа 3 листопада 1771 р. змовниками, пов'язаними з Барськими конфедератами. Росія, Пруссія та Австрія скористалися цим, заявляючи, що Річ Посполита перебуває в стані анархії і становить загрозу для сусідніх держав. 18 вересня 1772 р. три держави оголосили Речі Посполитій про поділ і ввели у країну війська: Австрія — до Галичини (12 % території держави), Росія — до Лівонії та Західної Білорусі (13 % території), Пруссія — до Помор'я (5 % території). Під тиском окупантів був скликаний сейм, який, незважаючи на протести, ратифікував договори про поділ.

Поміркуймо!

Статус яких українських земель змінився під час Першого поділу? Яким чином? Розгляньте репродукцію картини, подану на наступній сторінці. Як художник відобразив трагедію сейму? Поясніть слова, які приписують депутату сейму Тадеушу Рейтану.

Відео «НЕП. Серія 82. Розділи Польщі» (ВДТ)

qr.orioncentr.com.ua/7nLPS

Рейтан на сеймі 1773 р.
(Ян Матейко, 1866 р.)

* Свідчать документи

Лист Станіслава Августа Понятовського до Людовіка XV (16 жовтня 1772 р.):

«Тому я прошу, як лідер польського народу, і урочисто вимагаю для нього Вашого захисту. Занадто слабка не стільки через кількість і силу своїх ворогів, скільки через вади свого устрою і заворушення, які роздирають її на частини, занадто слабка, кажу я, щоб прийти собі на допомогу, вона незабаром зникне, якщо Європа відмовиться від неї. Винятковий ранг, який Ваша Величність займає серед правителів, не дозволяє мені сумніватися, що Ваша Величність намагатиметься звести нанівець цю систему несправедливості і що інші правителі не отримають від Вас прикладу і сигналу».

? Чому король Речі Посполитої звернувся до французького короля? З яких причин французький король та інші монархи Європи не виступили на захист Речі Посполитої?

2. ДРУГИЙ ПОДІЛ

Подолати кризу Речі Посполитої й повернути їй статус суверенної держави взявся **Чотирирічний сейм** (1788–1792 рр.), зібраний за ініціативою групи польських патріотичних реформаторів. З травня 1791 р. сейм ухвалив Конституцію, яка запроваджувала конституційну монархію, громадянські права і свободи.

Встановлення податків — 10 % для шляхти і 20 % для духівництва

Скасування liberum veto та конфедерацій

Ліквідація польсько-литовської унії для зміцнення унітарного устрою

Доведення кількості війська до 100 тис. осіб

Конституція 3 травня 1791 р. (Ян Матейко, 1891 р.)

Започаткування виборів короля у межах панівної династії

Перехід селян під державну опіку

Поділ влади на законодавчу (двопалатний парламент), виконавчу (король) і судову

Право міщанам мати земельні володіння, отримувати офіцерські звання та державні адміністративні посади, а також набувати шляхетство

Поміркуймо!

Чому засади Конституції докорінно змінювали Річ Посполиту?

У відповідь на ухвали сейму консервативні шляхетські кола утворили **Торговицьку конфедерацію** і закликали на допомогу російську армію. Під тиском росіян **1793 р.** був скликаний новий сейм, який ліквідував Конституцію, відновив «золоту свободу» й затвердив Другий поділ Речі Посполитої. До Росії відійшли Правобережна Україна і Центральна Білорусь, додаткові території отримала й Пруссія.

Свідчать документи

З Договору про поділ Речі Посполитої та Російської імперії 1793 р.:

«...Її імператорська величність, імператриця всієї Росії, зобов'язується зберегти Польщу в її теперішньому стані володіння і гарантує, як вона гарантувала їй у теперішньому договорі, у найвиразніший і обов'язковий спосіб, територіальну цілісність і суверенну владу у вищезгаданих землях».

Чому Конституція Польщі була невідгідна для Росії та Пруссії? Прочитайте уривок історичного джерела. Чи справді можна було вірити запевненням Росії, якщо подібна стаття була в угоді 1773 р.?

3. ТРЕТІЙ ПОДІЛ

Не всі громадяни Речі Посполитої змирилися з диктатом іноземних держав. Повсюдно організовувалися таємні товариства, які поставили собі за мету підготовку загального повстання. У березні 1794

року розпочалося повстання на чолі з **Тадеушем Костюшком**, яке проголосило відновлення Конституції 1791 року та невизнання поділів.

? **Поміркуймо!**

Яка причина постання Костюшка? Чому Тадеуш Костюшко є символом боротьби за незалежність?

Після початкового успіху повстанців Росія і Пруссія придушили опір, поклавши край надіям захистити незалежність держави. 24 жовтня 1795 р. Росія, Пруссія та Австрія домовилися про ліквідацію Речі Посполитої. Останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський 25 листопада **1795 р.** був вимушений зректися престолу на користь Росії.

В результаті Третього поділу Росія отримала Західну Волинь, Литву й землі Балтії, Австрія — Краківську й Люблінську землі, а Пруссія — решту території разом з Варшавою.

• **ДУМКИ ІСТОРИКІВ**

Англійський історик Норман Дейвіс:

«Поділи Польщі... були безпрецедентні в європейській історії Новітньої доби. Хоча переможні держави зазвичай позбавляли своїх переможених суперників територіальних володінь і прихильно ставилися до поділу награваного в Індії, Америці й Африці, не було жодного прикладу, щоб вони навмисно й холоднокривно знищили одну з історичних держав Європи».

? Статус яких українських земель змінився під час Другого поділу? Яким чином? У чому історик вбачає унікальність поділів Речі Посполитої?

📍 **Робота з картою**

qr.orioncentr.com.ua/sHq6B

За допомогою QR-кода або покликання роздивіться карту **«Три поділи Речі Посполитої»**. Покажіть території, що відійшли до Росії, Австрії та Пруссії за поділами Речі Посполитої. Назвіть, до складу яких держав увійшли українські землі під час поділів Речі Посполитої. Спрогнозуйте, як це вплине на їхній розвиток.

Отже, до кінця XVIII ст. у Східній Європі встановився новий баланс сил. Тепер тут панували імперії — Російська, Австрійська й частково Османська. Набирало ваги Пруське королівство. Держава Річ Посполита припинила своє існування.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/myWuy

ДУМКИ ІСТОРИКІВ**Швейцарський історик Андреас Кашпелер:**

«Інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика стояла перед тією самою проблемою, яку мала щодо Східної України... — як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?.. Щодо польської шляхти зробити це було особливо складно, оскільки вона була не лише соціальною, економічною і культурною верствою, а й політичною нацією, яка не хотіла миритися з утратою незалежності й участі у політичному житті...».

? Подумайте, що значить бути «політичною нацією». Які проблеми для Російської імперії створило володіння польськими та українськими землями?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Які причини Першого поділу Речі Посполитої?
2. Чому частина шляхти не хотіла визнавати Конституцію 1791 р.?
3. Хто й коли взяв участь у поділах Речі Посполитої? Як вплинули поділи на їхніх учасників?

II. Обговорюємо у групі

1. Яку роль відіграла Коліївщина в долі Речі Посполитої?
2. Який вплив на кризу Речі Посполитої мали релігійний чинник, «шляхетська демократія», зовнішня політика Російської імперії?
3. У чому полягав прогресивний характер Конституції 3 травня 1791 р.? Чому її прийняття не врятувало Річ Посполиту?
4. Яке значення для українських земель мали поділи Речі Посполитої?

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 5:**§ 69****«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»
У КРАЇНАХ ЄВРОПИ»**
qr.orioncentr.com.ua/Ttos4
УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ:**§ 70****«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»
ТА ЗАРОДЖЕННЯ
МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА»**
qr.orioncentr.com.ua/D63rV

ІСТОРІЯ ШОСТА

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

§ 71

ПОБУТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

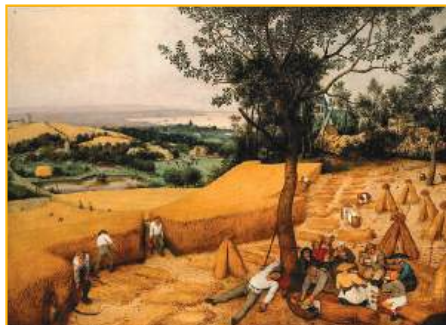
Пригадайте. Яким був побут селянина у Середньовіччі? Яке місце у суспільній ієрархії посідало селянство у середні віки?

1. ЗМІНИ У ВИРОБНИЦТВІ. ПОЯВА СЕЛЯН-ФЕРМЕРІВ

У середні віки селяни вели натуральне господарство і самостійно забезпечували себе продукцією, водночас перебуваючи в залежності від феодалів-землевласників. У Ранній Новий час багато селян почали сплачувати грошову ренту за користування землею і замість того, щоб працювати на землевласника два-три дні на тиждень, отримали можливість працювати на власній землі. Іноді селяни додатково орендували ділянки землі — так виникали *ферми*.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукції картин. Які висновки про життя селянства можна зробити? Детально опишіть зображення. Які особливості селянського побуту зобразили художники?

Жнива
(Пітер Брейгель Старший, 1565 р.)

Фламандське село
(Ян Брейгель Старший, 1605 р.)

Селяни-фермери виробляли більше продуктів, ніж їм було потрібно, і тому надлишки почали продавати. Однак у роки неврожаїв, посухи або злив наставав голод. Для виробництва одягу було потрібно більше вовни, і вівчарство стало досить прибутковою галуззю сільського господарства. Були досягнуті успіхи в агрокультурі й агротехніці: створили легкий плуг, зробили складну систему сівозміни й використання добрив, зросла врожайність зернових культур.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/T5eWO

2. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ І ЖИТТЯ СЕЛЯНИНА

Як і в період Середньовіччя, в XVI–XVII ст. на облаштування житла селян впливали географічні і кліматичні особливості.

Житло залежало від роду занять його мешканців

На півдні оселі споруджували з каменю через нестачу лісів (які вирубувалися та знищувалися)

На півночі Європи селяни мешкали в будинках із дерева, які виконувалися у техніці «**фахверка**»

Засипні поштукатурені стіни зводилися на каркасі з дуба або іншої міцної деревини

Дах будинків на півдні був пласким, а на півночі — гостроверхим

Будинки були спільними для всіх жителів господарства (іноді людей від худоби відділяла тільки дерев'яна перегородка)

Дахи покривали соломною або очеретом, що ставало причиною частих пожеж

Опалення здійснювалося за допомогою вогнища, а меблів було небагато. Головним предметом меблів був великий дерев'яний стіл та лави. На ніч лави відсували до стін, вкривали матрацами, набитими соломною, і використовували як ліжка. Для зберігання хатнього начиння і одягу використовували великі скрині. Також не вистачало кухонного приладдя. Посуд був спільним та здебільшого дерев'яним або глиняним.

Поміркуймо!

Пригадайте, яким був побут селян у період Середньовіччя. Чи змінилося їхнє становище у Ранньомодерний час?

Урожаї часто були бідними

європейці боялися голоду

Їжа залишалася простою і одноманітною

пшениця, рис, кукурудза (після відкриття Америки) були малодоступними продуктами для звичайних людей

Хліб бідняків випікався з борошна грубого помолу

у нього додавали також рисове борошно, а в голодні роки навіть жолуді й коріння

До продуктів масового вжитку належали боби, горох, сочевиця

м'ясо населення європейських країн споживало вкрай рідко

Розводили для споживання голубів

у Франції у XVIII ст. середня цифра споживання м'яса становила 22 кг на рік на 1 людину

Діємо: практичні завдання

Розгляньте картини. Подумайте, чим відрізнявся побут бідних і заможних селян. Які висновки про повсякденне життя та харчування селянства можна зробити, проаналізувавши картини?

Знатне подружжя у селянському домі
(Ян Брейгель Старший, 1600 р.)

Шанувальник квасолі
(Аннібале Карраччі, 1580–1590 рр.)

Через погану якість води і відсутність нормального водопостачання здебільшого пили сидр, пиво, вино. Вживали дощову й річкову воду, талий сніг. Річкова вода була досить небезпечною, тож її намагалися очищати, пропускаючи через пісок. Проте споживання такої води однаково часто призводило до хвороб та поширення епідемій.

3. ОДЯГ

Основним матеріалом для одягу слугували прості, натуральні матеріали — льон, коноплі, кропива, вовна. Великої різниці між жіночим і чоловічим одягом не було. Заможні селяни носили бавовняні сорочки та штани. Верхнім одягом слугував плащ-накидка, який фіксували за стібкою.

Фламандські селяни:
чоловіки носять
високі капелюхи;
жінки носять подібні
капелюхи або
полотняні головні убори
(Пітер Брейгель
Молодший, фрагмент
1608 р.)

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/Odzwj

? За допомогою матеріалів параграфу та зображення детально опишіть одяг європейських селян Раннього Нового часу.

Пізніше поділ чоловічого і жіночого одягу посилювався — жінки почали носити сукні і сарафани, довгі спідниці, фартухи, чепчики. Чоловіки носили вкорочені штани і туніки. Взимку поверх одягу одягали тулуп або плащ з капюшоном. Взуття шили з м'якої шкіри або звіриної шкіри, без твердої підошви, з подовженим загостреним носком, але дуже часто ходили босоніж або в черевиках на дерев'яній підошві.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які зміни в побуті селянства відбулися у період Раннього Нового часу?
2. Чому залишалися актуальними питання подолання голоду та епідемій?
3. Яке місце посідало селянство у ранньомодерному суспільстві?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації порівняйте життя селянина на початку епохи Середньовіччя та у Ранній Новий час. Сформуйте групи для порівняння за такими темами: *побут; харчування; гігієна; одяг і мода.*

III. Мислимо творчо

Уявіть себе селянином / селянкою Ранньомодерного періоду. Методом сторітелінгу складіть коротку розповідь «Один день із життя селянина / селянки у XVII ст.». Наскільки зміниться ваша розповідь, якщо говорити про бідних / заможних селян?

§ 72

ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Пригадайте. Як жили українські селяни в період Середньовіччя? Якими були їхні побут і традиції? Пригадайте особливості тогочасного світогляду.

1. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

До кінця XV ст. основною формою житла в центральних районах України було *займище* — дворище з кількох осель, які найчастіше належали близьким родичам. Група таких дворищ становила *громаду*. Часто такі сільські поселення склалися з однієї або кількох вулиць.

Найпоширенішим типом селянського житла зі зрубу були *хата* і *мазанка*. Житло бідного селянина було простим. Дах будинків переважно вкривали солом'яною або драпкою. Стіни й долівка змазувалися

змазувалися глиною, зовні та зсередини білилися розчином білої глини, крейди чи вапна. Вікна були округлими, і їх було небагато, найчастіше два-три. Іноді хати заглиблювалися в землю, тобто були «напів-землянками».

Майже до ХІХ ст. хати найбіднішого селянства були *курними* (без димаря), опалювалися глинобитними печами. Димарі, найчастіше плетені з хмизу, лози та обмазані глиною, стали (крім деяких районів, наприклад Закарпаття, Галицького Прикарпаття, Полісся) невід'ємною частиною всіх жител. Але не кожен селянин мав власну хату. Так, частина халупників, комірників жили у «хлівках», «стодолах», які належали землевласникам або заможним селянам.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/oBRij

За допомогою QR-коду або покликання відвідайте онлайн-експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України. Проведіть у класі уявну екскурсію з детальним описом українського селянського житла.

2. ОДЯГ ТА ЇЖА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

Серед селянського одягу найбільш поширеними були *свита, сіряк, каптан, кожух, сорочка, штани (ногавиці)* суконні й полотняні, а також *гуні, гачі, плащі*. До верхнього одягу належали також *сердаки*, що були одним з архаїчних типів свити. У гуцулів, наприклад, сердак шився з червоного або чорного сукна, прикрашався шнурками, обшивками, китицями.

Селянський одяг шили з домотканого полотна (конопляного або лляного). Із чоловічих головних уборів носили солом'яний бриль, сукняну або баранячу шапки.

Для жіночого вбрання характерними були вишиті *сорочки*. Поясним одягом служили *плахта* (груба тканина, якою обгортали стан поверх сорочки) та *фартух*, на голову одягали *хустку*. Заміжні жінки на голову надівали *очіпок*, поверх якого пов'язувались *наміткою*. Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси, укладаючи їх навколо голови. Із взуття відомі *постоли* (ходаки) зі шкіри, *лапті* (личаки) з липової кори, чоботи.

Безперечно, більша частина селянського одягу вироблялася із саморобних тканин. Водночас заможні селяни користувалися готовими виробами з більш дорогих імпортованих тканин. Багато документів, наприклад скарг про шляхетські наїзди на селянські маєтки, містять реєстри пограбованого селянського майна, зокрема одягу.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/xJW8S

* Свідчать документи

Зі скарги про напад 23 липня 1575 р. слуг кийвського воєводи та маршалка Волинської землі князя Костянтина-Василя Острозького на володіння князів Заславських — Меречівку, Корчик і Бачманівку:

«Так, у бачманівського селянина Трошки, крім іншого майна, було забрано: два сукмани з лондонського сукна, один зі срібними гудзиками, кролячу шубу, покриту лондонським сукном синього кольору, лондонську жупицю, італійський жупан зеленого кольору зі срібними гудзиками, два лондонські вбрання, дві чоловічі шапки, московинську опанчу білого кольору, кафтан, новий баранячий кожух, чотири чоловічі тонкі сорочки, 15 кіп готових грошей, 16 голів великої рогатої худоби, 15 овець та ін. Як виявилось, це був не пересічний селянин, а отаман...».

Чоловічий одяг Лівобережної України другої половини XVIII ст. складався з домотканої сорочки з прямим розрізом спереду, що зав'язувалася двома стрічками і мала широкі рукави. До сорочки вдягали широкі *штани-шаровари*. Взували селяни найчастіше шкіряні постоли.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Опишіть одяг українського селянина / селянки у XVII–XVIII ст. Як поява козацтва вплинула на моду українського селянина? Складіть стислу розповідь методом сторітелінгу.

- 1) Шкіряні постоли
- 2) Вбрання селянина XVIII ст.
- 3) Вбрання селянської дівчини XVIII ст.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncenter.com.ua/96MC0

Від соціально-економічного становища різних груп селянства та природно-географічних умов залежало й харчування. Основну їжу становив хліб — буханці, паляниці, книші, пампушки, гречаники тощо. Широко вживали також страви з борошна. Поряд із цими стравами поширеними були поливка, куліш, різні супи (юшка), молочні продукти, сире сало, риба, овочі. М'ясо вживалося рідко, переважно у великі свята. З напоїв найчастіше пили квас, з алкогольних — наливки, брагу, пиво, вино.

Трапляються у джерелах Нового часу згадки і про цукор, який виготовляли із рослинних соків (клена, берези, буряка) шляхом виварювання до згущення і висушування. На початку XVI ст. на території України з'явився цукор із цукрової тростини. Проте через бідність українських селян та ощадливість міського населення, які прагнули купувати лише те, що конче необхідне, цукор був мало поширений у народі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яким був побут українського селянства у Ранній Новий час?
2. Як змінилися вірування та обряди? Які особливості української обрядовості ви знаєте?
3. Опишіть одяг українського селянства. Як відрізнявся одяг бідного і заможного селянина?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації і матеріалів параграфа укладіть короткі чеклісти: «Їжа українського селянина»; «Одяг українського селянина»; «Будинок та побут селянської родини». Представте результати в класі.

III. Мислимо творчо

За допомогою додаткових джерел інформації створіть колаж для ілюстрування теми «Особливості повсякдення українських селян». Прокоментуйте його в класі.

§ 73

ПОВСЯКДЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Пригадайте. Яким було життя міщанина у період Середньовіччя? Чому у середні віки вважалося, що «міське повітря робить людину вільною»?

1. ЖИТЛО І ХАТНЄ НАЧИННЯ МІЩАНИНА

В епоху Раннього Нового часу розвивалося міське будівництво. Будинки зводили з дерева або каменю. У регіонах, де ліси було майже вирубано, наприклад у Середземномор'ї, основним будівельним матеріалом стали цегла та камінь. На півночі Європи, зокрема в країнах Скандинавії, Англії, у лісистих районах Франції та Німеччини, домінувало будівництво з деревини. Щоб уберегти будинки від пожежі, їх зводили на дерев'яному каркасі з глиняним наповненням.

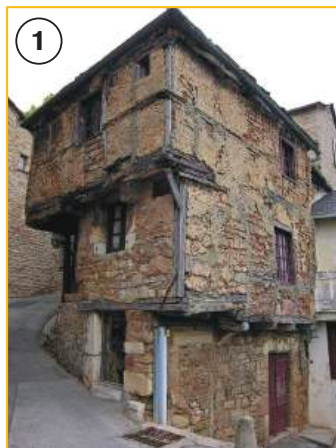

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Порівняйте будинок XIII та XVI ст. Чим зумовлена, на вашу думку, особливість архітектури? За допомогою QR-коду перегляньте 3D-сцену від Mozaik «Лондонський міст, XVI ст.». Чому цей міст називали «житловий»?

qr.orioncentr.com.ua/USVcl

- 1) Найстаріший будинок в Авероні, Франція. Нині відомий як Maison de Jeanne, він був побудований протягом XIII ст.
- 2) Реконструкція будинку 1509 р., розташованого у селі Аргентан, Франція

Дахи будинків з XVII ст. вкривали переважно черепицею. У зв'язку з тим, що землі було мало і коштувала вона дорого, будинки у містах будували у кілька поверхів. Міська біднота мешкала у напівпідвалах чи на горищах багатоповерхових будинків. Частина бідняків взагалі не мала постійного житла та ночувала на вулицях або в притулках. У будинках торговців та ремісників на першому поверсі часто розміщала-ся крамниця або майстерня, а також кухня. На другому поверсі жила сім'я господаря. Горище могло слугувати коморою.

Меблі розставляли під стінами. Важливими предметами оселі були ліжко та скриня. З'явилися шафи. У будинках знаті з'явилися бібліотеки і кабінети. Кабінети були призначені для усамітнення та індивідуальної роботи. Такі невеликі особисті кабінети називалися *студіоло*. Уже наприкінці XV ст. в приватних будинках з'являються стелажі та етажерки для книг.

2. КОМФОРТ І САНІТАРІЯ МІСЬКОГО ЖИТЕЛЯ

У Ранній Новий час люди почали більше дбати про комфорт у власних оселях. Підлогу почали вкривати плиткою або викладати каменем, іноді — дошками. У будинках дуже багатих людей з XVIII ст. почали використовувати *паркет*. Був звичай устеляти підлогу першого поверху духмяними квітами влітку й сіном узимку. Згодом звичай посипати підлогу травами замінили циновки та килими.

Також почали прикрашати стіни. Шпалери почали з'являтися в XV ст., їх виготовляли з тканини — атласу, шовку, оксамиту. Справжнім винаходом стали шпалери з паперу та гобелени — настінні безворсові килими. Паперові шпалери, які називали «доміно», були дешевими і доступними. Як декоративні домашні речі почали використовувати дзеркала, годинники, вази, свічники тощо.

Поступово у будинках з'являються перші ванні кімнати. Приблизно у XVI ст. розповсюджується звичай митися вдома у діжках або тазах. Але до миття ставилися підозріло і намагалися уникати цієї процедури. Отже, санітарія залишалася на досить низькому рівні, майже в кожному будинку водилися клопи і блохи.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/qqiRQ

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Подумайте, представникам яких прошарків суспільства могли належати зображені предмети. Як змінилася гігієна європейців у Ранній Новий час порівняно із Середньовіччям? Які проблеми з гігієною залишалися у тогочасному суспільстві актуальними?

Гребінь, пінцет, зубочистка, та чистка для вух

Зубна щітка з шерсті коня, якою користувався Наполеон Бонапарт

3. ХАРЧУВАННЯ: СТИЛ МІЩАНИНА

У Ранній Новий час, порівняно з пізнім Середньовіччям, харчування жителів європейських міст суттєво не змінилося, хоча внаслідок Великих географічних відкриттів у ньому з'явилися нові продукти. Городяни їли скупі. Вечеря нерідко складалася тільки з *тюрі* — залишків хліба, розмочених у молоці. Люди, які були заможними, могли дозволити собі хліб із пшениці, з просіяного борошна. Окрім традиційних фруктів, почали вживати апельсини, лимони, які привозили з арабських країн. З Єгипту у Європу потрапив мигдаль, з Америки — кабачки, батат, огірки, помідори, кукурудза і навіть какао.

Споживали багато риби. Населення Європи залишалося релігійним, тому обов'язковими були *пости*, під час яких риба ставала основним продуктом харчування.

Із другої половини XVI ст. в Європі популярними стають гарячий шоколад, кава і чай. Почали приділяти увагу і процесу застілля: сервіруванню столу, порядку подачі страв, застільним розвагам, спілкуванню, манерам тощо.

Посуд міщан був металевим, але більш заможні родини могли дозволити собі срібний або навіть позолочений посуд. З XVI ст. європейці починають користуватися виделкою та індивідуальним посудом.

Скриня з панцира черепахи, прикрашена позолоченим бронзовим орнаментом (кінець XVII ст.)

Натюрморт із пирогом з індичкою (Пітер Клас, 1627 р.)

Чаша, виконана з бурштину, XVII ст.

**Діємо:
практичні
завдання**

qr.orioncentr.com.ua/XbfEY

4. МІСЬКА МОДА ТА СТИЛЬ

Покращення якості життя непривілейованих верств населення сприяли появі інтересу до одягу та моди в цілому.

З Іспанії в чоловічу моду прийшов чорний костюм із сукна та комір, який було заведено крохмалити. Чоловіки носили камзол, пошитий в талію, завдовжки до колін, іноді без рукавів. Камзол одягали під каптан. З'явився камзол у Франції в першій половині XVII ст. Плечі камзола підшивалися ватою. Так само з вати «пришивався живіт», вважалося, що такий живіт надає чоловіку поважності та статусу. Також іспанська мода привнесла зміни у чоловічі зачіски — модною була гостра борідка і підкручені вуса.

Жінки-міщанки носили сукні, які мали високий прямий комір та рукава, що звужувалися на зап'ясті. Кольори одягу були стриманими — білий, сірий, чорний, іноді синій. Із середини XVII ст. іспанську моду замінила французька. У вжиток увійшов «французький костюм» — більш яскравий та витончений.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яким було житло і хатне начиння міського населення у Ранній Новий час?
2. Чому в Ранній Новий час високим залишався рівень хвороб та смертності?
3. Схарактеризуйте європейську моду міщанства у XVI–XVII ст.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфу заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Категорія (для міського населення Раннього Нового часу)	Опис та характеристика
Будинок і меблі	
Харчування	
Рівень гігієни, комфорт	
Мода	

III. Мислимо творчо

Уявіть себе міщанином / міщанкою, яка мешкає у ранньомодерному місті. Дайте уявне інтерв'ю про свій побут та особливості повсякденного життя.

§ 74

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА

Пригадайте. Як виглядали українські міста в період Середньовіччя? Якою була роль міста для середньовічного суспільства? Що таке магдебурзьке право?

1. РОЗКВІТ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

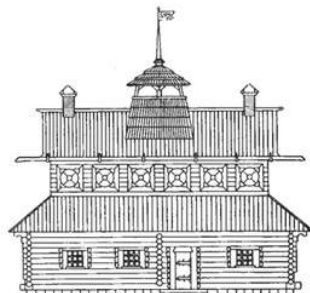
У XIV–XVI ст. почався період розквіту міської культури, торгівлі та ремесел. Старі міста розбудовували та укріплювали, а також закладали нові. Нові міста являли собою міста-фортеці, адже вони потребували постійного захисту від зовнішніх ворогів. Зазвичай місто було розділене на три умовні частини: замок, торгово-ремісничий центр та передмістя.

Поміркуймо!

Розгляньте зображення. Пригадайте, коли і як виникло магдебурзьке право. Чим відрізнялося життя у місті, яке володіло магдебурзьким правом? Яке значення для міста відіграла ратуша?

Київська ратуша першої половини XVII ст. (реконструкція Петра Юрченка)

Важливу роль при будівництві міст відігравав ландшафт. Найбільш поширеним було будівництво міст на краю мису, який ставав частиною фортечних murів. Прикладом таких «мисових» міст можуть слугувати Луцьк, Дубно, Меджибіж, Ужгород тощо. Часто замок будували на природній височині.

У міському будівництві з'явилися нові планувальні прийоми. У західноукраїнських містах застосовували прямокутно-перехресну систему планування. Першим містом, де було втілено цей прийом, став Львів. Нова забудова була чітко спланована, з визначеними розмірами вулиць і кварталів, місцями розташування основних споруд.

Поглиблення суспільного поділу праці у другій половині XVI — першій половині XVII ст. сприяло появі на українських землях нових міст. У цей час у східних регіонах були засновані Конотоп, Фастів, Кременчук, Гадяч, Миргород, Яготин, Старокостянтинів, Умань, Бориспіль та десятки інших міст і сотні містечок. У 40-х роках XVII ст. в українських землях налічувалося вже близько 1100 міст і містечок. Дев'ять міст відомо на Буковині та одинадцять — на Закарпатті, більше десятка міст — у Криму.

Вигляд Подолу з Київським братством, бернардинським та домініканським монастирями
(малюнок Абрагама ван Вестерфельда, 1651 р.)

Значну роль відігравали Лівобережні землі, частина з яких отримала назву Слобідська Україна, або **Слобожанщина**. Тут існували вільні поселення з власним самоврядуванням, жителі яких були тимчасово звільнені від податків. Це робилося з метою привабити нових поселенців на вільні землі та заснувати нові поселення. У середині та другій половині XVII ст. у Слобідській Україні були засновані міста Суми, Чугуїв, Харків, Ізюм.

Варто запам'ятати!

Слобода́ — вільні («свобідні») поселення з власним самоврядуванням, мешканці яких були тимчасово звільнені від податків.

Наприкінці XVIII ст. з'являються нові міста на півдні України: Миколаїв, Одеса, Маріуполь, Херсон, що засновувалися насамперед як зручні порти для морської торгівлі.

З XIV ст. польський уряд створив сприятливі умови для поселення в містах Галицької землі католицьких поселенців, спершу німців,

а пізніше в основному поляків. Великі міста, особливо на заході, перетворювалися на поліетнічні громади з різними релігійними конфесіями, різними політичними уподобаннями і різною ментальністю.

2. СТАТУС І ВРЯДУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

Міста, які належали державі і мали статус «королівських», були адміністративними центрами та користувалися магдебурзьким правом. Але більшість міст все ж належала землевласникам — поважним шляхтичам або церкві. Так, у Київському воеводстві з 206 міст королівських було 46, шляхті належало — 150, церковних — 10. Загалом понад 80 % українських міст знаходилися у приватній власності. Деякі магнати володіли багатьма містами. Польському шляхтичу Станіславу Конєцпольському, наприклад, лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок, князю Острозькому — 80.

Однак розвиток міст гальмувався у містах володінь землевласників, які не підлягали міським судам та адміністрації. Такі земельні володіння називали *юридиками*. До них могли належати цілі квартали, а утворювалися вони на основі королівських привілеїв. Власники юридиків були повновладними їх господарями — на власну користь стягували з населення своїх володінь збори і податки, примушували відробляти різноманітні повинності. У Львові в XVII ст. на шляхетських і церковних юридиках було близько 600 будинків з населенням понад 4,5 тис. осіб. Юридики існували також у Києві, Луцьку, Вінниці, Чернігові, Самборі.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/f9Xr5

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте матеріали сайту «Хроніки Любарта» і ознайомтеся зі статтею «Юридика отців домініканів у Луцьку: самоврядна ділянка посеред міста». Що нового про юридики ви дізналися? Чи можна вважати існування юридиків прямим втручанням шляхтичів у міське життя? Відповідь обґрунтуйте.

3. ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ

Українські міста, незалежно від свого розташування, являли собою центри виробництва і торгівлі. Спосіб життя в місті був більш вільним, а можливості для людини — ширшими. На центральній площі міст зазвичай будували ратушу — головну адміністративну споруду, яка виконувала функції міського врядування.

Населення міст було дуже різноманітним та строкатим, мультикультурним і багатомовним. Але місцян об'єднували цехові збори та свята, толоки і спільне виконання різних повинностей, частина оборона міст

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/hX7k5

у часи майже безупинних ординських нападів, шляхетських наїздів і війн.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. Поміркуйте, за якими ознаками можна визначити, що зображене місто. Якими були українські міста у XVIII ст.? Наскільки життя міщанства відрізнялося від життя селянства?

Площа провінційного міста (Євграф Крендовський, 1860-і рр.)

Майже в кожному місті до оточеної мурами або валами центральної частини приєднувалися передмістя. Проте повинності жителів передмість переважно були набагато легшими, ніж повинності звичайних селян. Тут більша частка населення, ніж в селах, була зайнята ремеслом і торгівлею. В багатьох відношеннях передмістя, здебільшого українські за складом населення, ставали своєрідним посередником в культурній взаємодії між містом і селом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «слобода», «юридик».
2. Як розвивалася міська культура у XV–XVIII ст.?
3. Які нові міста виникли в українських землях протягом XV–XVIII ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалів параграфу створіть інфографіку «Розвиток українських міст у Ранній Новий час». Представте результати роботи в класі та обговоріть їх у групах.

III. Мислимо творчо

Скористайтеся можливостями ШІ та згенеруйте зображення українського міста Ранньомодерної доби. Проаналізуйте отримані зображення. Наскільки вони достовірні?

§ 75–76 ДУХОВНИЙ СВІТ СЕЛЯНИНА І МІСТЯНИНА

Пригадайте. Якими були особливості світогляду людини у Середньовіччі? Чим він визначався?

У Ранній Новий час відбувалися певні зрушення у світогляді та духовному житті суспільства. Найповільніше вони відбувалися на селі — селяни зберігали традиційний спосіб життя, а отже, і в їхньому уявленні про світ мало що змінилося. Осередками змін остаточно стали міста. Характерною рисою духовного життя був взаємовплив міського і сільського населення. Міста стали центрами фахової, «високої» культури.

1. ІНДИВІД, РОДИНА, СУСПІЛЬСТВО

Світогляд людини з часів Середньовіччя спирався насамперед на уявлення про *суспільну ієрархію*. У ті часи ніхто не вважав, що всі люди рівні; навпаки, визнавалося, що вони різні за своєю значущістю у земному житті. Отже, селяни мали підпорядковуватись земле-власникам, народи — монархам, ченці — абатам, а родина — батьку. Ієрархія не піддавалась сумніву та вважалась даною Богом. Суспільство чітко ділилося на соціальні стани. Належність до певного стану визначалась походженням людини та зазвичай не змінювалась протягом її життя.

Важливим було також, що кожна людина відчувала себе насамперед членом спільноти — родини, громади, цеху, монастиря, ордену — тільки це могло забезпечити їй виживання. Для селянина найважливішою спільнотою була родина, необмежену владу над усіма її членами в ній мав батько або старший за віком чоловік.

Поступово, завдяки зміцненню християнського світогляду, все ж виникає уявлення про особистість як окреме створіння Боже та її відповідальність перед Богом за свої вчинки.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/hva0n

ПРОЯВИ ІНДИВІДУАЛІЗМУ (ІНДИВІДУАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ) У СЕРЕДНІ ВІКИ

- Поява великої кількості ересей
- Зародження ідей гуманізму наприкінці Середньовіччя

- У добу Раннього Нового часу ставлення до окремої людини як до найкращого створіння Бога, гідного поваги

Але провідною все ж залишалася належність до спільноти. На селі важливу роль у житті кожної людини зберігала селянська громада, у містах виникли братства, які надавали соціальну підтримку своїм членам.

2. РЕЛІГІЙНІСТЬ У РАННІЙ НОВИЙ ЧАС. ХВОРОБИ І СМЕРТЬ

Поруч з християнським світоглядом зберігались численні залишки язичництва — віра у відьом, лісовиків, водяників, русалок, гномів, ельфів, прояви магії. Людина сприймалася слабкою та вразливою і мала шукати Божого захисту. Отже, у світі тривала боротьба добрих і злих сил, а людина мала стати на чийсь бік. Це породжувало численні гоніння та вороже ставлення до тих, хто вважався «іншим» — для європейських країн це були юдеї, мусульмани, еретики тощо. Найближче «інші» просунулися до Європи після захоплення Константинополя османами у 1453 р. та створення Османської імперії. Османів сприймали як чергову кару Господню та передвісників кінця світу.

У міському середовищі новим мотивом стало поєднання надій на спасіння душі «добрими справами», корисною діяльністю та наполегливою працею. В освічених колах з'явилась взагалі революційна ідея — про відмінність між вірою та знаннями, згідно з якою у релігійні настанови можна лише вірити, а досягнути їх розумом неможливо. Так «розум» і «віра» стали відокремлюватись.

ВПЛИВ РЕФОРМАЦІЇ І КОНТРРЕФОРМАЦІЇ НА ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

<p>Виникають нові релігійні напрямки — конфесії</p> <p>Конфесії чітко відділяються одна від одної та замикаються, кожна вважає прибічників іншої еретиками та ворогами, в цій уяві «інші» християни стають гіршими та страшнішими за мусульман чи юдеїв</p> 	<p>Поширюється протестантизм</p> <p>Заперечував церковну ієрархію, підривав ідею ієрархії взагалі — все більше людей усвідомлювали власну індивідуальність та особисту відповідальність за своє життя</p> 	<p>Процес секуляризації</p> <p>Починався з позбавлення церкви земель і майна, став перетворюватись на все більше звільнення від церковних впливів як таких — у XVIII ст. з поширенням просвітництва релігійність пом'якшується, поширюються гасла «віртерпимості» та «толерантності»</p>
---	---	---

А головне те, що *турбота про спасіння душі стала особистою справою кожної окремої людини*. Це остаточно відкрило шлях до відокремлення особистості від групи чи спільноти. Сама «душа» перетворювалась для людей в уособлення їхніх почуттів, поглядів та моральної відповідальності за своє життя.

У всіх верствах населення зберігалася віра у безсмертя душі. Поступово смерть та похорон перетворилися на приватну родинну справу, а цвинтарі, які у Середньовіччі були одним з центрів громадського життя, винесли за межі населених пунктів.

3. ПРАЦЯ І СВЯТО. МОВА І СПІЛКУВАННЯ

У Середньовіччі праця сприймалася виключно як покарання — в християнській уяві важкою працею людство мало спокутувати гріхи. Поступово ставлення до праці змінювалося — її почали розглядати як засіб збільшення сили і багатства спільноти. У містах праця зайняла почесне місце — людині, що працює, приписували участь у творінні Божому. Праця визнавалася соціальною і моральною цінністю, частково її сприймали як служіння Богу, а частково — як засіб підвищення добробуту.

В підвищенні значущості праці провідну роль відіграла Реформація, саме протестанти стали вважати багатство та збільшення прибутків ознакою «прихильності» Бога та засобом порятунку душі людини.

В українських містах довгий час зберігалися спільні з сільським населенням свята. У своїй основі це були язичницькі обряди, пов'язані з культами рослинності, вмирання природи восени та її воскресіння навесні, християнські свята й ритуали ще глибоко не ввійшли до побуту міщан. Важливе значення для успішної праці мала взаємодія між людьми у спільноті, а засобом такої взаємодії було спілкування однією мовою.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/5143q

У Середньовіччі всюди в Європі існувало три «рівні» мовного спілкування

Ці мови впливали одна на одну, поступово формуючи місцеві мови у кожній країні.

4. ПРИРОДА ТА ДОВКІЛЛЯ. УЯВЛЕННЯ ПРО ЧАС І ПРОСТІР

Середньовіччя було добою пристосування людей до природи. Втручання людей у довкілля протягом кількох сторіч перетворило ландшафт Європи на окультурений, з орними землями, селами, містами та штучно створеними шляхами сполучень. На довкілля істотно впливала потреба у вугіллі, деревині та руді. Існувала загальна думка, що покликання людини полягає у боротьбі з природою та перемозі над нею.

У Ранній Новий час ставлення до природи широких верств населення, насамперед селян, не зазнало істотних змін. 80 % людей жили у сільській місцевості. Довкілля поза оброблюваною, забудованою територією для селянина було реальним потойбічним світом. Гори, болота, лісові хащі вважалися притулком надприродних сил.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду перегляньте тизер-трейлер до відомого фантастичного фільму «Чаклунка» (США, 2019). Яким режисер Роберт Стромберг змалює у фільмі світ лісових міфічних істот? Від яких народних уявлень про природу походять подібні вірування?

Тизер-трейлер до фільму «Чаклунка» (США, 2019 р.)

qr.orioncentr.com.ua/19EtF

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/6KXDP

В освічених колах містян виникла ідея «гармонійної природи» — певної структури, створеної Богом. Вона гармонійна, врівноважена, гарна і призначена служити людям. Тільки для цього треба її розуміти — вивчення природи дає безпосередній доступ до Бога. Тому дослідження природи — шлях до розуміння Божого задуму та Його творінь. Починає розвиватися природознавство, поширюються дослідницькі експедиції, зображення природи у творах мистецтва.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Німецький історик Герхард Штромаєр:

«Людина надає перевагу відомому їй простору. Світ — це поки що рідко заселена територія... Відношення між сільським та міським населенням у «розвинених регіонах» з великими містами становить десять сільських мешканців на одного міського. На переважній більшості території світу до кінця XVIII ст. було дуже мало великих міст, в яких нові уявлення про простір могли б зазнати справді масового поширення».

? З чим історик пов'язує повільність світоглядних змін у населення Європи?

Потреби міського господарства та торгівлі вимагали більш точного обчислення часу, тож у XIII ст. у містах з'явилися механічні годинники, спочатку з обчисленням годин, а згодом і хвилин. Годинники на міських вежах почали визначати життя міста — бій годинника сповіщав про робочий час та час важливих подій.

Сприйняття часу

Селянин

- День було поділено суто на години, а вдосконалення засобів освітлення дало змогу за потреби використовувати будь-який час доби для праці;
- Сезонні види робіт скоротились до мінімуму, а літо і зима з виробничого погляду втратили відмінності;
- Селянське уявлення про різну інтенсивність часу («напружене літо» — «спокійна зима») змінилося відчуттям чітко уніфікованого та регульованого часу.

Містянин

- Зі встановленням годинників на ратушах міський світ відібрав у церкви контроль над часом;
- У майстернях встановлювався часовий графік роботи, у школах — розклад уроків, на кухні — приготування їжі за годинами, а не за тривалістю молитви;
- Механічний годинник давав змогу заощаджувати час, ставитись до нього як до цінності;
- Розповсюджувалася погодинна оплата праці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «суспільна ієрархія», «індивідуалізм».
2. Як проявлявся індивідуалізм у світогляді людини?
3. Як формувався образ «іншого»? Які наслідки це мало?
4. Як Реформація і Контрреформація впливали на зміни у світогляді людини?
5. В чому сутність ідеї «гармонійної природи»?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалів параграфа порівняйте уявлення про час і простір людини в середні віки та у Ранній Новий час. Результати роботи представте у вигляді інфографіки або мапи думок.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе кінорежисером / кінорежисеркою. Запропонуйте плакат до історичного художнього фільму, який би відобразив духовний світ селянина / містянина. Яким був би ваш тизер-трейлер до такого фільму?

§ 77–78

ПОБУТ І ПОВСЯКДЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Пригадайте. Які верстви українського суспільства вважалися привілейованими? Яке місце у суспільній ієрархії належало еліті? Які привілеї вона мала?

Варто запам'ятати!

Еліта — (фр. *elite* — краще, відібране) — вищих прошарків у суспільстві, що здійснювали функції управління, розвивали економіку, культуру та науку.

ЕЛІТА

Середньовіччя

Еліта була становою, це були привілейовані верстви населення

Аристократи, шляхта, вище духовництво

В українських землях функції еліти виконували **козацька старшина та реєстрове козацтво**, пов'язане своїм походженням з українською шляхтою та містянами

Ранній Новий час

Під «елітою» почали розуміти освічену та енергійну меншість, наділену особливими організаційними, психологічними та інтелектуальними якостями

До традиційної еліти додалися нові групи, насамперед **буржуазія**, кількість якої зростала завдяки розвитку ринків та прибутковості торгівлі

Ці люди не належали до знаті, але вони одягалися за останньою модою, відвідували театри та міські парки, жили в сучаних і комфортних будинках

Окремий елітний прошарок становили люди розумової праці — науковці, викладачі, юристи, лікарі, їх об'єднували умовним поняттям **«інтелігенція»**

1. СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

У XVII–XVIII ст. *елітою* — провідною верствою в українських землях — стає козацтво Гетьманщини. Спочатку воно охоплювало своїми впливами майже всю Центральну Україну, а з кінця XVII ст. лише Лівобережну Україну, Слобожанщину та Київ. Становище цієї еліти виразно відрізнялося як від позбавленого козацьких прав населення Правобережжя, так і від недисциплінованих і свавільних запорожців.

Корінням і традиціями козацька еліта походила з Великого князівства Литовського

Базою для формування козацтва були руська шляхта і міщани прикордонних міст, які мали досить широкі права та можливість їх обстоювати

Козацька еліта

Тривале існування в умовах фронтиру, постійні військові справи та традиції здобуття «козацького хліба» заклали основи козацтва як військового стану, «людей війни»

У поєднанні зі шляхетським походженням його провідників це сприяло цілком природним претензіям на привілейований статус у суспільстві та державі

Вони породили тривалий конфлікт із традиційною шляхтою Речі Посполитої. Провідним мотивом для козаків залишився «**лицарський характер**» **козацької служби**, тому вони й відчували себе елітою.

Етапи становлення козацької еліти

Кінець XVI — поч. XVII ст.

Переважно православна шляхта Речі Посполитої, яка через козакування відстоювала свою ідентичність та забезпечувала матеріальні інтереси

До початку Козацької революції

Козацька старшина перетворилася на соціальний стан професійних військових, які ще й були у більшості спільнотою освічених людей

Створення Гетьманщини

Представники еліти виконували не лише військові, а й адміністративні функції, утворивши органи виконавчої та судової влади

До кінця XVIII ст.

Старшина все менше виконувала військові функції, зосередившись на адміністративній, юридичній, судовій, податковій сферах

Це вже була згуртована еліта. об'єднана освітою. традиціями. родинними зв'язками.

Особливістю козацької еліти була її хазяйновитість і заможність. Крім традиційного землеробства, в старшинських маєтках виготовляли сукно, столярні вироби, поташ, скло, навіть виплавляли та обробляли залізо. Процвітали споконвічні промисли — бортництво, гуральництво (винокуріння) та рибальство. Старшина вела активну торгівлю, користувалася розвинутою системою кредитування і лихварства.

Думки істориків

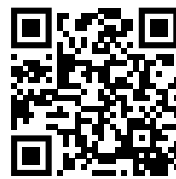
qr.orioncentr.com.ua/1jbrG

2. ДОМАШНІЙ ПОБУТ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Внаслідок Козацької революції козацька старшина отримала значні статки у вигляді військових трофеїв. У будинках з'явилися розкішні меблі, дорогі тканини, дзеркала, срібний посуд. Водночас характерною рисою еліти Гетьманщини була військова традиція скромності і помірності — гетьман не міг сильно відрізнятись у побуті від полковника, а той — від сотника. До початку XVIII ст. навіть гетьманські будинки були доволі скромними.

У житловому будівництві зберігалися традиції фронтиру, які можна позначити висловом «*Мій дім — моя фортеця*». Тому набуло поширення кам'яне будівництво — багато будинків старшини були «кам'яницями», що робило їх дорожчими, але добре захищеними. Традиційною прикрасою оселі вважався ганок, який займав до третини довжини фасаду — на ньому зустрічали гостей та приймали відвідувачів. До кінця XVII ст. з'являлися парки — парк Кочубеїв під Батурином за-

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/uxgzG

ймав 13 гектарів землі. Важливим елементом садиб були криниці. У багатих маєтках будували власні храми чи каплиці.

Оселі були непогано умебльовані. Меблі місцевого виробництва — столи, стільці, лави, прості ліжка — виготовляли з дуба, липи та сосни. Більш вишукані різьблені меблі завозили з Європи.

Харчування еліти також поступово набуло вишуканості. Традиційними продуктами в Гетьманщині були страви із зернових — жита, ячменю, проса, гречки, для заможніших — із пшениці. Споживали достатньо м'яса. На городах росли капуста, морква, ріпа, цибуля, часник, буряк. Все це було доступне і простолюду. До місцевих напоїв належали варенуха та медовуха, фруктові наливки.

3. ОДЯГ, МОДА, ЗАХОПЛЕННЯ І ДОЗВІЛЛЯ

Різноманітність одягу була зумовлена широким вибором тканин. До місцевих належали вибілені полотна з конопель та льону, до привізних — кольорові сукна, шовк, парча та оксамит. Існувала також місцева вишивка та золототкане виробництво — їх осередками були монастирські майстерні.

Одяг української еліти

Був близьким до польсько-угорської моди, в якому чітко відчувався **східний вплив**

В українському костюмі були виражені особливості, привнесені козацтвом

Зі Сходу козаки отримали шаровари (тюрк. — «шальвар»), зручні для верхової їзди

Зі Сходу прийшла і **зачіска-оселедець** — пасма волосся на голеній голові; вона була поширена у багатьох кочових народів та пов'язана з гігієнічними потребами військового життя

Була поширена і модна серед шляхти Речі Посполитої стрижка, коли волосся вистригалось невеликим кружком на маківці — **чуприною**, варіантом такої зачіски був козацький чуб

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Складіть коротку довідку про одяг української еліти для української «Вікіпедії».

1) Козацький полковник; 2) сотник; 3–4) українські жінки шляхетного походження

Не тільки еліта, а й рядові козаки носили шкіряне взуття, чоботи вважали своєрідною ознакою вільної людини. Червоні чоботи на високих підборах носили і жінки, поширені були і туфлі, черевики. Нижнім одягом і в чоловіків, і в жінок були сорочки, полотняні або шовкові. Поверх сорочки носили *жупан* — ще один елемент східної моди. Його підперізували поясом, а зверху одягали *кунтуш* — верхній одяг з довгими рукавами та іноді підбитий хутром. Шапки еліти були з дорогого сукна або оксамиту та прикрашались хутром.

Жіноча мода була наближеною до польської — до сорочок та жіночих кунтушів додавалася розшита спідниця чи сукня, узимку жінки еліти носили шуби. Найчастішими жіночими прикрасами були намиста з 5–35 ниток перлів або коралів і вишукані персні.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/Qwob3

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Козацька звияга — 3. Випуск № 51 (134). Історія. Як козаки Різдво зустрічали». Про які традиції козацтва та особливості святкування ви дізналися? Які подібні традиції існують в Україні сьогодні?

Оскільки представники старшини зазвичай отримували високу освіту, їхні розваги та дозвілля були достатньо вишуканими. Набули поширення бібліотеки, найбільші з них належали монастирям та навчальним закладам. У Києво-Могилянській академії налічувалося до 8 тис. книжок, великі зібрання мали Петро Могила, Йов Борецький, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «еліта». Наскільки неоднорідною була українська еліта у Ранній Новий час? Як вона сформувалася?
2. Який статус мала українська козацька еліта у тогочасному суспільстві?
3. Яким був побут української еліти (житло, хатне начиння, їжа)?

II. Обговорюємо у групі

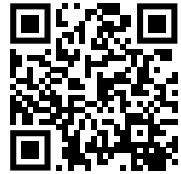
1. Дослідіть поняття «меценат». Пошукайте приклади меценатської діяльності української еліти за допомогою чату GPT. Перевірте отриману інформацію. Які висновки ви зробили? Обговоріть результати своєї пошукової роботи в групах.
2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся більше про історію, сьогодення і перспективи розвитку бібліотеки Києво-Могилянської академії. Обговоріть результати своєї пошукової роботи в групах.

III. Мислимо творчо

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Козацька звитяга — 3. Випуск № 32 (115). Історія». Складіть коротку історію методом сторітелінгу на тему: «Козаки — українська еліта».

qr.orioncentr.com.ua/JmYSq

§ 79–80

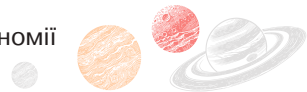
ДУХОВНИЙ СВІТ ЕЛІТИ. «СВІТОГЛЯДНА РЕВОЛЮЦІЯ»

Пригадайте. Що визначало духовний світ людини наприкінці періоду Середньовіччя? Які чинники найбільше впливали на формування світогляду людини?

1. РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧИХ НАУК ТА ПОГЛЯД НА ПРИРОДУ

Микола Коперник

Геліоцентрична система в астрономії

Йоганн Кеплер

Встановив, що планети рухаються по еліпсах і що швидкість руху планет збільшується з наближенням до Сонця

Вільям Гарвей

Відкрив велике коло кровообігу і створив суцільну теорію кровообігу — основу подальшого розвитку фізіології людини

Антоні ван Левенгук

За допомогою мікроскопа відкрив мікроорганізми, зокрема бактерії

Марчелло Мальпігі

Вивчав будову шкіри, легень, нирок, створюючи мікроскопічну анатомію

Галілео Галілей

Першим використав телескоп для астрономічних досліджень, встановив фізичну природу Місяця, відкрив супутники Юпітера, склав рівняння рівномірно прискореного падіння; першим застосував абсолютно новий підхід до наукового дослідження: планування і проведення експерименту, а потім математичну обробку результатів

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/YopRp

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-анімацію «Розвиток небесної механіки». Як розвивалися природничі науки протягом Середньовіччя і в Ранній Новий час? Які дослідження і винаходи стали знаковими для цих епох?

Значні досягнення, отримані природничими науками, привели до необхідності їх філософського осмислення. Філософське обґрунтування нових методів у науці пов'язане передусім з двома іменами — англійця **Френсіса Бекона** (1561–1626) і француза **Рене Декарта** (1596–1650).

ФРЕНСІС БЕКОН

Обґрунтував емпіричний (від грецького — «дослідний») метод вивчення природи

Бекон уважав основою істинного знання тільки досвід. Вчений зобов'язаний виконати спостереження, перевірити їх точність, а потім шляхом узагальнення (індукції) цих спостережень робити загальні висновки.

РЕНЕ ДЕКАРТ

Родоначальник раціоналізму (від грецького — «розум»)

Головним у пізнанні Декарт уважав не досвід, а розум — раціональне, суворе, логічне міркування. Зразком для всіх наук для нього була математика з її суворими доказами. Знамениті його вислови: «Мислю — значить існую», «У всьому сумнівайся».

Найбільших результатів досягали вчені, які поєднували експеримент і наукову гіпотезу, спостереження і математичне узагальнення. Такий підхід вирізняє роботи **Ісаака Ньютона** (1643–1727). Закон всесвітнього тяжіння, закони руху пояснювали всі попередні відкриття в астрономії, фізиці, механіці, зводили їх у струнку систему.

Вже у XVIII ст. створюється *раціоналістична картина світу*. Під природою розуміли все, що існує, зокрема людину. У ній все підпорядковано загальним закономірностям. Ці закономірності, що загалом не змінюються, можуть бути пізнані людським розумом, виражені в математичних законах. Такий світогляд визначають як *матеріалістичний*.

Поміркуймо!

Подумайте, як розвиток природничих наук вплинув на якісні зміни у світогляді людей. Як ці відкриття прискорили індустріальну революцію?

2. НОВИЙ ПОГЛЯД НА СУСПІЛЬСТВО

Філософія Просвітництва захоплювала освічену еліту. Загальним для просвітників було схилення перед людським розумом, віра в його перетворювальну силу. У звільненні від нецтва вбачався шлях до справедливого суспільства.

Основу політичних переконань Просвітництва становила теорія так званого *«природного права»*. Вона була розроблена в XVII ст. англійськими мислителями **Томасом Гоббсом** і **Джоном Локком**.

Центральне поняття їхньої теорії — поняття «природних прав людини», згідно з яким кожна людина від природи володіє незмінними «*природними*» правами. Насамперед це право на власність і свободу.

Ідеї про природні права, рівність людей від природи, про народний суверенітет, про договірне походження держави — в різних поєднаннях, з різними висновками — знаходимо у всіх просвітників.

Історичні подробиці

Левіафán — ім'я давнього морського чудовиська, яке згадується у Біблії. Це образ природних явищ, які придушують людську волю. Левіафаном Гоббс назвав сучасну державу, у якій люди зобов'язані жертвувати частиною своїх прав заради власної безпеки.

1) Левіафан (Гюстав Доре, гравюра, 1865 р.)

2) Левіафан (малюнок з «Французького збірника» єврейських текстів, близько 1278–1298 рр.)

3) Левіафан (обкладинка до видання Т. Гоббса)

3. СВИТОГЛЯД ЕЛІТИ В МИСТЕЦТВІ ТА ЛІТЕРАТУРІ

Мистецтво і література XVII–XVIII ст. кожної з європейських країн відзначаються неповторною своєрідністю. Якщо в минулі епохи на виникнення і зміну художніх стилів ішли століття, то тепер це відбувалося набагато швидше: у першій половині XVII ст. панував стиль бароко, у другій половині — класицизм, в першій половині XVIII ст. — рококо, у другій половині — в дещо іншій формі повернувся класицизм. *Усі ці зміни були проявами змін у світогляді еліти суспільства.*

Стиль *бароко* прямо перекликався зі способом життя королівських дворів, особливо французького, що диктувало європейську моду: поєднання нескінченних свят, постійних розваг і суворого етикету, жорсткої регламентації.

Центральна ідея *класицизму* в руслі раціоналістичного світогляду — ідея розумності, впорядкованості, «правильності». У Франції класицизм став офіційним стилем, спеціальні вказівки митцям давалися кардиналом Рішельє, потім Людовіком XIV.

Класичний зразок архітектури класицизму — королівський палацовий комплекс у Версалі, який у дещо зміненому вигляді дотепер є символом багатства і могутності Франції.

На початку XVIII ст. провідним став стиль *рококо* (термін походить від назви декоративної прикраси у вигляді раковини). Стиль рококо декоративний, несе риси витонченості, чуттєвості. Рококо не припускає прямих ліній, використовує ніжні кольори — рожевий, блакитний, сірий.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/etE4g

За допомогою QR-кодів або покликань перегляньте 3D-сцену «Палац Естергазі (в стилі рококо, Фертед, Угорщина)», а також віртуальну екскурсію Версалем. Чому палац часто називають «Угорським Версалем»? В чому особливість архітектури у стилі рококо?

У другій половині XVIII ст. знову утвердився класицизм, однак його зміст змінився. На перший план вийшла демократична складова. Витонченості рококо протиставлялися суворість і простота античного мистецтва — зокрема, зразків мистецтва грецьких полісів та республіканського Риму.

Версаль:
Палац твій

qr.orioncentr.com.ua/IJq1T

4. ДУХОВНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Духовний світ козацтва мав виразно барокове забарвлення. Особливості життя на фронті, постійні військові походи, часте перебування на межі життя і смерті породили в козацькому середовищі типово *бароковий світогляд*. Його особливістю було сприйняття світу, людського життя як швидкоплинного і скороминущого, як своєрідної гри, сповненої ілюзій, химер і вигадок.

У бароковій козацькій традиції завжди було місце для подвигу. Глибока релігійність разом із нестримним потягом до волі, свободи, бурхливим та запальним темпераментом, прагненням до життєвих задовольень дають підставу характеризувати козацьке середовище як типово барокове, зіткане із поєднання протиріч і суперечностей, чеснот і вад.

Козаки за власний кошт утримували лікарні, шпиталі, а також цілі церковні парафії, робили значні матеріальні внески у храми, прихожанами яких себе вважали.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/fSX07

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео про собор Святого Юра у Львові. Складіть коротку довідку про історію собору для української «Вікіпедії».

qr.orioncentr.com.ua/ZgEUg

Козацтво було носієм нової мистецької традиції. Козацький собор — п'ятиверхий хрещатий храм — типове явище у традиційному народному будівництві. Зразками таких архітектурних пам'яток є церкви у Ніжині, Видубицькому монастирі в Києві, Ромнах, Глухові, Козельці, Ізюмі та багатьох інших містах козацької України.

Діємо: практичні завдання

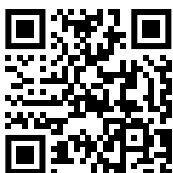
За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, який внесок у розвиток культури зробив видатний гетьман Іван Мазепа. Які храми були побудовані за його сприяння? Складіть чекліст справ гетьмана Мазепи як мецената.

Українське бароко в літературі пов'язане з іменами **І. Гізея**, **Л. Барановича**, **Й. Галятовського**, **Г. Сковороди** та інших видатних письменників і філософів.

Значний внесок у філософію та літературу зробив **Григорій Сковорода**. У своєму розумінні світу філософ дотримувався моральних засад одвічної боротьби «добра» і «зла». Під «злом» він розумів прагнення до збагачення, паразитизм, розпещеність. Філософське вчення українського мислителя було спрямоване на утвердження ідей гуманізму, добра, справедливості.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Обличчя української історії. Григорій Сковорода». Складіть коротку біографічну довідку про Г. Сковороду або його особисту сторінку для соціальних мереж.

qr.orioncentr.com.ua/xx2IV

Портрет
Григорія Сковороди
(Ганна Єгорова, 2012 р.)

Розвиток літератури другої половини XVII–XVIII ст.

Робота Києво-Чернігівського культурного осередку

Талановиті письменники і поети Олександр Бучинський-Яскольд, Іван Величковський, Іоаникій Галятівський, Стефан Яворський, Пилип Орлик, Данило Туптало, Антоній Стаховський

Історико–мемуарні твори

Розквіт жанру історично-мемуарної прози припадає на другу половину XVII — першу половину XVIII ст. Серед історичних творів XVIII ст. особливо вирізняються три фундаментальні козацькі літописи — «Літопис Самовидця», Григорія Граб'янки та Самійла Величка

«Літопис Самовидця»

- охоплює історичні події з 1648 до 1702 р.;
- вважається, що автором літопису був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський

Літопис Григорія Граб'янки

- охоплює історичні події періоду 1648–1702 рр.

«Літопис Самійла Величка»

- Наймонументальніший з козацьких літописів і за обсягом, і за змістом;
- складається з двох томів і охоплює події з 1648 до 1700 р.;
- літописець використав величезну кількість документів та джерел

В усіх козацьких літописах є особливість, притаманна й більш давнім історичним джерелам: їхні автори відтворювали дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою б мала бути в їхній уяві.

Отже, особливістю української культури цього періоду, починаючи з другої половини XVII ст., виявився вплив козацтва на неї, що стало одним із доленосних та визначальних факторів її розвитку.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/4Y0lr

5. «СВІТОГЛЯДНА РЕВОЛЮЦІЯ»

У Ранній Новий час небачено розширилися світ і його сприйняття людиною, кругозір зазнав революційних змін — почалася *«світоглядна революція»*. На перший план почав виходити індивід та його самопочуття, людина була оголошена «царем природи».

Наука стрімко входила в життя європейців як природна і необхідна умова нормального функціонування і розвитку суспільства. Наукова революція XVII ст. і Великі географічні відкриття XV–XVI ст. значно розсунули перед людиною обрії простору і часу. Спочатку каравели Колумба і Магеллана, потім телескоп Галілея і мікроскоп Левенгука відкрили здивованому поглядові людини простір, незрівнянний з її звичайним досвідом та уявленнями.

Становлення науки поклато початок формуванню *раціоналізму* як способу думки і способу життя людини Нового часу. Раціоналізм поєднувався з християнством, з його вченням про розумність створеного Богом світу — просто «віра» і «розум» стали окремими сферами для його розуміння.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «буржуазія», «інтелігенція», «наукова революція», «раціоналізм».
2. За матеріалами параграфа заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Вчений	Галузь знань	Основні ідеї і винаходи
--------	--------------	-------------------------

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у три групи. Створіть колаж / інфографіку / буклет одного з архітектурних стилів: бароко, класицизм, рококо. Результати роботи представте у класі.

III. Мислимо творчо

Створіть історію «Один день із життя української еліти: духовний світ та культура».

§ 81

**ЖІНКИ І ДІТИ
У РАННІЙ НОВИЙ ЧАС**qr.orioncentr.com.ua/XfmWu

§ 82–83

**ОСВІТА І ВИХОВАННЯ У МІСТІ
ТА НА СЕЛІ. ЕЛІТАРНА ОСВІТА**qr.orioncentr.com.ua/A4s2l

§ 84

**ОСВІТА І ВИХОВАННЯ
У РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ**qr.orioncentr.com.ua/KQF1w

§ 85

**ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6:
«ПОВСЯКДЕННЯ ЛЮДИНИ
У РАНЬОМОДЕРНУ ДОБУ»**qr.orioncentr.com.ua/hNDYz

§ 86

**УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ
РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ»**qr.orioncentr.com.ua/vtVDu

§ 87

УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ: «РАНЬНОМОДЕРНІ ЄВРОПА Й УКРАЇНА»

Пригадайте. Які особливості мав період Раннього Нового часу в Європі та Україні? Які основні зміни відбулися у Ранній Новий час порівнянно з періодом Середньовіччя?

Історія України XVI–XVIII ст. є складовою частиною історії Європи Раннього Нового часу. Вона тісно пов'язана з процесами в європейському суспільстві, зазнавала їх впливів та сама впливала на них.

1. Європейці за Ранньомодерної доби відкрили нові континенти і значно розширили свої уявлення про світ.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Європа отримала доступ до нових ресурсів та ринків

Це стимулювало розвиток торгівлі і промисловості та призвело до «революції цін», що позначилося на різних сферах економічного та політичного життя

Підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію призвело до швидкої колонізації українського Степу. В цей час Україна разом з усіма європейськими землями зазнала **аграрної революції** — сільськогосподарське виробництво стало товарним і орієнтованим на ринок та отримання прибутку

2. Українські землі були **фронтиром** — порубіжжям та контактною зоною між осілими землеробами і кочовими скотарями, між християнством та ісламом, між Заходом і Сходом. Завдання охорони кордонів та просування землеробської цивілізації до Степу породили **фронтирну спільноту** — українське козацтво.

Процес формування козацтва прискорився після утворення в Центрально-Східній Європі у 1569 р. нової держави — Речі Посполитої. Саме вона об'єднала майже всі українські землі та була провідником колонізації на південно-східних українських землях.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ**Український історик Дмитро Вирський:**

«Із часів Русі вперше... майже всі українські землі опинилися в одній державі: відбулися зустріч Русі з Руссю — українсько-польської з українсько-литовською, прощання Русі з Руссю — через пришвидшення українсько-білоруського розмежування і конфліктну конкуренцію з Росією-Московією, загибель Русі молдовської і народження — відродження Русі-України козацької».

? Спираючись на думку історика та додаткові джерела інформації, схарактеризуйте процес утворення України й українського етносу.

3. Перші козацькі керівники — князь Дмитро Вишневецький, Остафій Дашкевич, Богдан Ружинський — сприяли створенню перших опорних баз козацтва за Дніпровськими порогами. Так виникло унікальне явище — **Запорозька Січ**, яка стала козацькою військовою спільнотою. Наявність фронтиру — Великого кордону — та недостатність фінансових ресурсів для утримання найманого війська змушували Річ Посполиту визнати принаймні частину козаків як «реєстрове козацтво» — саме його існування сприяло перетворенню козацтва на соціальний стан. За гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного воно стало силою, яка сприяла формуванню свідомості «народу руського», відстоювало права православних та водночас неодноразово рятувало Річ Посполиту у боротьбі з зовнішніми ворогами.

4. Реформація і Контрреформація в Європі призвели до утворення нової гілки християнства — протестантизму, змін у світогляді європейців та початку релігійного протистояння.

Реформація

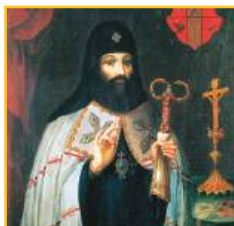
Винайдення **книгодрукування**, яке дало людству механізм збереження та розповсюдження інформації

Ідейне протистояння

Загостило світоглядні та морально-етичні проблеми у суспільстві, сприяло перетворенням і **поширенню ідей гуманізму** та впливів **Ренесансу** на більш широкі верстви

В українському суспільстві

Вплив Реформації спричинив **розкол православної церкви**, Берестейську унію 1596 р. та утворення **унійної** (греко-католицької) церкви; водночас закріпився ще один **фронтір** — **релігійний**, між православними та католиками

Петро Могила

Козацтво взяло на себе функції захисника православної церкви, а **реформи Петра Могили** сприяли осучасненню українського православ'я та дали поштовх стрімкому розвитку української культури й освіти за європейськими стандартами

5. Розвиток ринкового господарства в Європі призвів до появи мануфактур, які використовували найману працю. Новий спосіб організації виробництва, потреби ринку та зростання попиту на освічених людей зумовили появу нових верств населення — **буржуазії, найманих працівників та інтелігенції**. Залучення до виробництва досягнень науки і техніки підготували **індустріальну революцію** — заміну мануфактури фабрикою, а ручної праці механізованою.

Саме в цей час були закладені **відмінності Східної Європи, зокрема і українських земель, від Заходу**. Надлишок ресурсів зробив можливою орієнтацію саме на їх використання замість турботи про підвищення ефективності виробництва. Зернові культури, худоба, шкіри, мед, сіль, риба залишались основними джерелами прибутку, а головними фігурами економічного життя були землевласник і залежний від нього селянин. Так закладалося економічне відставання Східної Європи.

Соціальний та економічний розвиток відбувався на тлі важливих політичних перетворень. Потреби економічного зростання та боротьба за ринки посилили конкуренцію між європейськими державами, а вона потребувала подальшої централізації. Держави Західної Європи почали перетворюватися на **абсолютні монархії**. Водночас вони зберігали європейські правові традиції та певний баланс між соціальними групами. Іншим шляхом пішли Московська держава та Османська імперія.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
наслідувала деспотичну традицію Андрія Боголюбського та пізніші порядки, за відсутності правових традицій створивши систему самодержавства; зазнавши поверхового реформування, цей політичний устрій зберігся і після утворення Російської імперії у 1721 р.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
формується східна деспотія, характерна для традицій кочових імперій

РІЧ ПОСПОЛИТА
держава «шляхетської демократії», станова республіка з виборним монархом та розвинутою правовою системою

6. Відносний демократизм і толерантність Речі Посполитої сприяли зміцненню козацького стану та збільшенню його претензій на шляхетний статус. Небажання держави їх задовольнити призвело до низки козацьких повстань та до **Козацької революції 1648 р.** під проводом Богдана Хмельницького.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1648–1657 рр.

Гетьманщина стала прообразом військової держави на засадах станової демократії, вона наслідувала політичні традиції частково Речі Посполитої, а частково — сусіднього і також військового за характером Кримського ханства

Було утворено Українську козацьку державу, козацтво стало привілейованим «станом — народом», були створені умови для завершення формування українського етносу та початку українського націотворення

Один із українських фронтів проходив між європейськими демократичними Гетьманщиною і Річчю Посполитою, з одного боку, та деспотичною азійською Московією, з іншого. Цей фронт був цивілізаційним

Козацька революція в Україні була частиною загального революційного процесу в світі. Він був розпочатий **революцією в Нідерландах**, продовжений **Англійською революцією**, яка відбулася одночасно з Козацькою, а у XVIII ст. дістався Американського континенту і вилився в **Американську революцію**, що стала прологом до **Великої Французької революції загальноєвропейського значення**.

Ліквідація у XVII ст. особистої залежності селян, панщини, впровадження елементів ринкового виробництва і торгівлі, становлення виборчої системи — частково демократичної, частково олігархічної — було новим явищем для Центрально-Східної Європи, подібним до наслідків революцій у Західній Європі.

7. У XVII–XVIII ст. в Європі відбулася ще й **військова революція** — зміни в озброєнні війська, стратегії і тактики ведення війни, створення великих професійних найманих армій, запровадження військової освіти і постійного вишколу.

ВІЙСЬКОВА РЕВОЛЮЦІЯ

потребувала збільшення державних видатків та спонукала до реформ у державному управлінні і зміцненні державної влади

У XVIII ст. виразні лідерські позиції на Заході Європи посідають Англія та Франція, а у Центрально-Східній частині — Росія, Пруссія та Австрія

Водночас Османська імперія та Річ Посполита, які не здійснили до цього часу ані капіталістичних перетворень, ані військової революції, були приречені на поразку. Повною мірою це стосувалося також Кримського ханства та Козацької Гетьманщини.

8. В Європі відбувалася ще одна революція — світоглядна. Релігія стала поступатися своїм значенням у житті суспільства, поступово перетворюючись на приватну справу. В уявленнях людей «віра» і «знання» стали відокремлюватись, зростало значення науки та освіти, світського характеру набувало мистецтво. Просвітництво започаткувало зміни у баченні суспільства та шляхів його подальшого розвитку.

З одного боку, релігійні напрямки (конфесії) стали сильніше закриватися від зовнішніх впливів та нарощувати свою войовничість, а з іншого — процес секуляризації обмежував їх вплив на суспільство і держави. Наукові відкриття розширили картину світу та сприяли розвитку техніки й виробництва.

9. Доба Руїни, «Вічний мир» і Карловицька мирна угода розколювали українські землі, ставши трагедією для українців. Водночас в історії Європи був закріплений факт існування Війська Запорозького. Українська Гетьманщина не мала власної монархічної династії і не завершила процес формування суверенної держави. Проте існування козацького державного утворення протягом майже 150 років мало величезний вплив на психологію українського народу. Участь українців у «Битві народів» під Віднем 1683 р., коли остаточно було покладено край наступу османів на Європу, засвідчила існування і значення України як європейської країни. Лівобережна Гетьманщина, Слобідські козацькі полки, Запорозька Січ, козацькі та гайдамацькі загони на Правобережжі, а пізніше Задунайська Січ мали спільний **стрижень «українства»**.

Наприкінці XVIII ст. українські землі були поглинуті сильними та агресивними сусідами — **Російською та Австрійською імперіями**.

- 1764 рік** → Ліквідація гетьманства
- 1775 рік** → Ліквідація Запорозької Січі
- 1781 рік** → Ліквідація козацьких полків
- 1783 рік** → Російська імперія знищила Кримське ханство
- 1795 рік** → Знищення Речі Посполитої

Могло здатися, що України більше не існувало.

Проте історія України триває, і творить її Український народ.

1798 рік

Виходить друком поема Івана Котляревського «Енеїда» — перший літературний твір, написаний народною українською мовою

Іван Котляревський

Щупак І. Я., Секиринський Д. О., Власова Н. С., Добрянська Н. С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О., Посунько А. М.

Щ96

Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник
для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Київ: УОВЦ
«Оріон», 2025. 304 с. : іл.

ISBN 978-966-991-410-1

94(477)*кл8(075.3)

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ДОБРЯНСЬКА Наталія Степанівна
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПОСУНЬКО Анастасія Миколаївна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ (інтегрований курс)

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*

Редакторка *А. В. Вознюк*

Науковий редактор *К. Ю. Галушко*

Головна художниця *І. П. Медведовська*

Художня редакторка *Н. А. Андрійченко*

Коректорки *О. В. Должикова, Ю. А. Полулященко*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Художниці *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*

Розробка інфографіки, колажів та ігор — *Наталія Власова*
Світлини — *Тетяна Будкевич, Наталія Власова, Тетяна Григораши, Валерій Соловійов*

Карти у підручнику розроблені картографічною редакцією

УОВЦ «Оріон» під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел мережі «Інтернет»
та матеріали з фотобанку *Shutterstock*

*Бренди та ресурси зображуються лише з освітньою метою
та не є закликом для їх купівлі / відвідування*

Формат 70 x 100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 24,7 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 22,23 + 0,55 форзац.

Зам. №

Наклад 19 328 пр.

ТОВ «Український освітняський видавничий центр «Оріон»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12

Український освітняський видавничий центр «Оріон»

Відкриваємо добу Ранньомодерної історії України і світу

Розгляньте карту інтегрованого курсу

«Історія: Україна і світ»,

Визначте «складові» кожної теми. Розгадайте, кого або що зображує інфографіка до розділів.

Створіть короткі розповіді за кожною темою, спираючись на візуальні підказки.

Доповніть карту власними тезами, зображеннями.

За допомогою

QR-коду або покликання пройдіть вхідне оцінювання за курсом 7 класу.

1492 р.

1492 р.

Початок модернізації

1. Криза європейського Середньовіччя

2. Держави Раннього Нового часу

Запорозька Січ

<https://qr.oltopcenter.com.ua/qc01A>

3. Економіка Раннього Нового часу

5. «Освіченний абсолютизм» та зародження модерного суспільства

4. Суспільство та соціальні процеси Раннього Нового часу

Кінець XVI ст.

6. Повсякденне життя людей Ранньомодерної доби

Історичні змагання зі штучним інтелектом

Розгляньте зображення,

створені за допомогою ШІ.

Які теми підручника відображають подані ілюстрації?

Які запити до ШІ могли бути використані?

Визначте помилки і

неточності у зображеннях.

Знайдіть елементи, які,

на вашу думку, правильно відображають тему розділу.

За допомогою QR-коду або покликання створіть

власні зображення — ілюстрації до кожного розділу підручника.

The process of Modernization, the identification of the figure to the New Social Order

<https://qr.orioncentr.com.ua/OmTEG>

← AI